

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS
Uppsala Studies in Economic History, 84

Omslagsbild tagen av Christopher Lagerqvist

Christopher Lagerqvist

Kvarboende vid vägs ände
Människors försörjning i det inre av södra
Norrland under svensk efterkrigstid

UPPSALA
UNIVERSITET

Dissertation presented at Uppsala University to be publicly examined in IX, Universitetshuset, Biskopsgatan, Uppsala, Friday, April 11, 2008 at 10:15 for the degree of Doctor of Philosophy. The examination will be conducted in Swedish.

Abstract

Lagerqvist, C. 2008. Kvarboende vid vägs ände. Människors försörjning i det inre av södra Norrland under svensk efterkrigstid. (Living in the Middle of Nowhere. How to earn a living in the Southern part of Northern Sweden 1950-1990). Acta Universitatis Upsaliensis. *Uppsala Studies in Economic History* 84. *Skrifter från forskningsprojektet Flexibilitet som tradition, Ängersjöprojektet* 13. 214 pp. Uppsala. ISBN 978-91-554-7068-5.

In this dissertation the question of why people want to stay in the county-side has been analysed from an economic-historic perspective. The specific research question has been: Using which formal economic means of sustenance could those who remained in Ängersjö parish ensure their survival in the years 1950 to 1990? A number of different types of sources have been used, including income tax registers, data on migration, agricultural statistics, parish registers, interviews, and printed public statistics.

The population of Ängersjö parish decreased through the entire period of investigation. In the early 1950s the population pyramid in Ängersjö resembled Sweden's quite considerably. After this point, the tendencies towards depopulation grew stronger. By the early 1990s, the population had returned to the levels of the early 1800s, i.e. before the forest became valuable. This time, however, the proportion of older inhabitants was much larger.

Most of the remaining households supported themselves through wage labour in the forestry sector, which essentially was a male preoccupation. At the margin, supplementary incomes, such as the renting of cottages and capital revenues, could add to household earnings, and contributions by women probably played an important part in that context. In addition, informal economic activities, such as berry-picking and the exchange of labour, could expand the means of support by a maximum of 20 percent. In spite of all these efforts, most of the remaining households earned less than an average Swedish industrial worker. The income differences could to some degree be compensated by lower housing and living costs, but many households probably enjoyed a lower material standard of living. Demonstrably, most of the remaining inhabitants of Ängersjö were willing to pay the economic price associated with the "feelings of freedom" or the upkeep of their ancestral home of which many inhabitants spoke.

Keywords: Ängersjö, Härjedalen, Jämtlands län, formal economy, informal economy, economic activities, feelings of freedom, household, remaining households, people who stayed on, means of sustenance, forestry sector, farming, migration

Christopher Lagerqvist, Department of Economic History, Box 513, Uppsala University, SE-75120 Uppsala, Sweden

© Christopher Lagerqvist 2008

ISSN 0346-6493

ISSN 1650-9102

ISBN 978-91-554-7068-5

urn:nbn:se:uu:diva-8410 (<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-8410>)

Printed in Sweden by Edita Västra Aros 2008

Distributor: Uppsala University Library, Box 510, SE-751 20 Uppsala

www.uu.se, acta@ub.uu.se

Till min kära familj

Innehållsförteckning

TABELL OCH FIGURFÖRTECKNING.....	11
FÖRORD	15
KAPITEL I. Historiskt sammanhang och utgångspunkter	19
Inledning.....	19
Befolknings- och näringsförändringar åren 1850–2000	21
Teknisk utveckling och expanderande välfärdsmodell.....	23
Jord- och skogsbruksnäringens strukturrationalisering	24
Samtida avfolkningsdebatter	26
Kvarboendets försörjningsvillkor	29
Teoretiska perspektiv och övergripande frågeställningar.....	33
Undersökningsnivån.....	33
Grundläggande antaganden	34
Frågans logiska struktur	34
Flexibilitet som tradition	35
Metod, källor och disposition	37
KAPITEL II. En skogsförsamling vid vägs ände	41
Inledning.....	41
Befolkning och försörjning under 800 år	42
Näringar i Jämtlands län 1920–1980	46
Arbetsmarknaden förändras.....	46
Skogsbruket industrialiseras	48
Den offentliga sektorn expanderar	50
Befolkning och näringar i Ängersjö 1930–1990.....	51
Näringsstruktur	51
1900-talets alternativa inkomstmöjligheter	53
Skattekraft och skattetryck	54
Resultatdiskussion	56
KAPITEL III. Folkmängd och migration 1925–1990	59
Inledning.....	59
Att studera migration.....	59
Teoretiska perspektiv och frågeställningar.....	62
Varför flyttar människor och varför bor de kvar?	62

Frågeställningar och disposition.....	64
Metod, källor och källkritik	65
Folkmängd och migration.....	67
Avfolkning i två etapper.....	72
Arbetsmarknader i symbios med varandra	74
En osäker lokal arbetsmarknad.....	76
Flyttningar i det geografiska rummet	78
Övergripande migrationsmönster	79
De två utflyttningsvågorna	81
Källor och källkritik	81
Arbetskraftsefterfrågan styrde migrationen.....	82
Kvarboendets karaktär över tid.....	85
Ängersjös befolkningsstruktur.....	85
Hushållen karaktär förändras.....	87
Barn och ungdomar lämnade Ängersjö	89
Sammanfattning och slutsatser	90
Varför minskade invånarantalet i Ängersjö?	90
Kvarboendets förändrade karaktär.....	91
Varför bodde man kvar?	92
 KAPITEL IV. Egenföretagande inom areella näringar	93
Inledning.....	93
Frågeställningar och disposition.....	93
Analytiska begrepp	94
Areella näringar i Ängersjö församling 1950–90	95
Jordbruket i Ängersjö vid 1900-talets mitt	98
Boskapsskötsel	98
Mekanisering och modernisering	100
Jordbrukets ut- och avveckling i Ängersjö efter 1950	104
Källanalys.....	104
Strategier och lokalt handlingsutrymme.....	107
Åkerbruket och boskapsskötseln avvecklades.....	108
Generationsväxlingen uteblev	110
Betydelsen av egen skog	112
Resultatdiskussion	115
 KAPITEL V. Inkomster och försörjningsunderlag.....	119
Inledning.....	119
Frågeställningar och avgränsning.....	119
Kvarboendets försörjningsunderlag 1950–90.....	121
Metod och avgränsningar	121
Försörjningsunderlagets utveckling.....	124
Hushållens inkomstutveckling.....	127
Hushållsinkomster och försörjningsunderlag	131
Lönearbetets dominerande ställning	133

Inkomst av tjänst	133
Inkomst av jord- och skogsbruksfastighet	136
Kombination av flera inkomstposter	136
Hushållens formella inkomster	137
Hushållens ålder	138
Inkomster från eget kapital och turism	139
Betydelsen av lokal förankring	140
Formell och informell ekonomi	141
Levnadskostnader	145
Sammanfattning och slutsatser	146
KAPITEL VI. Kvarboendets försörjningsstrategier	151
Inledning	151
Kvarboendets konst	152
Inkomst av tjänst	152
Den specialiserade lönearbetaren	152
Lönearbetaren inom offentlig sektor	154
Det flexibla lönearbetet	158
Att byta arbetsgivare	160
Inkomst av egenföretagande	160
Den satsande egenföretagaren	161
Den motsträviga kombinationsjordbrukaren	163
Kombination av olika inkomstformer	165
Att kombinera olika biinkomster	165
Bärplockningens monetära betydelse	167
Sammanfattning och slutsatser	168
KAPITEL VII. Sammanfattning och slutsatser	171
Problemformulering	171
Teoretiska perspektiv	171
Fyra delstudier pekar mot helhetens nav	172
1. Kvarboendet och migrationen	172
2. Kvarboendet och egenföretagandet	173
3. Kvarboendet och den formella ekonomin	175
4. Kvarboendet och de enskildas lösningar	177
Människors försörjning vid vägs ände	178
BILAGOR	
3.1 Årlig flyttning till och från Ängersjö församling fördelat på kön åren 1925-1991 (absoluta tal).	181
3.2 Ensamflyttningar och familjeflyttningar till och från Ängersjö för- samling fördelat på kön och ålder åren 1925-1991 (absoluta tal).	183
4.1 Redovisning av egen bearbetning av jorbruksräkningarnas primärmaterial åren 1944-1981	185

4.2 Box-modell över jordbruksföretag i Ängersjö församling åren 1944-1981	186
5.1 Att konstruera ett "existensminimum" för perioden 1950–1990	192
5.2 Att konstruera en industriarbetarelön för perioden 1950–1990	194
SUMMARY	195
KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	205

Tabell- och figurförteckning

Tabellförteckning

Tabell 2.1: <i>Folkmängd och förvärvsarbete befolkning, fördelade på näringsgrenar i Ängersjö församling åren 1930, 1940, 1945 och 1950 (absoluta tal).</i>	52
Tabell 3.1: <i>Vägavstånd till Ängersjö angränsande och näraliggande församlingar (km).</i>	61
Tabell 3.2: <i>Utflyttare och utflyttningar från Ängersjö församling åren 1939–50 och 1964–74 fördelade på kön, ensamflyttare och familjeflyttare samt uppgifter om flyttarnas ålder.</i>	73
Tabell 3.3: <i>Inflyttningar till och utflyttningar från Ängersjö församling åren 1925–91, fördelat på geografiska områdeskategorier och kön (procent).</i>	79
Tabell 3.4: <i>Antal flyttningar från Ängersjö församling, fördelade på avstånds- och hushållskategorier, åren 1939–50 och 1964–74.</i>	83
Tabell 3.5: <i>Antal flyttningar från Ängersjö församling, fördelat på hushållskategorier och utflyttningssorternas näringskaraktär, åren 1939–50 och 1964–74.</i>	84
Tabell 3.6: <i>Antal boende och antal fastigheter i Ängersjö församling åren 1950, 1970 och 1990, redovisat per fastighet.</i>	88
Tabell 3.7: <i>Totalt antal boende i Ängersjö församling år 1990, redovisat i kvarboende, återflyttare och nyinflyttare (absoluta tal).</i>	89
Tabell 3.8: <i>Uppföljning av barn 0–15 år i Ängersjö församling år 1950.</i>	89
Tabell 4.1: <i>Antal gårdar med djur fördelat efter åkerarealens storlek (hektar) i Ängersjö församling åren 1951 och 1966 (absoluta tal).</i>	96
Tabell 4.2: <i>Skogsareal (hektar) fördelat på företagarekategori i Ängersjö församling åren 1951 och 1976 (absoluta tal).</i>	97
Tabell 4.3: <i>Antal djur och antal gårdar med djur fördelat på åkerstorlek (hektar) i Ängersjö församling åren 1944 och 1951.</i>	100
Tabell 4.4: <i>Moderniseringsgrad fördelat på jordbruksföretag med djur efter åkerareal (hektar) i Ängersjö församling åren 1944 och 1951 (absoluta tal).</i>	102

Tabell 4.5: <i>Antal maskiner och redskap fördelat på jordbruk efter åkerareal (hektar) i Ängersjö församling år 1944.</i>	103
Tabell 4.6: <i>Åkerinnehav för långvariga jordbruk i Ängersjö församling åren 1951–1981, redovisat i absoluta tal (hektar) och storleksmässig förändring (trend).</i>	109
Tabell 4.7: <i>Brukarens ålder vid nedläggning av långvariga jordbruk i Ängersjö församling, åren 1966–1981.</i>	111
Tabell 4.8: <i>Skogsinnehav för långvariga jordbruk i Ängersjö församling åren 1951–1981, redovisat i absoluta tal (hektar) och relevant storleksmässig förändring (trend).</i>	113
Tabell 5.1: <i>Antal hushåll i produktiva åldrar åren 1950–90.</i>	128
Tabell 5.2: <i>Antal hushåll i produktiva åldrar fördelade på inkomstkategori åren 1950–52, 1970–72 och 1987–89.</i>	133
Tabell 5.3: <i>Arbetskraftsuppgifter för Svegs förvaltning åren 1950–52 och 1970–72.</i>	135
Tabell 5.4: <i>Tjänsteinkomstens andel av totalinkomsten för hushåll i produktiva åldrar åren 1970–72 och 1987–89.</i>	137
Tabell 5.5: <i>Medianinkomster för hushåll i produktiva åldrar fördelade på inkomstkategori, åren 1950–52, 1970–72 och 1987–89 (1990 års penningvärde).</i>	138
Tabell 5.6: <i>Genomsnittsålder för hushåll i produktiva åldrar fördelade på inkomstkategori, åren 1950–52, 1970–72 och 1987–89.</i>	139
Tabell 5A: <i>Normalarbetstid för heltidsarbetande arbetare på LO/SAF-området, angiven i timmar per vecka, samt maximalt antal arbetsveckor per år, åren 1950–1990.</i>	194

Figurförteckning

<i>Diagram 1.1: Sysselsättning efter näringsgren i riket åren 1870–2000.</i>	21
<i>Diagram 1.2: Sysselsättning efter näringsgren i Norrlandslänen åren 1910–1990.</i>	23
<i>Bild 2.1: Karta över Ängersjö församlings geografiska position i riket.</i>	42
<i>Diagram 2.1: Ängersjö församlings befolkningsutveckling åren 1800–1940.</i>	44
<i>Diagram 2.2: Förvärvsarbetande befolkning i Jämtlands län fördelad på näringsgren åren 1950–1980.</i>	47
<i>Diagram 3.1: Befolkningsutveckling för Ängersjö församling och nuvarande Härjedalens komm un åren 1925–91 (absoluta tal).</i>	68
<i>Diagram 3.4: Migrationsintensitet (d.v.s. procent av årlig medelfolkmängd) för Ängersjö församling åren 1925–91 (fem års löpande medelvärde).</i>	72

<i>Diagram 3.5: Migrationsnetto (d.v.s. utflyttningstalen jämfört med inflyttningstalen) för Ängersjö församling fördelat på kön åren 1925–91 (fem års löpande medelvärde).</i>	75
<i>Diagram 3.6: Folkmängd i Ängersjö församling fördelat på ålder och kön (män = ljusgrå och kvinnor = mörkgrå), åren 1950, 1965, 1975 och 1985 (procent).</i>	86
<i>Diagram 3.7: Antal utflyttningar av barn som bodde hos sina föräldrar i Ängersjö år 1950.</i>	90
<i>Diagram 4.1: Antal jordbruk med mer än 2,00 hektar åker i Ängersjö församling åren 1944–1981.</i>	107
<i>Diagram 4.2: Antal djur för långvariga jordbruk med mer än 2,00 hektar åker i Ängersjö församling åren 1951–1981.</i>	110
<i>Diagram 5.1: Försörjningsunderlagets förändringar i Ängersjö församling, åren 1950, 1955, 1960, 1965, 1970, 1975, 1980, 1985 och 1989, redovisat i enskilda taxeringsposter (procent).</i>	125
<i>Diagram 5.2: Medelinkomster i Ängersjö församling, redovisat per invånare, per inkomsttagare och per hushåll, jämfört med industriarbetarlön i riket, åren 1950–52, 1970–72 och 1987–89 (1990 års penningvärde).</i>	126
<i>Diagram 5.3: Kvinnors och mäns inkomstandel i Ängersjö församling, åren 1950–52, 1970–72 och 1987–89 (1990 års penningvärde).</i>	127
<i>Diagram 5.4: Hushåll i produktiva åldrar med inkomst i Ängersjö församling, utvalda år, redovisat i medelinkomst för ensamhushåll (svart) och familjehushåll (vit), jämfört med industriarbetarlön och socialbidragsnorm i riket (1990 års penningvärde).</i>	129
<i>Diagram 5.5: Hushåll med inkomst i Ängersjö församling, utvalda år, redovisat i medelinkomst för ”Arbetskraft i produktiv ålder” (A) och ”Pensionärer” (P), (1990 års penningvärde).</i>	130
<i>Bild 6.1: Det var framförallt kärleken till naturen som fick Sture Danielsson att stanna kvar i församlingen.</i>	154
<i>Bild 6.2: Lärarinnan Reseda Engquist på sin spark utanför sitt hem i Ängersjö.</i>	156
<i>Bild 6.3: Att satsa på jord- och skogsbruk möjliggjorde kvarboende för familjen Eliasson.</i>	162
<i>Bild 6.4: Att driva gården vidare på samma sätt som tidigare var viktigt för John Subeck.</i>	164
<i>Diagram 6.1: Kerstin Pålssons årsinkomster från bär- och svampplockning åren 1967–89 (1990 års penningvärde).</i>	168

Förord

Konsten att utvecklas

Författandet av en doktorsavhandling vid Uppsala universitet innebär i allt väsentligt en intellektuell resa för den enskilde. Det handlar dock inte enbart om att färdigställa ett gesällprov, och med detta formellt få tillträde till Akademiens fina salonger, utan än mer om att tillgodogöra sig goda vanor, där det vetenskapliga hantverket och det analytiska förhållningssättet tränas och vässas regelbundet. Att ha fått förmånen att göra denna resa är något att känna stor tacksamhet för.

Redan som nyantagen student fick man lära sig att det inte var en skola man hade kommit till, utan ett universitet. Detta var viktigt: Vi skulle utvecklas som människor och bli självständiga personer. Vare sig vi var morgondagens nobelpristagare eller hade kommit till Uppsala för att skaffa oss en god och solid kompetens inför arbetslivet, lät den dåvarande rektorn oss förstå att vår första uppgift var att bli mogna människor med överblick och självständigt omdöme, om möjligt med en genomtänkt åskådning i de stora och viktiga frågorna i livet, om möjligt med en någorlunda skolad och reflekterad ståndpunkt i sådana ting som konst, litteratur och musik. Det var i detta arbete som Uppsala kunde hjälpa oss studenter, lät han meddela – om vi var beredda att ta emot hjälpen. Rektor fortsatte: ”Ingen kan göra det åt er. Hur gärna vi än skulle vilja råda er, varna för de misstag ni just håller på att begå, visa på den möjlighet som kanske väntar om hörnet, kan ingen annan än ni själva påbörja och slutföra det bygget. Ingen kan spela en annans spel. Ingen kan bygga en annans människa.”¹

Med dessa ord som ledstjärna är det lättare att växa som människa. Ansvar är den enskildes även om ingen är ensam och isolerad, utan en del av en större gemenskap och helhet – den engelske poeten och lyrikern John Donne’s berömda ord gör sig påmind.² Därför är det en ren och oblandad glädje för mig att i detta sammanhang få tacka några av de personer som har hjälpt mig på min resa i Uppsala och bidragit till att förstärka denna doktorsavhandlings analytiska skärpa. Först vill jag tacka mina handledare vid

¹ S. Strömholm (1998), s. 57.

² J. Donne (1839), s. 574 f.

Ekonomisk-historiska institutionen; professor Maths Isacson och docent Dan Bäcklund. Ni har bistått med förstklassig kunskap om mitt forskningsområde och ökat min förståelse för norrländska levnadsvillkor – något som smålänningen i mig knappast trodde vara möjligt. Ni har också visat prov på en klarsynthet och en vänskap som överträffar mycket. I ljuset av mina erfarenheter från University of Oxford 2002–2003 framstår Era insatser som ännu större. Uppsala universitet *kan* bevisligen, med sitt ”two-to-one tutorial system” på forskarutbildningen, konkurrera med de bästa universiteten i världen när det gäller att ge god handledning.³

Professor Jan Lindegren vid Historiska institutionen har förmedlat många insikter om de teoretiska optimumnormerna. Våra åtskilliga diskussioner, som ofta har sträckt sig från tidig kväll till tidig morgon, har alltid varit givande och synnerligen stimulerande. Professor emeritus Hans Norman har tillsammans med doktor Jan Amcoff läst och gett värdefulla synpunkter rörande migrationskapitlet (kapitel III). Därutöver har professor Roger Andersson och docent Thomas Nilsson gett goda råd i samband med att kapitlet påbörjades. Professor Donald Broady har öppnat många dörrar till samhällsvetenskapernas klassiska och moderna kunskapsfält. Därutöver tackas mina vänner doktor Per-Arne Karlsson och gymnasielektor emeritus Sven Larsson, som en gång i tiden väckte och lade grunden för mitt historieintresse.

Det har varit en förmån att ha genomgått en forskarutbildning vid Ekonomisk-historiska institutionen i Uppsala – inte minst med tanke på dess gedigna kompetens angående agrarhistoria och norrländska försörjningsförhållanden. Professor Mats Morell, som i slutskedet genom sin läsning har bidragit till att finputsa och tydliggöra avhandlingens innehåll ytterligare, doktor Maurits Nyström, som var min biträdande handledare i början av forskarutbildningen, och min gode vän och tidigare rumskamrat doktor Henrik Lindberg förtjänar att särskilt omnämnas. I egenskap av extern opponent på mitt slutseminarium lämnade doktor Ronny Pettersson, från Ekonomisk-historiska institutionen i Stockholm, viktiga och konstruktiva synpunkter.

Jag vill dessutom tacka samtliga forskare och doktorander inom forskningsprojektet *Flexibilitet som tradition*. Ni har alla bidragit med engagemang och mångvetenskapliga reflektioner och synpunkter. Professor Ella Johansson förtjänar ett extra tack för praktisk support som påskyndat avhandlingsarbetet.

För ekonomisk finansiering, goda råd och allmän support vill jag tacka Riksbankens Jubileumsfond (Kulturvetenskapliga Donationen), Stiftelsen STINT (Stiftelsen för internationalisering av högre utbildning och forskning), samt Uppsala universitets samhällsvetenskapliga fakultet.

³ För en närmare genomgång av Oxfordmodellen som pedagogisk metod, se t ex C. Lagerqvist (2006), s. 109–119.

För sättningen av avhandlingen vill jag tacka Lynn Karlsson. För hjälp med översättningen av kapitel VII, i avhandlingsskrivandets stressiga slutspurt, tackas min gode vän Johan Berggren (Oxon.) och doktor Magnus Eklund. För bidrag till grafisk design vill jag tacka Svenska Dagbladet Grafik, främst Susen Schultz, som med vänlighet har bistått med kartan över Ängersjö, och Jurek Holzer, som har bidragit med ett fotografi från Ängersjö.

Jag vill också tacka Uppsala universitets förutvarande rektor och Norrlands nations tidigare inspector, professor Stig Strömholm, för all vänskap och generositet som han uppvisat genom åren. Mina vistelser i Oxford hade inte blivit lika givande utan Dina goda råd och Ditt mentorskap.

Avslutningsvis vill jag rikta ett särskilt tack till de personer som betyder allra mest för mig. Jag tänker förstås på min kära familj, som alltid – inte minst i tider av motgångar – har uppmuntrat mig i mitt avhandlingsarbete och än viktigare väglett mig i min personliga utveckling. Tack för all Er kärlek, värme och omtanke! Tack för Ert outtröttliga engagemang och för Era kloka och välmenande råd! Utan Era insatser hade jag aldrig varit den person som jag är idag. Nu väntar en härlig tid i mitt liv, med bland annat forskning och undervisning i såväl Uppsala som Oxford. Viktigast av allt kommer emellertid att vara alla de stunder som vi får uppleva tillsammans.

Carolina Rediviva, Uppsala i januari 2008.

CHRISTOPHER LAGERQVIST

Historiskt sammanhang och utgångspunkter

Först är det bara skog. Men vid vägs ände ligger Ängersjö. Vi är i det norrländska avfolkningsland som regionalpolitiken skapat och där byarna dör. Men en tapper skara invånare finns kvar i byn där adventskalendern spelades in och som studeras av vetenskapsmän för att hitta nyckeln till glesbygdens framtid.¹

Inledning

Föreliggande avhandling, som är en utveckling och fördjupning av en tidigare licentiatavhandling,² belyser slutfasen av en av de största och mest genomgripande förändringar som mänskligheten någonsin upplevt: övergången från ett bondesamhälle till en industrination.³ Den industriella revolutionen omfattade stora delar av (väst)världen och förändrade i grunden människors sätt att leva och försörja sig.⁴ I början av 1800-talet levde omkring 90 procent av Sveriges befolkning i byar på landsbygden och försörjde sig i huvudsak av utkomster från jordbruket med binärningar. Produktionen bestod i allt väsentligt av livsmedel som konsumerades under året och hushållet var den centrala arbetsenheten. Beroendet av väder och vind var påfallande och försörjningen var i denna bemärkelse både osäker och otrygg. Städerna stod, även i ett internationellt perspektiv, för en relativt obetydlig andel av försörjningen.⁵ Tvåhundra år senare är förhållandet det omvända: De flesta bor i städer eller tätorter och försörjer sig av relativt trygga löneinkomster från tjänste- och industrisektorerna. I takt med att de sistnämnda sektorerna expanderade, minskade antalet sysselsatta inom jordbruksnäringen.⁶ Trots detta

¹ Svenska Dagbladet Kultur, den 3/3 2002, s. 12.

² C. Lagerqvist (2003).

³ Se t.ex. M. Rolén (1979), s. 11.

⁴ Se t.ex. P. Hudson (1992), P. N. Stearns (1993), och J. Moky (1999).

⁵ L-A Norborg (1993), s. 23, och L. Schön (2000), s. 11.

⁶ År 1870 försörjde sig drygt 70 procent av Sveriges befolkning av jordbruket och dess binärningar. Vid samma tidpunkt var industri- och hantverksnäringarnas försörjningsandel knappt

förser dagens fåtaliga jordbrukare betydligt fler människor med livsmedel än tidigare, vilket främst är en konsekvens av näringsens effektivisering, genom rationalisering och mekanisering.⁷ Resultatet av nämnda effektivisering blev att många småjordbruk avvecklades och att landsbygden på många håll omvandlades till rena ödebygder. Skolor lades ned, affärer stängdes och övrigt serviceutbud försvann. Även om den sociala infrastrukturen i vissa bygder nedmonterades successivt, så fick alla del av det generella välfärdssamhällets tillväxt.

I en tid då de allra flesta valde att lämna landsbygden och söka sig till allt större städer och tätorter valde emellertid några personer att "gå emot strömmen", d.v.s. att bo kvar och försörja sig av de lokala resurserna. De personer som bodde kvar i det inre av södra Norrland – och deras försörjningslösningar – utgör huvudintresset för föreliggande avhandling. Varför bodde några individer och familjer kvar överhuvudtaget? Hur försörjde de sig?

Den förstnämnda frågeställningen utgör på många sätt ett gemensamt intresse för det forskningsprojekt inom vilket denna undersökning genomförs (se nedan) och kan av arbetsekonomiska orsaker inte behandlas till fullo i en enskild doktorsavhandling. Därför har den sistnämnda frågeställningen hamnat i förgrunden. Utifrån ett ekonomisk-historiskt perspektiv förklaras hur försörjning var möjlig i avfolkningsbygder.⁸ I detta sammanhang behandlas enbart den kvarboende befolkningens formella ekonomi i Ängersjö församling under efterkrigstiden. Informella ekonomiska aktiviteter – såsom bärplockning, jakt, fiske och arbetsbyten – studeras inte närmare utan avhandlas enbart utifrån tidigare forskning och enskilda exempel. Denna avgränsning har gjorts utifrån källmaterialets karaktär, som inte har möjliggjort systematiska studier av den informella ekonomin. Ängersjö församling har valts utifrån forskningsprojektets gemensamma utgångspunkt (se nedan) och diskuteras mer ingående i kapitel II.

Den mer specifika forskningsfrågan är således: Utifrån vilka formella försörjningsunderlag kunde de kvarboende möjliggöra sin försörjning i Ängersjö församling, åren 1950–1990?

15 procent. År 1910 var jordbrukets andel under 50 procent, medan andelen för industri och hantverk var drygt 30 procent. Mellan åren 1945 och 1970 ägde den stora sysselsättningsminskningen rum. Då förlorade jordbruksnäringen mer än 60 procent av sin arbetskraft. Samtidigt fördubblades arbetsstyrkan i offentlig och privat tjänstesektor. Se t.ex. M. Isacson (1993), s. 117. I slutet av 1800-talet och början av 1900-talet ökade dock befolkningen i stora delar av Norrland, mycket tack vare att skogen "fick värde" samt att en omfattande nyodlings- och kolonisationsverksamhet genomfördes. Se t.ex. J. Lindqvist (1979), s. 430–455, M. Rolén (1979), s. 11, och M. Morell (1993), s. 189–211. Efter andra världskriget avfolkades det inre av södra Norrland snabbt. Se t.ex. D. Bäcklund (1988), s. 171–223.

⁷ M. Isacson (1993), s. 117 f., och I. Flygare & M. Isacson (2003), s. 277.

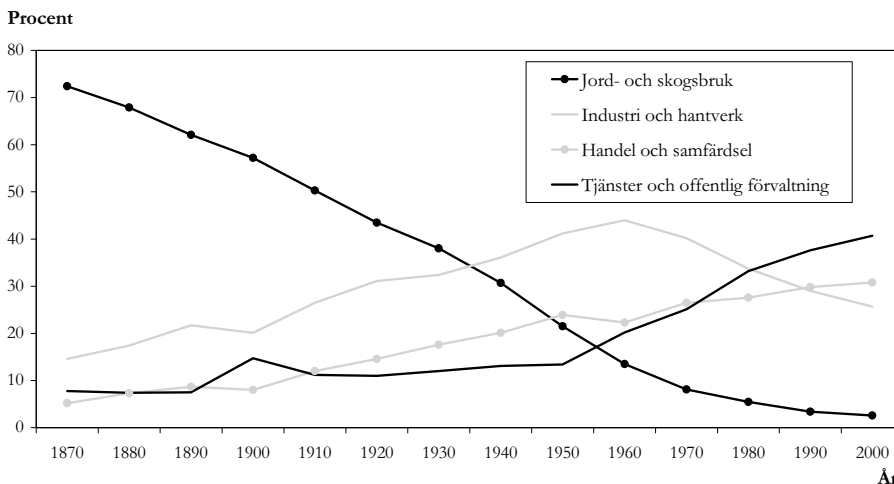
⁸ För en kort forskningspresentation, se även C. Lagerqvist (2002a).

Befolknings- och näringsförändringar åren 1850–2000

Tidsperioden från mitten av 1800-talet och fram till åren omkring 2000 kännetecknades på nationell nivå i huvudsak av fem olika befolkningsförändringar: (1) invånarantalet mer än fördubblades, (2) fram till början av 1930-talet emigrerade över en miljon människor och därefter var nettomigrationen huvudsakligen positiv, (3) både födelsetalen och dödstalen sjönk samtidigt som medellivslängden steg markant, (4) utvecklingen gick från stora familjer med många barn till små (kärn)familjer och många äldre, samt (5) landsbygden avfolkades samtidigt som städer och tätorter växte i storlek.⁹

Under samma tidsperiod förändrades människors sätt att försörja sig (se diagram 1:1). År 1870 arbetade drygt 70 procent av den svenska befolkningen inom *jordbruk med binärningar*. Andelen sysselsatta inom *industri och hantverk* uppgick till knappt 15 procent. Fyrtio år senare hade den förstnämnda näringens andel sjunkit till knappt 50 procent av sysselsättningen medan den sistnämnda näringens andel av sysselsättningen stigit till drygt 30 procent. Under de 25 år som följde efter andra världskrigets slut försvann omkring 60 procent av arbetskraften inom jordbruket samtidigt som arbetsstyrkan inom den privata och offentliga tjänstesektorn fördubblades.¹⁰ Under den så kallade *guldåldern*, åren 1945–1970, fick alltför jobb och levnadsstandarden ökade rekordartat. En liknande välbästandsutveckling ägde visserligen rum även i andra länder, men ingenstans var den så påtaglig som i

Diagram 1.1: Sysselsättning efter näringsgren i riket åren 1870–2000.

Källa: Uppgifterna anger Sveriges befolkning, fördelad på yrkesgrupper och yrkesutövare, och är hämtade från J. Melin & A. W. Johansson & S. Hedenborg (2003), s. 487.

⁹ L. Kvarnström (2004), s. 269–288. För en internationell utblick, se t.ex. H. Kaelble (2001), s. 71–75, och R. Bessel (2002), s. 131–137.

¹⁰ J. Melin & A. W. Johansson & S. Hedenborg (2003), s. 487.

Sverige.¹¹ Svensk ekonomi gynnades av en hög internationell efterfrågan på varor från inte minst svensk verkstadsindustri med sin höga förädlingsgrad. Resultatet blev höjd levnadsstandard och lägre arbetslöshet, vilken jämnade ut inkomstskillnaderna i samhället. De ekonomiska framgångarna gjorde dessutom att en del av statsmaktens mer radikala planekonomiska ambitioner kom av sig.¹² Efter år 1965 ökade inte industrisysselsättningen. Istället växte nya, mer tjänsteinriktade, försörjningsförutsättningar fram. Under 1970-talet drabbades Sverige av en allvarlig strukturstress, vars effekter synliggjordes redan i slutet av 1960-talet av stagnerande tillväxt.¹³ Bretton Woods-systemets sammanbrott år 1971 och den så kallade *oljekrisen*, åren 1973–74, bidrog starkt till krisens omfattning, som förvärrades i mitten av 1970-talet av den förda *överbrygningspolitiken*. Industrikapaciteten sjönk och en rad devalveringar följde mellan åren 1976 och 1982.¹⁴

De svenska basnäringarna genomgick omfattande rationaliseringar och effektiviseringar under efterkrigstiden och hjälptes av devalveringarna under åren 1976–1982. I övrigt fortsatte den offentliga sektorn och den privata tjänstesektorn att byggas ut. Efter en högkonjunktur i slutet av 1980-talet, med bland annat lägre arbetslöshet och en expansiv byggindustri, synliggjordes mer djupgående problem i ekonomin och i början av 1990-talet bröt den värsta ekonomiska krisen ut sedan 1930-talet. Omkring år 2000 var tjänstesektorn lika dominerande som jordbrukssektorn var under 1870-talet.¹⁵

Utvecklingen i Norrland var något försenad i jämförelse med riket, då det fanns möjligheter att kolonisera inlandet (jfr diagram 1.1 och 1.2). Jordbruksbefolkningen i Norrland ökade fram till andra världskrigets slut och urbaniseringen tog således inte ordentlig fart i dessa regioner förrän åren efter 1945, vilket motiverar tidsavgränsningarna i föreliggande avhandling.¹⁶ Antalet jordbruksföretag var som störst i norra Norrlands inland åren omkring 1950. Därefter följde en snabb avveckling.¹⁷ I Arvidsjaurs kommun avvecklades ett av fyra jordbruk åren 1944–56 och i Jokkmokk, som var en av de kommuner som drabbades hårdast, lades hälften av jordbruken ned under samma period.¹⁸ Under 1950- och 1960-talen minskade antalet jordbruksföretag i Norrlandslänen med 68 procent, från 99 060 till 31 697, och drygt 30 procent av åkerarealen försvann. Sysselsättningen inom jord- och

¹¹ L. Magnusson (1999), s. 9.

¹² Ö. Appelqvist (2000).

¹³ L. Schön (2000), s. 468–495.

¹⁴ L. Magnusson (1996), s. 474–477. Se även L. Schön (2000), s. 471.

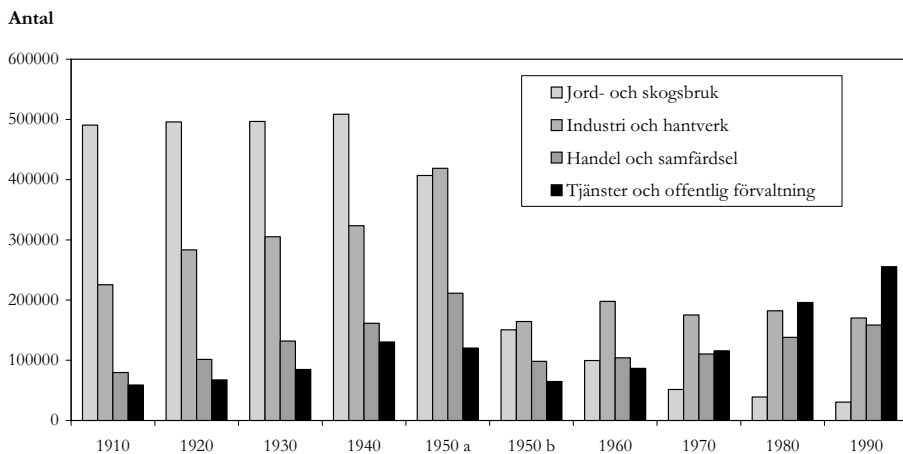
¹⁵ L. Magnusson (1996), s. 474–499.

¹⁶ M. Isacson (1993), s. 117 f.

¹⁷ I. Flygare & M. Isacson (2003), s. 32 ff.

¹⁸ D. Bäcklund (1983) samt (1988), s. 186.

Diagram 1.2: Sysselsättning efter näringsgren i Norrlandslänen åren 1910–1990.

Anmärkning: För åren 1910–40 (och 1950 a) redovisas folkmängden fördelad på näringsgrenar och för åren 1950–90 (och 1950 b) redovisas förvärvsarbetande befolkning fördelad på näringsgrenar.

Källa: SOS Folk- och bostadsräkningen för angivna år (Folkräkningen fram till och med år 1960), SCB.

skogsbruksnäringen minskade med samma procentsats (se diagram 1.2).¹⁹ Samtidigt sökte sig alltfler av landsbygdsbefolkningen in till städerna och tätorterna, där arbetskraftsefterfrågan steg (se nedan).

Teknisk utveckling och expanderande välfärdsmodell

Utvecklingen från 1880-talet och fram till slutet av 1990-talet rymmer, som nämnts, betydande skillnader av både regional och social art.²⁰ Den teknologiska utvecklingen och de nämnda djupgående förändringarna av de ekonomiska aktiviteterna fick emellertid en monumental betydelse oavsett var i riket man bodde. Den *industriella revolutionen* – eller om man så vill de tre industriella revolutionerna: (i) industrialismens genombrott, som bland annat genomsyrades av fabrikssystemets tillväxt, införandet av ny teknik och ny drivkraft (ånga) samt nya sätt att organisera produktion och försäljning, (ii) massproduktion och stordriftsfördelar, med innovationer såsom löpande-band, elektrifiering och förbränningsmotorer som bärande element, samt (iii) mikroteknologin med individualistiskt präglade konsumtionsmönster och anpassningsbara produktionsmönster – förändrade i grunden människors liv och försörjningsmönster.²¹

¹⁹ Jordbruksräkningen 1951, Lantbruksräkningen 1971, Folkräkningen 1950 samt Folk- och bostadsräkningen 1970, SCB.

²⁰ M. Isacson (1993).

²¹ L. Magnusson (1999), s. 24–58 samt (2006), s. 72–124.

En relativt stor del av det växande välståndet i ekonomin användes till sociala reformer, vilket bland annat innebar att framför allt kvinnor erbjöds jobb inom exempelvis sjukvården och hemtjänsten. En tredjedel av kvinnorna arbetade dock deltid.²² En svensk välfärdsmodell formerades utifrån tydliga *socialpolitiska värderingar* – vilka bland annat kom till uttryck genom barnbidrag, sjukförsäkringar och höjda pensionsnivåer – och betydande *arbetsmarknadspolitiska åtgärder*, såsom ökade utbildningsinsatser.²³

Efterfrågan på arbetskraft i städer och övriga tätorter drev upp lönenivåerna, som generellt sett var högre än på landsbygden, vilket i sin tur lockade allt fler att flytta in till städerna. Som en konsekvens därav integrerades bostadsförsörjningen i statsmaktens ansvarsområden – något som fastställdes genom 1946 års bostadspolitiska beslut i riksdagen. Den politiska målsättningen var att en industriarbetare skulle kunna hyra en hygienisk tvårummare åt sin familj för maximalt en femtedel av sin lön. Resultatet blev att moderna bostadsmiljöer växte upp runt om i landet.²⁴ Att få ta del av det framväxande folkhemmet ansågs vara viktigt – inte minst för kvinnorna.²⁵

Jord- och skogsbruksnäringens strukturrationalisering

Samtidigt som industri- och tjänstesektorena byggdes ut omformades den svenska jordbrukspolitiken. Detta fick direkta konsekvenser för dem som bodde kvar på landsbygden. År 1947 fattade Sveriges riksdag ett avgörande beslut. Erfarenheterna från andra världskriget ledde till att man från politiskt håll ville ha en nationell självförsörjning på jordbruksprodukter i händelse av krig samt hålla kostnaderna för livsmedelsproduktionen nere för konsumenterna. En strukturrationalisering av jordbruket förespråkades.²⁶ Basen skulle utgöras av familj jordbruk med 10–20 hektar åkermark. För att familj jordbrukarnas försörjning skulle kunna garanteras infördes ett prisstöd som säkerställde inkomster som motsvarade lönerna inom industrin.²⁷

Ekonomhistorikern Lars Magnusson tecknar följande bild av jordbruks-avvecklingen:

Efter 1940-talet upphörde Sverige definitivt att vara ett jordbruksland med en stor del av sin befolkning sysselsatt inom denna sektor. Jordbrukets och skogsbrukets kräftgång visar sig inte minst i att dessa näringsgrenars pro-

²² L. Kvarnström (2004), s. 288–304.

²³ Se t.ex. L. Magnusson (1996), s. 409–472 och L. Schön (2000), s. 366–432.

²⁴ En indikator på bostadsbyggandets omfattning är det faktum att dagens bostadsbestånd till en fjärdedel utgörs av de närmare 900 000 bostäder som byggdes under 1940- och 1950-talen. Se t.ex. K. Gunnemark (2000).

²⁵ K. Gunnemark (2000), s. 46–51.

²⁶ För att underlätta genomförandet av 1947 års beslut inrättades exempelvis en lantbruksnämnd i varje län.

²⁷ M. Morell (1993), s. 195 f.

centuella bidrag till bruttonationalprodukten (BNP) stadigt minskar från 1950 till 1970. I slutet av perioden var dess andel nere runt 5 procent. Före andra världskriget hade Sverige fortfarande varit lantligt präglad. Nu fick vi en snabb avtappning av arbetskraft från jordbruket. Från 1950-talet och fram till 1980-talet minskade antalet sysselsatta inom denna sektor med 75 procent. Detta ackompanjerades av en snabb nedläggning främst av små jordbruksenheter. Bara under åren 1951–66 försvann 100 000 sådana tidigare självständigt brukade jordbruksenheter. Det genomsnittliga antalet hektar per brukningsenhet steg kraftigt samtidigt som mekaniseringen sköt fart.²⁸

Det var främst småbruken i de nordliga och mellersta delarna av Sveriges skogs- och blandbygder som lades ned. De kvarvarande jordbruken elektrifierades och mekaniserades. Många arbetsmoment, som tidigare hade utförts av djur och människor, togs över av maskiner. Traktorn ersatte exempelvis hästen och tröskverken övergavs till förmån för mer effektiva skördetröskor. Effektiviseringarna innebar både ökad produktion och en reducering av antalet nedlagda arbetstimmar åren 1945–90. Nämnade förändringar genomfördes inte över en natt och tydliga regionala skillnader förekom exempelvis vad gäller graden av mekanisering.²⁹

Att driva ett jordbruksföretag i det inre av Norrland förutsatte, enligt tidigare forskning, en stor flexibilitet i resursutnyttjandet. Genom en utvecklad mångsysslerikultur kunde ofta konjunktursvängningar i ekonomin motverkas och en tillräckligt stabil försörjningsbas skapas. Jord- och skogsbruksnäringarna var nära sammanvävda. Jordbrukarna använde skogarna på ett mångfacetterat sätt. Markerna gav inte enbart försörjningsmöjligheter i form av råvaror och lönearbeten hos skogsbolagen, utan även betesmarker åt djuren, bär- och svamp samt vilt för jakt och fiske.³⁰

Sveriges Nationalatlas ger en relativt traditionell bild av Norrlands inland i bemärkelsen att mångsysslarekonomin verkar ha upprätthållits under hela efterkrigstiden och fram till våra dagar.³¹ Enligt denna bild avviker utvecklingen i Norrland från utvecklingen i rikets övriga delar, där rationaliseringarna medförde ökad specialisering. En viktig del av forskningsuppgiften i denna avhandling är att undersöka om detta verkligen stämmer. Fortsatte ekonomin i lokalsamhällen, såsom Ängersjö församling, att präglas av ett flexibelt mångsyssleri – och i så fall varför och på vilket sätt – eller skedde även här en ökad specialisering?

²⁸ L. Magnusson (1996), s. 417.

²⁹ M. Isacson (1997), s. 206.

³⁰ Se t.ex. H. Hvarfner (1968), s. 9–54, H. Wallentin (1985), M. Isacson (1994) och E. Johansson (2000), s. 37–62.

³¹ Sveriges Nationalatlas. Jordbruket (1992), s. 92 f. och 96–105.

Samtida avfolkningsdebatter

Från och med 1940-talet ändrade landsbygdens avfolkning karaktär och kom i allt väsentligt att bestå av inflyttningar från landsbygden till städerna (rural-to-urban migration).³² Avfolkningen började alltmer betraktas som ett problem, vilket gav bränsle åt den nationella debatten. Motioner skrevs i Sveriges riksdag och åtskilliga utredningar genomfördes. Begreppet *flykten från landsbygden*, som myntades under denna tidsperiod, fångar in såväl övergången från *areella näringar*³³ till industri- och tjänstenäringsar som övergången från ett ruralt till ett urbant samhälle. Minskande födelsetal efter första världskriget, gjorde att en mindre andel yngre fanns som kunde driva jordbruken vidare. Denna grupp efterfrågades, som nämnts, även i städer och industriorter och utgjorde på många sätt en förutsättning för deras expansion. Resultatet på sikt blev en minskning av jordbruksbefolkningen i yrkesverksamma åldrar. Detta gällde framför allt männen, då kvinnorna redan tidigare hade börjat flytta ifrån landsbygden.³⁴ Den nya av-folkningsvågen påbörjades redan under 1910-talet i sydvästra Sverige och spred sig därefter till Svealand under 1930- och 1940-talen. Åren 1940–60 utgjorde Norrlandslänet inklusive Värmland och Dalarna, det största minskningsområdet.³⁵ Den norrländska landsbygden avfolkades dock först på 1950-talet även om folkökningen upphörde redan under 1940-talet.³⁶

Tanken om att bromsa upp landsbygdens avfolkning tilltalade, enligt Jan Wallander, merparten av de samtida debattörerna, men de ville inte alls stoppa den. Tvärtom sågs avfolkningen som något positivt, eftersom industrinäringen efterfrågade arbetskraft för sin fortsatta expansion. Avfolkningen fick dock inte gå överstyr, utan borde ske i samma takt som jordbruket rationaliserades för att undvika diverse problem av ekonomisk, social och kulturell karaktär. Endast en mindre grupp ansåg att landsbygdens avfolkning var en i grunden "ond" företeelse, som skulle leda till att speciella etiska värden hotades samtidigt som jord- och skogsbrukets konjunktur-stabiliserande verkan på näringslivet gick förlorad. Wallander, som själv

³² Från mitten av 1800-talet och fram till 1940-talet handlade frågan om landsbygdens avfolkning till stor del om emigration. Åren 1851–1930 registrerades cirka 1 150 000 utflyttningar från Sverige till Amerika, varav merparten ägde rum åren 1880–1910, då omkring 0,8 miljoner människor lämnade riket. Se S. Carlsson (1976), s. 117–120, 129. Femton procent av emigranterna flyttade tillbaka till Sverige åren 1875–1913. Återflyttningarna skedde, med undantag av flyttningarna till Stockholm och Stockholms län, främst till agrara län med en relativt låg industrialiseringsgrad. Se L-G. Tedebrand (1976), s. 214 f.

³³ Med begreppet *areella näringar* avses de näringsgrenar som använder land och/eller vatten för produktion eller fångst av biologiskt relaterade varor och tjänster. I Norrlands inland handlar detta främst om boskapsskötsel, åkerbruk och skogsbruk samt fiske, jakt och bärplockning.

³⁴ J. Wallander (1948), s. 13 ff.

³⁵ J. Söderberg & N-G. Lundgren (1982), s. 35.

³⁶ SOS Folkräkningar för åren 1930, 1940, 1945, 1950 och 1960. Se även K. Hansen (1998), s. 41 f.

tillhörde den förstnämnda gruppen, sammanfattar diskussionen på följande sätt:

Vad man i allmänhet menar, då man talar om att motverka flykten från landsbygden, torde emellertid vara att hejda flyttningen från landsbygden till städerna och särskilt då till de stora städerna, och det botemedel som man nämner i det sammanhanget är i första hand ett upprättande av småindustri på landsbygden. Att befolkningens anhopning till städerna framstår som ett ont beror bland annat på att man anser livet, särskilt i storstäderna, som mindre tillfredsställande; det är jäktigt och nervöst, man förlorar kontakten med sina medmänniskor, det är demoraliserande osv. När städerna växer över vissa gränser, uppstår också för dem svåra problem ur trafikteknisk synpunkt. De centrala delarna måste omregleras, så trafiken kan komma fram, man tvingas bygga tunnelbanor osv, och ändå får befolkningen tillbringa mycket tid med att färdas från den ena delen av staden till den andra. Ur befolkningssynpunkter får dessutom utflyttningen till städerna olyckliga verkningar genom att den i stor utsträckning omfattar unga kvinnor i de giftasvuxna åldrarna, det blir kvinnobrist på landsbygden och karltorka i städerna och därigenom försvåras äktenskapsbildningen. Även ur försvarssynpunkt är det mindre fördelaktigt med en alltför stark koncentration av näringslivet.³⁷

Urbaniseringen påverkade kvarboendet inte minst genom att det blev svårare att behålla bygdens sociala infrastruktur i takt med att landsbygden omvandlades till *glesbygd*³⁸. Skolor lades ned, befintliga kommunikationer försämrades, affärer stängdes och annan lokalt förankrad företagsamhet upphörde. Kostnaderna steg för att bygga ut telefonnätet, upprätthålla goda postförbindelser och erbjuda kommunal service. Det samlade serviceutbudet (biografer, samlingslokaler, etc) minskade således, vilket i sin tur ytterligare påskyndade avfolkningen.³⁹

I slutet av 1950-talet ville man från politiskt håll kartlägga effekterna av 1947 års jordbrukspolitiska beslut och samtidigt förutspå den framtida utvecklingen. Kartläggningen visade att avflyttningstakten hade stigit för samtliga ålderskategorier under 1940-talet och var som störst för personer i unga produktiva åldrar, men även betydande i åldrarna 35–50 år. För kvinnor i samma åldrar var trenden ännu tydligare, dels för att de ofta flyttade i yngre åldrar, dels för att den påbörjade rationaliseringen slog hårdare mot kvinnornas arbetsuppgifter. Ingen kunde dock förutse att 1960-talet skulle bli ett

³⁷ J. Wallander (1948), s. 15.

³⁸ I forskningslitteraturen har begreppet glesbygd åtminstone tolkats på två olika sätt. Den första och mest tekniska tolkningen har gjorts i kontrast till definitionen av en tätort, d.v.s. "hussamlingar med mer än 200 invånare och mindre än 200 meter mellan husen". Se H. Wallentin, 1985, s. 15. En glesbygd är, med detta synsätt, mindre än en tätort och omfattade omkring 1,4 miljoner människor i glesbygden i början av 1980-talet. Se L. O. Persson & A. Nyström (1983), s. 18. Den andra tolkningen har betraktat större sammanhängande och nästan obebyggda områden som glesbygd och har därmed inkluderat i det närmaste hela Norrlands inland. Se H. Wallentin, 1985, s. 14–17.

³⁹ J. Wallander (1948), s. 13 ff.

rekordartat avfolkningsdecennium. Istället förutspåddes att rekryteringsbehovet av manliga jordbruksarbetare skulle sjunka från cirka 4 000 per år i början av 1950-talet till cirka 2 500 per år i slutet av 1960-talet.⁴⁰ Det är emellertid ett missförstånd att hävda att strukturrationaliseringarna under 1950-talet och början av 1960-talet gjorde att människor flyttade. Det var istället en ökad sysselsättning inom industrin som lockade landsbygdens befolkning att flytta. Visserligen hade tydliga löneklyftor mellan industrin och jordbrukssektorn observerats från 1930-talet och fram till 1950-talet, men det var först efter andra världskriget som arbetslösheten inom industrin blev så låg att jordbruksbefolkningen vågade att söka sig dit. Bättre betalda arbetstillfällen i städer och tätorter resulterade i att antalet manliga flyttare ökade kraftigt.⁴¹

Under 1960-talet mekaniserades skogsbruket. Införandet av ny teknik och helårsanställningar gjorde att färre arbetstillfällen kunde erbjudas. De som inte anställdes inom skogsbruket kunde bo kvar om de ägde egen skog och bedrev ett kombinationsjordbruk på deltid. Övriga arbetare flyttade under slutet av 1960-talet. Enskilda individers handlingsutrymme var således ytterst begränsat under denna korta period.⁴² Som en konsekvens av avfolkningen under slutet av 1960-talet ökade stridsroten *vi flytt' int'*.⁴³

Under 1970-talet förändrades inriktningen på den politiska debatten. Alternativa rörelser växte fram och satte miljöfrågor och ett ekologiskt samhälle (med giftfria grönsaker etc.) högst på den politiska dagordningen. Denna alternativa livsstil, även kallad *den gröna vågen*, prioriterade ett långsammare arbetstempo samt ett liv närmare och i balans med naturen framför storstadslivets jäktiga liv. Därför flyttade ett fåtal personer tillbaka till landsbygden (kontraurbanisering)⁴⁴. Vissa av dessa gav upp livet på landet relativt snabbt medan andra stannade för gott.⁴⁵ I kapitel III behandlas frågan om en "grön våg" även kan påvisas i mindre bostadsorter, såsom Ängersjö församling. De frågor, som i politiska och vetenskapliga sammanhang emellanåt kallas för *glesbygdsproblemet*, var ingalunda lösta under 1980-talet, men konjunkturuppgången under decenniets andra hälft aktualiserade andra typer av frågor, såsom att säkra industrins växande behov av kvalificerad arbetskraft. Under denna period stannade avfolkningen upp, då expansiva industriföretag erhöll statsbidrag för att utlokalisera sin produktion till glesbygden.⁴⁶

⁴⁰ O. Gulbrandsen (1957), s. 156–181.

⁴¹ O. Gulbrandsen (1957), s. 110–115.

⁴² J. Garvill & G. Malmberg & K. Westin (2000), s. 12.

⁴³ Se t.ex. S. Öholm & L. Åberg (1970) samt J. Garvill & G. Malmberg & K. Westin (2000), s. 12.

⁴⁴ För en närmare presentation av begreppet kontraurbanisering, se t.ex. J. Amcoff (2000), s. 39.

⁴⁵ Se t.ex. T. Frängsmyr (2000), s. 345–348.

⁴⁶ M. Isacson (1994), s. 11 f.

Under åren 1975–1995 var avfolkningen liten på grund av att efterfrågan på arbetskraft var låg i städer och tätorter. Under andra hälften av 1990-talet tog emellertid avfolkningsdebatten fart på nytt. Storstadsregionerna inklusive några få universitetsstäder växte återigen snabbare än övriga delar av landet. Den tidigare migrationsformen rural-to-urban hade ersatts av urban-to-urban-migration eller *town-to-city-migration*. Därför har debatten kommit att handla om att hela Sverige ska få leva och att avfolkningen från små och medelstora städer måste förhindras.⁴⁷

Kvarboendets försörjningsvillkor

Studiet av hur människor har försörjt sig utgör kärnan i ekonomisk historia. Detta område är således relativt välstuderat, även vad gäller Norrlandsregionen, men hittills har få undersökt försörjningsstrategier för att bo kvar i det inre av Norrland under svensk efterkrigstid. Historieskrivningen har i första hand varit inriktad på att belysa hur det nya moderna samhället växte fram. Endast ett fåtal forskare har analyserat hushållens försörjningsunderlag och hur de som bodde kvar hanterade jord- och skogsbrukets mekanisering och rationalisering. Fem undersökningar ligger dock relativt nära dessa ambitioner, varav de fyra första präglas av detaljerade exempel ur lokalt avgränsade miljöer.

Ekonomhistorikern Dan Bäcklund belyser i sin avhandling småbrukets förändrade villkor i de norrbottniska lappmarkssocknarna under perioden 1870–1970 och människors försök att finna nya vägar i samband med näringens strukturrationaliseringar. Analysen har genomförts utifrån antagandet att brukarna är rationella, d.v.s. att de föredrog högre inkomster framför lägre. Därmed betraktar Bäcklund landsbygdens avfolkning som en konsekvens av att nya och för aktörerna mer attraktiva försörjningsalternativ uppkom vid sidan av de areella näringarna, vilket bidrog till att landsbygden avfolkades och omvandlades till glesbygd.⁴⁸ Enligt Bäcklund fanns det två utvecklingsvägar för att kunna bo kvar. Den första vägen var en intensiv jordbruksspecialisering, vars produktion var inriktad på avsalu, och den andra vägen innebar en överflyttning av arbetstid från jordbruket till andra näringar. Det långsiktiga resultatet av den förstnämnda inriktningen blev ett genomkommersialiserat jordbruk, medan den sistnämnda inriktningen ledde till att brukningsenheterna avvecklades. I början av 1970-talet hade kombinationsjordbruket i princip upphört som försörjningsalternativ.⁴⁹ Bäcklunds

⁴⁷ Se t.ex. T. Frängsmyr (2000), s. 376. En av statsmaktens åtgärder blev att låta forskningspolitiken underordnas regionalpolitiken. En högskola i varje län skulle garantera en framtida ekonomisk tillväxt. Se t.ex. T. Östros & U. Messing (2001).

⁴⁸ Se även D. S. Thomas (1941), O. Guldbrandsen (1957), F. Dovring (1965a) och (1965b) samt M. Lipton (1974).

⁴⁹ D. Bäcklund (1988).

metoder syftar till att besvara frågan om hur jordbruket och dess förändringar över tid bidrog till försörjningen. Däremot studeras inte inkomstsidan av ekonomin. Resultaten sammanfattas i form av regionens generella utvecklingstrender och därmed redovisas inte de individuella vägvalen. I denna avhandling finns dock ambitionen att studera de kvarboendes inkomster och synliggöra kvarboendets skiftande förutsättningar.

I Jonny Lindqvists uppsats, som gavs ut i samband med SCA:s 50 årsjubileum, studeras en utpräglad skogsby i Norrlands inland. Syftet med uppsatsen är att undersöka vilken betydelse SCA har haft för befolkningsutvecklingen och försörjningsmöjligheterna i byn Harrsjön, som ligger i norra Jämtland, under det skogsindustriella genombrottet från mitten av 1800-talet och fram till slutet av 1970-talet. Lindqvist studerar även hur starka sambanden var mellan byns befolkningsutveckling och skogsbrukets tekniska utveckling. Tidsperioden 1850–1950 studeras med hjälp av tre nedslag (åren 1886, 1909 och 1934) medan tidsperioden efter 1950 har analyserats mer ingående med hjälp av mantalslängder, inkomsttaxeringslängder och SCA:s löne- och sysselsättningsstatistik. Perioden fram till och med andra världskrigets slut kännetecknades, enligt Lindqvist, av en långsam befolkningstillväxt. Barnen var många och de äldre var få. Ett tydligt mansöverskott fanns i yngre produktiva åldrar. Efter andra världskriget mekaniserades skogsbruket och antalet arbetstillfällen minskade kraftigt genom friställningar, yrkesbyten och pensioneringar. Fram till början av 1960-talet var antalet ålderspensioneringar relativt få på grund av arbetskraftens ålderssammansättning. De få som arbetade kvar erbjöds fastare årsanställningsformer och nya mer teknikintensiva arbetsuppgifter. Någon större nyrekrytering förekom dock inte, vilket på sikt skapade en ”förgubbning” av arbetskraften. Andelen tillfälliga arbetare minskade dramatiskt, särskilt efter år 1960. De som slutade att jobba för SCA under 1950- och 1960-talen flyttade från Harrsjön, då möjligheterna att skaffa sig andra jobb i byn eller på pendlingsavstånd var mycket små. Resultatet blev att Harrsjön tömdes på folk främst i yngre åldrar, men i princip alla som pensionerades där bodde kvar.⁵⁰

Enligt Lindqvist dominerades byns näringsstruktur av skogsbruket. Yrken och anställningar utanför skogsbruket fick aldrig någon central betydelse. Trots det ökade andelen inkomster, som inte går att härleda från lönearbetet inom skogsbruket, kraftigt från 1960-talet och framåt, vilket tyder på att andra ekonomiska aktiviteter trots allt gav betydande inkomster. År 1977 jobbade enbart två personer med något annat än skogsbruk, men ändå var andelen övriga inkomster dubbelt så stor på församlingsnivå som inkomsterna från SCA. Lindqvist redovisar dock inte vad de övriga inkomsterna bestod av eller från vilka näringsgrenar de kom. Han redovisar inte heller de enskilda hushållens försörjningsunderlag. Frågan, om de övriga inkomsterna

⁵⁰ J. Lindqvist (1979), s. 437–453.

uteslutande bestod av pensioner, vilket misstänks, eller om det i första hand handlade om att de kvarboende ägde egen skog som gav avkastning eller kontrollerade andra inkomstbringande resurser, förblir obesvarad. Dessa frågor undersöks däremot närmare i föreliggande avhandling, då en totalanalys av hushållens formella försörjningsunderlag genomförs. Frågan om det flexibla resursutnyttjandet sätts i förgrunden. Ökade exempelvis det privata skogsinnehavet i samband med att jord- och skogsbruksnäringen mekaniserades? Innebar den offentliga sektorns expansion att fler kvinnor bidrog till försörjningen? Även om dessa frågor inte besvaras i Lindqvists studie finns det anledning att återkomma till exemplet Harrsjön på flera ställen längre fram i denna avhandling.

En liknande, om än mer gedigen, undersökning genomfördes av ekonomhistorikerna Rune Bunte och Sven Gaunitz samt kulturgeografen Lars-Erik Borgegård, då de studerade den ekonomiska och sociala utvecklingen i Vindelns kommun åren 1800–1980. Tidsperioden efter år 1955 är särskilt relevant i detta sammanhang, eftersom den skildrar kommunens anpassning till industrisamhället. Precis som på andra håll i Norrlands inland lämnade många ungdomar sina hembygder för att utbilda sig, erhålla trygga anställningar med högre löner, flytta till moderna bostäder samt ta del av den utbyggda samhällsservicen. När de aktiva brukarna insåg att deras söner och döttrar inte skulle ta över familjegården försvann mycket av deras motivation att driva det egenägda jord- och skogsbruket vidare. Även i Vindelns kommun blev de äldre kvar. Som en konsekvens av avfolkningen blev kommunens skatteunderlag allt mindre, vilket försvårade kommunens planering vad gäller utbudet av social och fysisk infrastruktur. År 1950 var mer än hälften av befolkningen direkt beroende av utkomster från jord- och skogsbruket och enbart en femtedel var sysselsatta inom industri- och byggnadssektorn. Tjugofem år senare hade arbetsmarknaden förändrats radikalt. En tredjedel av antalet förvärvsarbetande hade försvunnit och sysselsättningen inom jord- och skogsbruket hade minskat med 60 procent. Industrisektorn svarade då för en tredjedel av sysselsättningen. Den offentliga sektorn expanderade markant under 1960- och 1970-talen och hade år 1975 en fjärdedel av antalet förvärvsarbetare. Många kvinnor arbetade emellertid deltid. Privatbilismens tillväxt och de relativt sett låga energipriserna bidrog starkt till att antalet arbetsresor till Umeå ökade markant vid denna tidpunkt. Merparten av in- och utpendlingarna gjordes av män och mer än hälften av dessa var under 35 år. Åren 1975–80 förändrades inte Vindelns folkmängd nämnvärt. Tätorten växte med 200 medan glesbygden förlorade 230 personer.⁵¹

Ekonomhistorikern Maths Isacson har studerat den informella sektorns betydelse för människors försörjning och kvarboende under 1900-talet. Hushållens försörjning i Gagnefs kommun har utgjort huvudintresset. Analysen har genomförts genom tre nedslag: (1) vid seklets början, (2) vid seklets mitt

⁵¹ R. Bunte & S. Gaunitz & L-E Borgegård (1982), s. 293 och 295–298.

och (3) vid seklets slut. Enligt Isacson utgjorde 1950-talet en brytpunkt. Allt fler män arbetade utanför hemmet samtidigt som löneinkomsterna och penningekonomin fick en allt större betydelse. Dessa faktorer utgjorde, tillsammans med småbrukens avveckling, viktiga beståndsdelar i arbets- och försörjningsmönstrets ”kvalitativa förnyelse”. Enligt Isacson hade släkt, vänner och grannar en nyckelroll. Arbetsutbytet var omfattande och enbart i undantagsfall hyrdes extern arbetskraft in till jordbruken. Isacson's församlingsstrukturella ansats kompletteras med levnadsberättelser. De kvarboendes försörjningsstrategier samt deras förmåga att ”gå emot strömmen” (se ovan) behandlas därmed enbart indirekt. Förhoppningen är att denna pusselbit ska tillföras på ett explicit sätt i föreliggande avhandling.⁵²

Kjell Hansen har i sin doktorsavhandling inte haft ambitionen att undersöka hur de som bodde kvar försörjde sig. Däremot har han, med hjälp av 60 egna intervjuer och publicerade nekrologer i Östersunds-Posten och Länstidningen åren 1950 och 1990, fångat *kvarboendet*, *utflyttarna* och de så kallade *återvändarna* i Norrlands inland med hjälp av sex *idealtyper*⁵³. En typisk manlig glesbygdsbo bodde, enligt Hansen, kvar på sin föräldragård i hela sitt liv och hade ett utvecklat intresse och engagemang för lokalpolitik. En typisk kvinnlig glesbygdsbo gifte sig däremot och flyttade till makens gård i grannbyn, där hon sedermera stannade kvar i resten av sitt liv. Den manlige utflyttaren kunde vara järnvägsanställd och flyttade på grund av sitt yrke från Östersund till Ånge, vidare till Bollnäs och sedan tillbaka till Östersund igen. Den kvinnliga motsvarigheten var exempelvis postanställd och hennes yrkeskarriär tog henne från Värmland via Nordmaling, Töreboda, Mariestad, Ånge och Sundsvall till Östersund, där hon jobbade som postkontrollör. Nämnade idealtyper föddes i slutet av 1800-talet. En man som hade för avsikt att bo kvar i hembygden, kunde utbilda sig på annan ort och sedan åka tillbaka för att driva föräldragården vidare på deltid samtidigt som han jobbade deltid som elektriker. För många kvinnor handlade det däremot, som nämnts, ofta om att bosätta sig i makens föräldrahem.⁵⁴

Med undantag av Lindqvist undersöker samtliga författare områden med en mer eller mindre mångfacetterad arbetsmarknad. Vindelns närhet till Umeå samt Gagnefs förbindelser till Borlänge, Falun och Leksand gör exempelvis att delvis andra arbetsmarknadsförhållanden studeras än de som varit aktuella i Ängersjö. Sammantaget framstår Harrsjön som mest lik Ängersjö vad gäller arbetsmarknadens utformning och inriktning på i första hand skogsbruk och lönearbete. Bäcklunds undersökning, av ett väsentligt större geografiskt område, berör förvisso delvis liknande frågeställningar (dock

⁵² M. Isacson (1994).

⁵³ För ingående information om begreppet *idealtyp*, se t.ex. M. Weber (1930) och (1983), s. 18 f. För en genomgång av idealtypens praktiska forskningstillämpning, se t.ex. P. Esaiasson & M. Gilljam & H. Oscarsson & L. Wängnerud, (2003), s. 154–159.

⁵⁴ K. Hansen (1998), s. 42 f.

inte inkomstsidan i ekonomin), men hans studie slutar redan år 1970, vilket innebär att frågan om vilka försörjningslösningar som stod till buds efter att kombinationsjordbruken avvecklats inte undersöks. Faktum är att enbart Isacson och Hansen går längre fram i tid än slutet av 1970-talet och dessa båda författare har, som nämnts, inte kvarboendet som sitt huvudsakliga intresse. Hansen undersöker inte heller den formella ekonomins betydelse i sammanhanget. Föreliggande avhandling har ambitionen att genom en mikrostudie tillföra ny kunskap om hur olika sätt att bo kvar och försörja sig gestaltade sig åren 1950–90. Migrationslängder och inkomsttaxeringslängder har använts för att på individ- och familjenivå följa försörjningsmönstrets förändringar.

Teoretiska perspektiv och övergripande frågeställningar

Undersökningsnivån

Att genomföra vetenskapliga undersökningar innebär bland annat att välja och avgränsa. En av de mest centrala vägvalen för en forskare handlar om valet mellan bredd och djup. Båda perspektiven behövs, men tjänar olika syften. Samhällsutvecklingen i stort är relativt väldokumenterad. En rad översikter har skrivits under det senast decenniet. Lars Magnusson och Lennart Schön har exempelvis valt att anlägga varsitt ekonomihistoriskt uppifrånperspektiv på utvecklingen. Magnusson beskriver utvecklingen utifrån ett löst institutionellt ramverk, medan Schön har valt en mer distinkt strukturateori.⁵⁵ Historikern Klas Åmark har därutöver valt att på en övergripande nivå analysera välfärdspolitikens hundraåriga historia i Norge och Sverige.⁵⁶ De lokala processerna bakom de övergripande ekonomiska, politiska och sociala samhällstrenderna har däremot inte utforskats i lika hög utsträckning. Lokala mikroperspektiv har fått stå tillbaka på flera områden. Maths Isacson har emellertid valt att förlägga tyngdpunkten till lokalsamhällets dynamik och föränderlighet. Därmed har utrymmet minskat för övergripande perspektiv samtidigt som det har blivit forskningsmässigt relevant och arbetsekonomiskt genomförbart att kartlägga människors totala försörjningsbas i en enskild församling.⁵⁷ I föreliggande avhandling görs ett liknande val, då de kvarboendes försörjningsvägval i en mikromiljö utgör huvudintresset. Det innebär att generella utsagor och svepningar över stora geografiska områden får stå tillbaka – även om generella samhällstrender ofta avspeglas på lokal nivå.⁵⁸

⁵⁵ L. Magnusson (1996) och L. Schön (2000).

⁵⁶ K. Åmark (2005).

⁵⁷ M. Isacson (1994). Se även t.ex. A. Boqvist (1978).

⁵⁸ Se t.ex. D. Bäcklund (1988).

Grundläggande antaganden

De stora samhällsomvandlingarna, som behandlats ovan, betraktas i föreliggande avhandling som externt givna, d.v.s. svåra för den kvarboende befolkningen att påverka. De interna faktorerna – såsom val av bostadsort, familjestorlek, ägande och resursutnyttjande – kan emellertid de kvarboende själva påverka och utgör således huvudintresset. Därmed är det naturligt att utgå från ett mer renodlat aktörsperspektiv. Mot denna bakgrund blir forskningsuppgiften dels att förklara hur de kvarboende kunde försörja sig i det inre av södra Norrland under efterkrigstiden, dels att kartlägga utifrån vilka försörjningsunderlag som de kvarboende kunde möjliggöra sitt kvarboende i Ångersjö församling, åren 1950–1990. De formella inkomsterna betraktas således som en konsekvens av aktörernas försörjningsstrategier – ett ställningstagande som i grunden bygger på David Humes rationalitetsparadigm, d.v.s. att människors handlande är en konsekvens av deras begär (*wants* och *needs*) och deras föreställningar (*beliefs*).⁵⁹ Att studera konsekvenserna av aktörernas försörjningsstrategier – som har skapats utifrån subjektiva preferenser och tillgänglig information samt tillkommit för att trygga försörjningen – innebär att de kvarboende aktörerna tillskrivs en förmåga att reflektera över sin situation i och utanför församlingen samt göra erforderliga prioriteringar och fatta (mer eller mindre) medvetna rationella beslut.

Frågans logiska struktur

Frågan, om varför vissa individer och familjer valde att bo kvar i det inre av södra Norrland i en tid då de allra flesta valde att lämna landsbygden och söka sig in till allt större städer och tätorter, kan analyseras utifrån många olika perspektiv, såväl ekonomiska och politiska som sociala och kulturella. Föreliggande avhandling belyser, som nämnts, i första hand de ekonomiska aspekterna, eftersom grunden för kvarboendet ytterst handlar om möjligheter till försörjning. I en tid då de allra flesta valde att lämna landsbygden och söka sig till allt större städer och tätorter valde, som nämnts, några få personer att bo kvar och försörja sig av de lokala resurserna. De personer som bodde kvar i det inre av södra Norrland – och deras respektive försörjningslösningar – utgör huvudintresset för denna avhandling. Varför bodde några personer kvar överhuvudtaget? Hur lyckades de försörja sig? Den förstnämnda frågeställningen utgör på många sätt ett gemensamt intresse för det forskningsprojekt inom vilket denna undersökning genomförs (se nedan) och kan av arbetsekonomiska orsaker inte behandlas till fullo i en enskild doktorsavhandling. Därför har den sistnämnda frågeställningen hamnat i förgrunden. Utifrån ett ekonomisk-historiskt perspektiv förklaras hur försörjning var möjlig i avfolkningsbygder. Då även denna frågeställning är relativt omfat-

⁵⁹ D. Hume (2002), (2004a) och (2004b). Se även E. S. Radcliffe (2000), s. 17–32.

tande har analysen avgränsats till att enbart behandla den kvarboende befolkningens formella ekonomi i Ängersjö församling under efterkrigstiden. Det innebär att de informella ekonomiska aktiviteterna – såsom bärplockning, jakt, fiske och arbetsbyten – inte studeras närmare utan enbart avhandlas utifrån tidigare forskning och enskilda exempel. Denna avgränsning har gjorts utifrån källmaterialets karaktär, som inte har möjliggjort systematiska studier av den informella ekonomin. Ängersjö församling har valts utifrån forskningsprojektets gemensamma utgångspunkt (se nedan) och diskuteras mer ingående i kapitel II. Den mer specifika forskningsfrågan är således: Utifrån vilka formella försörjningsunderlag kunde de kvarboende möjliggöra sin försörjning i Ängersjö församling, åren 1950–1990? Genom analysen görs anspråk på att erhålla ny kunskap om kvarboendets bakomliggande flexibilitet och i denna bemärkelse bidra till en ökad förståelse för den teoretiskt övergripande frågeställningen om varför vissa valde att ”gå emot strömmen” och bo kvar. Ängersjö församling utgör blickpunkten för undersökningen (se kapitel II).

Flexibilitet som tradition

I äldre jordbrukssamhällen kombinerades olika sysslor och resurser för att trygga försörjningen. Inom de areella näringarna utgjorde jordbruket, med åkerbruk och boskapsskötsel som dominerande inslag, länge basen för försörjningen, men kom senare att kompletteras av skogsbruket, med diverse kringstöd exempelvis i form av körslor och flottning. Jakt, fiske, bärplockning och andra ekonomiska aktiviteter, såsom hantverk och hemslöjd, fungerade som centrala försörjningskomplement. Livsstilen genomsyrades av otrygghet och ett diversifierat försörjningsunderlag, och fanns kvar i norrländska jord- och skogsbruksbygder långt in på 1900-talet. Flexibiliteten var särskilt stor där jordbruket inte stod för hela försörjningsunderlaget, d.v.s. i bygder där jord- och skogsbruk kombinerades samt i renodlade skogsbygder. Först genom jord- och skogsbruksnäringens mekanisering och rationalisering utmanades den flexibla livsstilen. I takt med att ett stort antal mindre jordbruksföretag lades ned försvann ett omfattande lokalt arbets- och tjänstebyte, vilket tidigare hade utgjort grunden för dessa jordbruks existens.⁶⁰ I den kommande analysen av de kvarboendes formella försörjningsunderlag används begreppet *flexibilitet* för att fånga in aktörernas växlingar mellan olika sätt att erhålla inkomster.

Som en konsekvens av den industriella revolutionen växte en alternativ industriell livsstil fram i städer och tätorter. Kollektivavtalen på arbetsmarknaden bidrog till att skapa fasta och långvariga anställningsvillkor, som gav ensidiga försörjningsunderlag. Denna mer trygga och välavlönade livsstil attraherade först den yngre och sedan även den äldre delen av jordbruks-

⁶⁰ I. Flygare & M. Isacson (2003), s. 276 ff.

befolkningen. Under krisåren (och den så kallade gröna vågen) på 1970-talet blev nämnda ensidighet i försörjningsunderlagen uppenbar i samband med att flera näringar drabbades hårt av vikande konjunkturer. Varvsindustrin framstår i sammanhanget som ett ytterlighetsexempel. Under de följande decennierna ökade på nytt flexibiliteten i samhällsekonomin, men denna gång berördes även städer och tätorter, exempelvis i form av korttidsanställningar och regelbundna jobbyten.⁶¹ I det inre av södra Norrland framstår flexibiliteten som särskilt betydelsefull inom de areella näringarna, den expanderande välfärdssektorn (inte minst inom vården och hemtjänsten), den framväxande turismnäringen och de utbyggda bidragssystemen.⁶²

Föreliggande undersökning har genomförts inom ramen för det mångvetenskapliga forskningsprojektet, *Flexibilitet som tradition. Näringar och kulturmönster i norrländsk skogsbygd under 1000 år*, som engagerat ett femtontal forskare och doktorander från ämnesdisciplinerna ekonomisk historia, arkeologi, etnologi, historia, kulturgeografi, medeltidsarkeologi, socialantropologi och vegetationsekologi. Projektet har sin geografiska utgångspunkt i Ängersjö församling – även om det inre av södra Norrlands skogsbygd studeras – och syftar till att undersöka överlevnads- och anpassningsstrategier i glesbefolkad skogsbygd från tidig medeltid till nutid. Projektets elva delprojekt använder sig av tre gemensamma begrepp: *resursutnyttjande*, *social organisation* och *kulturella värden*. Det första begreppet fokuserar på människans relation till naturen, landskapet, teknologin och kunskapen. Det andra begreppet berör de befintliga organisationsformerna och inkluderar samhällets formella och informella institutioner.⁶³ Det tredje begreppet handlar om de normer och värderingar som genomsyrar regionen i allmänhet och lokalsamhället i synnerhet. En grundläggande frågeställning handlar om hur skogsbygdens människor har nyttjat naturresurserna och på så vis hanterat både de interna och de externa samhälleliga och ekonomiska förändringarna. Skogsbygden har, som nämnts, ofta kännetecknats av en sammansatt ekonomi där särskilt utmarkerna har nyttjats på olika sätt. Människorna i dessa bygder har utvecklat många typer av kunskaper och verkar ha en särskild förmåga till exempelvis teknisk problemlösning, entreprenörskap och intern självorganisering. Projektet utgår ifrån att den kulturella identiteten i skogsbygder och perifera regioner, alltsedan medeltiden, har rymt en flexibilitet i resursutnyttjandet. Den sociala organisationen, och dess inbyggda informalitet, samt de kulturella värdena har däremot varit av mer

⁶¹ För en analys av jobbytenas betydelse för löneutvecklingen på svensk arbetsmarknad, se t.ex. RUT PM Dnr 2006:2302.

⁶² Se t.ex. *Flexibilitet som tradition. Näringar och kulturmönster i norrländsk skogsbygd under tusen år*, projektansökan till Riksbankens jubileumsfond (Kulturvetenskapliga donationen) 1997, ref. Dnr 1997-5008:01, s. 1–9.

⁶³ För en vidareutveckling av begreppen *formell institution* och *informell institution*, se t.ex. D. C. North (1990). Se även M. Rutherford (1996).

stabil karaktär.⁶⁴ Vad nämnda flexibilitet kan ha betytt för att möta de stora samhällsförändringarna under 1800- och 1900-talen och vad flexibiliteten innebär för dagens glesbygdsbor studeras inom projektet.⁶⁵

Begreppet flexibilitet har egentligen inte definierats i tidigare forskning om försörjning. Därmed har företeelser som mångsyssleri och strategibytten många gånger kommit att sorteras in under flexibilitetens paraply, utan någon egentlig problematisering. I föreliggande avhandling ska däremot flexibilitetsbegreppet preciseras i syftet att begripliggöra det empiriska förloppet och påvisa förändringarnas mångskiftande karaktär över tid. Med flexibilitet avses resursväxling som är kopplad till de kvarboendes församling med omnejd – i denna avhandling Ängersjö församling. Omnejden vidgas ju längre fram i tiden man kommer, som en konsekvens av den tekniska utvecklingen (inte minst personbilens införande) och pendlandets ökade betydelse. Resursväxlingar kan antingen ske inom ramen för egenföretag eller lönearbete och innebär antingen en specialisering eller ett mångsyssleri. Det centrala i sammanhanget är att det förekommer växlingar mellan olika sätt att erhålla inkomster. Specialisering och mångsyssleri leder med andra ord inte per automatik till en flexibel försörjning.

Nationalatlasen ger, som nämnts, en traditionell bild av utvecklingen och påvisar en mångsidighet i försörjningsunderlagen under hela efterkrigstiden. Därutöver urskiljer den nationella forskningslitteraturen en trend mot specialisering, åren 1950–1975, som efterföljs av en trend mot ökad flexibilitet. Mot bakgrund av detta har en problemställning ansetts vara särskilt intressant för de kommande fyra delundersökningarna: På vilket sätt yttrade sig flexibiliteten i Ängersjö och hur förändrades den över tid? Minskade flexibiliteten i samband med att jord- och skogsbruket mekaniserades och hur påverkades den av förändringarna i samhället från 1970 och framåt, då kapitalintensiteten och specialiseringen inom jord- och skogsbruket stigit och samverkan eventuellt avtagit?

Metod, källor och disposition

Den genomgående ambitionen för undersökningarna i de kommande kapitlen är, som nämnts, att kartlägga hur de kvarboendes formella försörjningsunderlag har förändrats över tid i relation till riket. Tyngdpunkten ligger härvidlag just på jämförelser över tid. En mer detaljerad redogörelse för avhandlingens metodologiska ställningstaganden ges inledningsvis i varje enskilt kapitel. Metoden har dock valts för att belysa frågan om hur flexibiliteten, i ovannämnda bemärkelser, såg ut och förändrades över tid. Begreppet *resurs* används i denna undersökning i första hand utifrån ekonomins

⁶⁴ B. Stoklund (1976).

⁶⁵ Se t.ex. E. Johansson (2002).

formella aspekter. Med resursbegreppet avses således främst produktionsfaktorerna mark, råvaror, arbetskraft och kapital, d.v.s. de produktionsfaktorer som genererade formella inkomster för den kvarboende befolkningen.

För att kunna besvara avhandlingens huvudfrågeställning erfordras fyra parallella delundersökningar, som alla syftar till att belysa huvudfrågeställningen utifrån ett givet och klart avgränsat perspektiv. De fyra delundersökningarna, som ges varsitt kapitel (se kapitel III–VI), pekar liksom ekrar in mot helhetens nav, vilket innebär att huvudfrågeställningen först kan besvaras när samtliga delundersökningar har genomförts. Därtill har ett inledande kapitel skrivits med utgångspunkten att placera undersökningsområdet i ett relevant historiskt sammanhang för att på så vis kunna avgöra vilken typ av kunskap som kan erhållas genom att studera just Ängersjö församling (se kapitel II).

En övergripande metodologisk ståndpunkt, som följer av de ovan angivna grundläggande antagandena, är att det empiriska utfallet är att betrakta som en konsekvens av individers egenskaper, intentioner, tankar, handlingar och dess interaktion. De strukturella fenomen som omnämns i avhandlingen – på nationell, regional och församlingsnivå – ses således ytterst som summan av individers (mer eller mindre) rationella agerande. Detta påverkar i sin tur urvalet av källmaterial på så vis att individer kan urskiljas eller särskiljas från de aggregerade uppgifterna, vilket gäller för avhandlingens centrala källmaterial, som är inkomsttaxeringslängder, jordbruksräkningar och migrationslängder.

En rad olika källmaterial, av såväl kvantitativ som kvalitativ karaktär, kombineras för att besvara avhandlingens huvudfrågeställning och delfrågeställningar på ett så effektivt sätt som möjligt. Gränserna mellan kvantitativa och kvalitativa källor är många gånger oklara, men på en mer generell nivå används den offentliga statistiken i huvudsak för att bygga upp ett givet historiskt sammanhang samt erhålla relevanta jämförelsepunkter och indikatorer. Primärmaterialen används däremot främst för att kunna återge den bild av verkligheten som sedan är föremål för en ingående analys. De använda källmaterialen har genomgående en hög grad av tillförlitlighet – inte minst med tanke på att de har skapats i modern tid och således inte är behäftade med de problem som många gånger genomsyrar äldre källmaterial.⁶⁶ Ett mer påfallande problem har snarare varit att erhålla variabler som är möjliga att jämföra över tid. Hur dessa svårigheter har hanterats diskuteras nedan i varje enskilt fall.

Då ambitionen både är att studera vissa processer över tid (se kapitel III och VI) och samtidigt detaljstudera vissa år (se kapitel IV och V) har longitudinella metoder kompletterats med tvärsnittsstudier. Tyngdpunkten ligger dock på att utifrån olika nedslag begripliggöra förändringarna över tid och

⁶⁶ För en närmare genomgång av den källkritiska metoden, se t.ex. R. Torstendahl (1971), s. 89–103 samt S. Dahlgren & A. Florén (1996), s. 184–192.

mellan olika perioder. Detta vägval har, för det första, gjorts med tanke på att flera källserier enbart finns att tillgå under vissa år (kapitel IV) och, för det andra, ansetts vara nödvändigt utifrån en arbetsekonomisk synvinkel. Tre tidsperioder (åren 1950–52, 1970–72 och 1987–89) har studerats mer ingående. Under dessa år har flera olika primär- och sekundärmaterial analyserats i syftet att skapa en så fullständig bild som möjligt av hur det formella försörjningsunderlaget såg ut vid dessa tillfällen. I ett försök att fånga in det långsiktiga kvarboendet och de kvarboendes försörjningsstrategier har ett tiotal intervjuer genomförts. Informanternas berättelser har jämförts med varandra och i möjligaste mån även med de skriftliga källorna. Tillförlitligheten har ökat genom att intervjuerna inte har fokuserat på enskilda detaljer, utan varit inriktade på att fånga hur de kvarboende försörjde sig över tid, d.v.s. de aktiviteter som upprepades i vardagen.⁶⁷

I kapitel III studeras vilka individer och familjer som flyttade ut respektive in samt vilka som bodde kvar över tid. Ambitionen är att ge en bild av och i viss mån förklara kvarboendet som en förändringsprocess över tid. I detta sammanhang analyseras även kvarboendebegreppet mer ingående. Studien genomförs i ljuset av undersökningsområdets befolkningsstruktur och migrationsmönster. Resultaten förväntas belysa de demografiska variabelernas betydelse för befolkningsutvecklingen. Källmaterialet har i allt väsentligt bestått av migrationslängder och församlingsböcker.

I kapitel IV analyseras fastighetsägandet och egenföretagandet inom jord- och skogsbruksnäringen – vilket främst handlar om bärkraften inom boskapskötseln, åkerbruket och det egna skogsbruket. Egenföretagandet studeras mer ingående, eftersom förförståelsen för det inre av södra Norrland är att de småskaliga kombinationsjordbruket utgjorde basen för försörjningen, som i sin tur genomsyrades av flexibilitet (se kapitel II). I undersökningen analyseras för det första om de kvarboende hade ett resursunderlag i form av egna fastigheter och egna ägor och för det andra hur ett sådant innehav förändrades över tid. Den huvudsakliga källan för studien utgörs av jordbruksräkningar- nas primärmaterial.

I kapitel V studeras hur den kvarboende befolkningen de facto försörjde sig och därigenom möjliggjorde sitt kvarboende. I huvudsak har inkomst- taxeringslängderna, vilka anger de formella inkomsterna, analyserats mer ingående i syfte att avgöra om det förekom växlingar mellan olika sätt att erhålla inkomster. Kostnads- respektive konsumtionssidan av ekonomin har inte studerats. Informella ekonomiska aktiviteter – såsom bärplockning, jakt, fiske och arbetsbyten – har i huvudsak avhandlats utifrån tidigare forskning och enskilda exempel. Dessa avgränsningar har gjorts dels utifrån arbets- ekonomiska prioriteringar, dels då relevant källmaterial för systematiska studier saknas. Inkomsttaxeringarnas primärmaterial har genomgående jäm-

⁶⁷ För en mer genomgripande analys av vad vi kommer ihåg respektive inte kommer ihåg, se t.ex. P. Thompson (2000) samt T. Thurén (1986).

förts och kompletterats med övergripande statistik för församlingen, regionen och riket. Inkomster från lönearbete har inte gått att separera från inkomster av bidrag, i första hand arbetslöshetsbidrag. Detta är ett genomgående problem med källmaterialet, som har hanterats genom att kategorin Inkomst av tjänst uteslutande har tolkats som inkomster från lönearbete.

Avslutningsvis ges, i kapitel VI, en rad exempel på olika försörjningslösningar, vilka har erhållits med hjälp av intervjuer med några av de kvarboende individerna och familjerna. Förvisso är de genomförda intervjuerna få till antalet, men de har trots detta bidragit till en ökad förståelse och ett större analytiskt djup. De muntliga källornas främsta fördel är att de har fyllt ut många av de luckor som det skriftliga materialet lämnar efter sig. Vid sidan av de formella intervjuerna har kontinuerliga samtal med byns invånare genomförts. Dessutom har en fortlöpande diskussion ägt rum med de övriga forskarna inom projektet – inte minst med socialantropologen Ann-Kristin Ekman, som under flera års tid själv har genomfört ett stort antal intervjuer i byn. Urvalet av informanter har gjorts i samråd med Ekman och med hänsyn till att de ska illustrera olika vägval. De redovisade intervjuerna illustrerar således, var och en för sig, olika typer av försörjningslösningar för kvarboende. Ett centralt urvalskriterium har också varit att de som intervjuas måste bo kvar i Ängersjö församling. Detta urvalskriterium framstår som självklart i relation till avhandlingens redovisade ambition. Några av intervjuerna har redan presenterats.⁶⁸

Med det redovisade upplägget kommer hushållens eventuella flexibilitet att kunna studeras på en mer övergripande nivå. Olika sätt att växla resurser och erhålla inkomster – samt eventuella förändringar över tid – kommer att tydliggöras. Samtidigt är det svårt att komma åt den mer vardagsnära flexibiliteten, d.v.s. rekonstruera hur hushållen i försörjningshänseende använde och disponerade över sina personella resurser inom hushållet och under året. I kapitel VI görs emellertid ett försök att komma åt denna typ av flexibilitet genom intervjuer, men på detta område har källmaterialet varit klart begränsat.

⁶⁸ Se C. Lagerqvist (2002c).

En skogsförsamling vid vägs ände

Inledning

Söder om älven Ljusnan, i det inre av södra Norrlands sjörika och kuperade skogslandskap, ligger Ängersjö församling, som utgör det huvudsakliga undersökningsområdet i denna avhandling. Namnet Ängersjö (eller Engilsiö/Ängilsiö i äldre tider) påträffas i det skriftliga materialet för första gången år 1542 och är egentligen ett namn på en sjö i socknen och innehåller även namnet på ån Ängran.¹ Mycket talar för att de första människorna kom till denna plats för mer än 8000 år sedan. Den hittills äldsta daterade boplatsen är ca 7700 år gammal.²

Ängersjö församling tillhör på samma gång Härjedalens kommun, Jämtlands län, Hälsinglands landskap, Härnösands stift samt Svegs och Hede tingslag. Ängersjös geografiska område – som omfattar totalt 391,17 km², varav merparten (d.v.s. 361,68 km²) utgörs av land – ligger på en höjd mellan 230 meter över havet i nordöst och 671 meter över havet i söder (större delen av församlingen ligger på mer än 400 meter över havet). Ängersjö saknar en direkt järnvägsförbindelse, även om inlandsbanan enbart ligger 20 km bort, räknat från kyrkan, vilket gör att det befintliga vägnätet blir centralt för möjligheterna att bo kvar och försörja sig (exempelvis genom arbetspendling) samt för individernas och familjernas flyttningar till och från församlingen (se kapitel III). Ängersjö församling består i sin tur av sex församlingsdelar: Aspåsen, Björnberg, Vänsjö by, Årberget, Ängersjö by och Örnåsen. Församlingsdelarna uppstod som en konsekvens av att byarna Vänsjö och Ängersjö expanderade under 1800- och 1900-talen i takt med att ”skogen fick värde”.³ Försättningsvis används begreppen Ängersjö församling och Ängersjö som synonymer. Fram till mitten av 1920-talet var Ängersjö kapellag en del av Ytterhogdals kommun, men år 1925 utbröts Ängersjö till en egen kommun och jordebokssocken. Denna administrativa konstruktion be-

¹ Flertalet av de många sjöarna i församlingen avvattnas genom Ängraån, där skogen står tät intill åns stränder och intrycket av orördhet är påtagligt, till Ljusnan.

² M. Mogren (1998), s. 1.

³ Se t.ex. F. Järnankar & F. Pålsson & Nilsson (1991).

Bild 2.1: Karta över Ängersjö församlings geografiska position i riket.

Grafik: SVENSKA DAGBLADET

Anmärkning: Avståndet mellan Ängersjö och Sveg är, enligt Vägverkets avståndstabell "Vägavstånd i Sverige 99" (1999), 35 kilometer. Avståndet är beräknat från järnvägsstationen i Sveg och till kyrkan i Ängersjö (där allmän väg slutar).

stod fram till år 1952, då Ängersjö uppgick i Hogdals kommun tillsammans med Ytterhogdal och Överhogdal. År 1974 gjordes en ny kommunsammanslagning och nuvarande Härjedalens kommun bildades med Sveg som centralort. I Härjedalens kommun ingår församlingarna Hede, Lillhärdal, Linsell, Sveg, Tännäs, Vemdalen, Ytterhogdal, Ängersjö, Älvsros och Överhogdal.⁴

Befolkning och försörjning under 800 år

Befolkningsutvecklingen i Ängersjö är inte helt enkel att skissera utifrån de allra äldsta källorna. Ju längre bakåt i tiden man kommer, desto osäkrare blir uppgifterna. Byns historia torde emellertid åtminstone sträcka sig tillbaka till 1200-talet, då de första åkrarna anlades. De tre följande århundradena vet vi relativt lite om, men från 1500-talet blir det skriftliga materialet mer omfattande. Skatteboken från Hälsingland redovisar år 1542 fyra bönder i Ängersjö, vilket rimligtvis bör ses som ett minimiantal. Det kan ha funnits fler bönder i byn, men enbart fyra ansågs vara tillräckligt välbärgade för att kunna betala skatt. Tre decennier senare, år 1571, berättar källorna från Älvsborgs lösen om sex bönder i Ängersjö, som av allt att döma bodde i Backen, Hemigården, Oppigården, Turgården, Utigården och Västigården, vilka alla ligger

⁴ För en översikt över Ängersjöns administrativa utveckling, se T. Ivarsson (1992), s. 176 f.

i Ängersjös nuvarande bykärna. En försiktig tolkning är att byn konsoliderades under perioden 1300–1500 bland annat genom att flera åkrar anlades kring de fyra förstnämnda gårdarna, d.v.s. området från den nuvarande kyrkogården och ner mot Ängersjön (se bild 2.2). Mycket talar för att utkomsterna från åkerbruk och boskapsskötsel var en viktig del av försörjningen. Perioden 1300–1600 framstår som en dynamisk och expansiv period. Från denna tid har nämligen 15 blästerugnsplatser påträffats i skogarna runt byarna Ängersjö och Vänsjö. Blästerugnsplatserna låg intill myrarna eller vid någon mindre tjärn, ur vilka malmen hämtades. Järnframställningen, som verkar ha utgjort ett centralt tillskott till försörjningen, hade enligt arkeologen Mats Mogren ”speciella kvaliteter” som efterfrågades i det senmedeltida samhället, trots att masugnarna i Bergslagen sedan 1200-talet producerade relativt stora mängder järn. Under 1700-talet försvinner dock järnframställningen och dess betydelse för försörjningen.⁵

Från mitten av 1700-talet till mitten av 1920-talet ökade befolkningen i Ängersjö successivt. Enligt kulturgeografen Elisabeth Wennerstens beräkningar bodde totalt 62 invånare i Ängersjö by åren 1741–48. Mellan åren 1785 och 1792 hade invånarantalet stigit till 74 personer och drygt tjugo år senare, åren 1813–1820, redovisades 114 byinvånare.⁶ Under 1800-talet, då

Bild 2.2: Ängersjö kyrka med omnejd. Kyrkan byggdes under åren 1737–47, byggdes om 1780, försågs med torn i väster 1847 samt restaurerades 1931 då exempelvis en ny sakristia uppfördes.

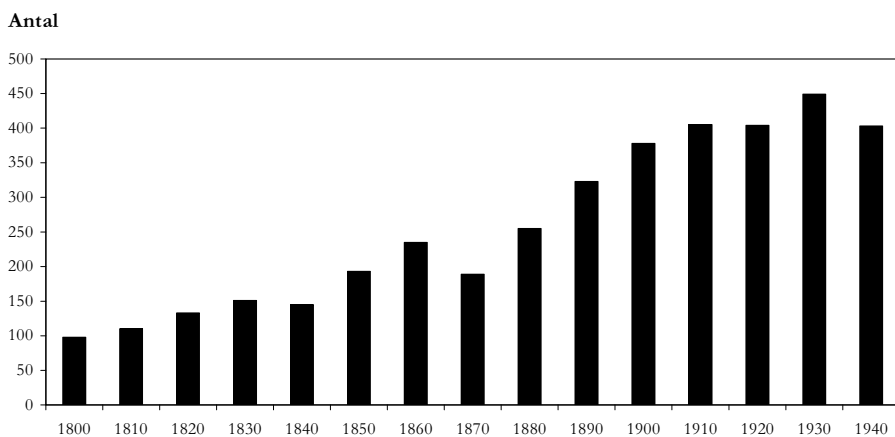
⁵ Dessa försiktiga tolkningar bygger i allt väsentligt på M. Mogren (1998), s. 1–14. Se även J. Lindegren (1994), s. 36–54.

⁶ E. Wennersten (2002), s. 29.

källäget klarnar avsevärt, steg Ängersjös invånarantal successivt och accelererade under seklets senare del (se diagram 2.1). Detta framgår av historikern Bo Perssons (opublicerade) bearbetningar. Åkrarna på 1813–1815 års stor-skifteskarta motsvarar i huvudsak de övergivna åkrar som kan beskådas i den nutida byn. All odlingsbar fast mark hade då tagits i anspråk kring byn. Odlings-expansionen efter denna tid skedde i första hand genom upptagandet av myrodlingar, utanför bykärnan.⁷ Ett antal kronotorp anlades och myrmarker uppodlades. Jordbruket möjliggjorde försörjning i kombination med jakt, fiske, bärplockning och ett småskaligt hantverksarbete. En öppenhet och flexibilitet var nödvändig för alternativa försörjningssätt, vilka kompenserade för eventuell missväxt och konjunkturedgångar. En fortsatt stark befolkningstillväxt kunde dock inte ha ägt rum enbart utifrån dessa ekonomiska aktiviteter.

I alla tider har skogen utgjort en central resurs i riket, inte minst för de personer som har levt i dess närhet. Under 1800-talet förändrades dock det traditionella resursutnyttjandet i grunden genom framväxten av en skogs-industri och ett storskaligt skogsbruk. Skogsbolagen hade behov av arbetskraft och råvaror, vilket medförde att skogsbygdens befolkning erbjöds arbets-tillfällen och nya möjligheter till försörjning. Ängersjöbygdens skogsbruks-epok ägde rum från 1860-talet och fram till 1960-talet. I takt med att ”skogen fick värde” mer än fördubblades invånarantalet, som en direkt konsekvens av

Diagram 2.1: Ängersjö församlings befolkningsutveckling åren 1800–1940.

Anmärkning: Den hittills högsta befolkningssiffran i Ängersjö noterades i mitten av 1920-talet, då omkring 500 personer var folkbokförda i församlingen (se kapitel III). Befolknings-utvecklingen för åren 1925–1991 redovisas i diagram 3.1.

Källa: Mantalslängder för Ängersjö församling, aktuella år. (Bo Persson tackas för dessa uppgifter.)

⁷ M. Mogren (1998), s. 12.

att antalet arbetstillfällen steg kraftigt i skogen. Den hittills högsta befolkningssiffran redovisades i mitten av 1920-talet, då cirka 500 människor bodde i församlingen och uppskattningsvis 1 500 arbetare fanns i Ängersjö-skogarna under vinterhalvåret. Vid denna tid avverkades en anmärkningsvärt stor del av byns skogar, som ett resultat av att en 30 år lång konflikt mellan skogsbolaget och bönderna i Ängersjö hade lösts.⁸ Konflikten uppstod i samband med att laga skifte, som hade begärts av Korsnäs AB (som då hette Marma Sågverks AB), skulle verkställas.⁹ Då meningsskiljaktigheterna hade avgjorts i domstol år 1921 var merparten av skogen mogen att avverkas.¹⁰

Ett tecken på skogsbruksberoendet är att Ängersjö var den mest glesbefolkade och minst uppodlade socknen i Hälsingland vid mitten av 1900-talet. Då utgjorde åker och äng enbart 0,4 procent av landarealen medan skogsarealen uppgick till 80,7 procent. Vid denna tidpunkt ägdes större delen av landarealen av nuvarande Korsnäs AB och av statliga Domänverket (se kapitel IV).¹¹

Befolkningstillväxten för Ängersjö församling var, fram till dess att skogsbruksepoken påbörjades, relativt långsam och stabil. Därefter ökade befolkningen snabbt fram till 1920-talet. Sannolikt expanderade åkerbruket och boskapsskötseln under denna tid, vilket inte har studerats närmare. Sedan minskade folkmängden i takt med att arbetstillfällena försvann efter de massiva skogsavverkningar åren omkring 1925 och sedermera som en konsekvens av att jord- och skogsbruksnäringen rationaliserades under 1960-talet. I slutet av 1900-talet var befolkningssiffrorna nere på samma nivåer som under 1800-talets första hälft (se kapitel III).¹²

Tiden från 1960-talet och framåt beskrivs vanligtvis med sorgsna förtecken. De allt äldre byborna ser tillbaka och minns tiden innan då byn var full av liv: ”Bussen slutade gå, skolan lades ned, affären slogs igen. Det har blivit stilla och tomt. ... Sorgen känns – trots många skrott – en sorg som alla bearbetar på sitt sätt. Stora trähus gapar tomma, ibland förfallna. Och i de som blivit fritidsvisten lyser inga lampor en mörk vinterkväll.”¹³

Någon modern historik för Ängersjö församling finns inte. Däremot har historikern Mats Rolén skrivit om Jämtlands och Härjedalens historia åren 1880–1980.¹⁴ I kommande kapitelavsnitt används denna länsövergripande historik för att placera in Ängersjö i ett relevant modernhistoriskt sammanhang och samtidigt avgöra på vilket sätt Ängersjö församling överensstämmer

⁸ M. Isacson & B. Persson (1998), s. 125, 128 och 139 f.

⁹ K. Jonsson (1986), s. 9.

¹⁰ Enligt K. Jonsson var åtminstone 55 procent av skogen äldre än 120 år i början av 1920-talet (K. Jonsson, 1986, s. 26).

¹¹ Se t.ex. *Svensk Uppslagsbok* (1955).

¹² Denna utveckling förefaller vara rätt typisk för skogsbyarna. För en översikt rörande långsiktig befolkningsutveckling åren 1810–1980, se t.ex. J. Lindqvist (1979), s. 430–455.

¹³ Svenska Dagbladet Kultur, den 3/3 2002, s. 12.

¹⁴ M. Rolén (1990).

med liknande bygder i det inre av södra Norrland. Utvecklingen i Härjedalens kommun har särskilt betonats.

Näringar i Jämtlands län 1920–1980

Arbetsmarknaden förändras

I början av 1920-talet var Jämtlands län fortfarande ett utpräglat jord- och skogsbrukslän. Enligt Rolén var jordbruket främst inriktat på boskapsskötsel där mjölkkorerna utgjorde basen för försörjningen. Åkern nyttjades i huvudsak till odling av foder till nötkreatur och hästar, som användes som dragdjur både på åkern och i skogen. Kornet var det vanligaste sädeslaget. År 1920 fick, enligt officiell statistik, två av tre invånare sina utkomster från jord- och skogsbruk, vilket i en nationell jämförelse enbart överträffades av Västerbottens län. Motsvarande siffra för riket som helhet var drygt två av fem (44 procent). Mellan första och andra världskriget minskade nämnda andel i Jämtlands län enbart marginellt, från 67 till 59 procent, men under 1940-talet tilltog avvecklingstakten inom jord- och skogsbruket. Samtidigt expanderade industri- och handelsnäringarna. Under denna period uppvisar Jämtlands län en eftersläpning i jämförelse med riket, vilken i många avseenden var gemensam med övriga Norrlandslän.¹⁵

Om 1920-talet kännetecknades av ökat befolkningstryck och krympande näringsutrymme samt tilltagande emigration till Amerika, så ska 1930-talet ses som småbrukets årtionde. I Jämtlands län bildades omkring 1 000 nya jordbruksföretag med småskalig produktion, varav merparten var så kallade arbetarsmåbruk (Per-Albintorp). I Härjedalen som helhet ökade åkerarealen med totalt 250 hektar och i Ängersjö med måttliga tolv hektar.¹⁶ Samtidigt drabbades det jämtländska jordbruket hårt i början av 1930-talet: ”Svårigheterna illustreras av att åkerarealen i Jämtlands län minskade med 200 hektar åren 1933–37. Denna tillbakagång döljer det intressanta faktum, att 640 hektar ny mark lades under plogen under samma period.”¹⁷ De regionala skillnaderna inom länet berodde på jordbruksföretagens skiftande ”förutsättningar, struktur och produktionsinriktning”.¹⁸ Härjedalen var exempelvis mer inriktat på livsmedelsproduktion för lokal konsumtion, vilket avspeglades i relativt små åkrar. Vid merparten av dessa mindre jordbruksföretag fanns egen skog. Av dessa hade sex av tio företag mindre än 50 hektar skog. I genom-

¹⁵ Detta och följande tre stycken är, då ej annat anges, hämtade från M. Rolén (1990), s. 341–352, 361–395, 563–583, 598 f., 604 ff. och 619–628.

¹⁶ Uppgifterna för Ängersjö församling är hämtade från K. Jonsson (1986), s. 17.

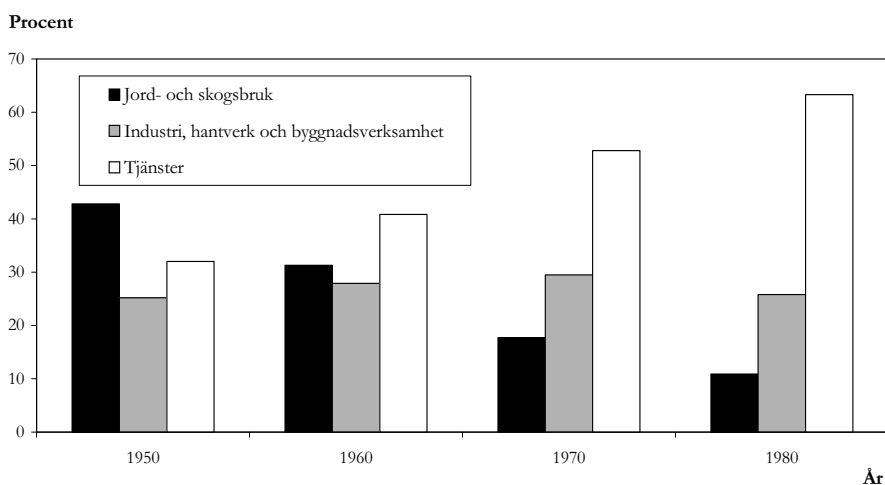
¹⁷ M. Rolén (1990), s. 347.

¹⁸ Ibid.

snitt hade dock varje fastighet i Härjedalen 111 hektar skog, vilket är den högsta genomsnittssiffran i länet och en följd av att Härjedalen uppvisade den högsta andelen bolagsskogar och den lägsta andelen enskilda skogar (d.v.s. bondeskogar).

Enligt Rolén minskade andelen sysselsatta inom jord- och skogsbrukssektorn kraftigt i Jämtlands län under efterkrigstiden, från drygt 40 procent år 1950 till drygt tio procent år 1980. Allt färre försörjde sig på utkomsterna från småskaligt kombinationsjordbruk. Jord- och skogsbrukssektorns andel i Jämtlands län framstår emellertid som relativt stor i jämförelse med såväl övriga Norrlands län som riket som helhet. Motsvarande andel för riket var ungefär hälften så stor. Under samma tidsperiod fördubblades tjänstesektorns andel, vilken utgjorde drygt 60 procent år 1980, medan industrisektorns andel låg relativt stabilt på mellan 25 och 30 procent (se diagram 2.2). De trygga anställningarna och större inkomsterna inom industrin och byggnadssektorn samt inom den starkt växande offentliga sektorn lockade många, särskilt den yngre jordbruksbefolkningen, vilket påskyndade jordbruksnedläggningarna, som vanligtvis skedde i samband med generationsskiften. Effekterna av skogsbruksnäringens rationaliseringar kom dock inte förrän i början av 1960-talet. Mellan åren 1950 och 1960 var antalet skogsarbetare i princip konstant, men mellan åren 1960 och 1970 mer än halverades antalet skogsarbetare. Den inledande tillbakagången under 1950-talet skedde således inom jordbruket, som också blev mer och mer kommersialiserat.¹⁹

Diagram 2.2: Förvärvsarbetande befolkning i Jämtlands län fördelad på näringsgren åren 1950–1980.

Källa: Mats Rolén (1990), s. 563.

¹⁹ Samma utveckling har påvisats för Jokkmokk. Se D. Bäcklund (1988), s. 185–223.

1960-talet framstår som ett decennium med stora utflyttningar. Härjedalen och norra Jämtland drabbades särskilt hårt. Enbart under perioden 1965–70 minskade antalet förvärvsarbetande med 18–35 procent i länets samtliga kommunblock (såsom dessa definierades den 1/1 1974). Östersund ökade däremot som enda kommunblock med nio procent. Länets ytterområden drabbades hårdast – då avsaknaden av industrier och större orter hade gett jord- och skogsbrukets en särskilt stark ställning – och i dessa områden kom olika typer av beredskapsarbeten att spela en central roll för mångas försörjning. AMS-åtgärder bidrog exempelvis till att industrilokaler uppfördes samt till att skidbackar och elljusspår anlades. I Härjedalens kommun genomfördes en omfattande upprustning av vägnätet från början av 1960-talet och fram till slutet av 1970-talet. Det går inte att utesluta att enskilda individer och familjer från Ängersjö kunde försörja sig just genom dessa satsningar av mer tillfällig karaktär, men det går inte att avgöra exakt hur många det var.²⁰

Skogsbruket industrialiseras

Tidsperioden 1850–1965 kännetecknas av skogsindustrins dominans. Industrialiseringen i norra Sverige tog fart i mitten av 1800-talet – genom inte minst sågverksdriften och ångmaskinens införande, som bland annat möjliggjorde att sågarna kunde byggas vid älvmynningsarna, vilket i sin tur gynnade exporten – och gav skogen ökat värde.²¹ Flottleder anlades och bäckar, åar och älvar började användas för att transportera träråvaran ut till kusterna.²² En viktig anledning till denna expansion var den trävarumarknad som skapades i England som en följd av en expansiv byggnadsmarknad och en allmän frihandelspolitik. Sågverkstekniken och tillkomsten av aktiebolagslagen fungerade som motorer för utvecklingen. Produktionen steg och åren omkring 1900 uppgick produktion av sågade varor till cirka 70 procent av rikets totala exportvärde.²³

Från 1860-talet började skogsföretagen i allt högre utsträckning köpa upp skogsmark för att trygga virkesförsörjningen. Detta kom alltmer att betraktas som ett hot mot de självälgående bönderna och utgjorde grunden till 1906 års

²⁰ Några få personer engagerades i upptimringsprojekt av hus och andra planeringsarbeten som skulle göras.

²¹ Ångmaskinens införande innebar en industriell drift utan behov av vattenkraft. Parallellt med exportsågarna drevs även sågar för hus- och lokalbyggsbehov. Skogen, *Sveriges nationalatlas* (1996), s. 74.

²² De första massafabrikerna uppfördes på de platser som redan hade sågverksindustri, d.v.s. i Vänerlandskapen och längs med Norrlandskusten. Kustläget hade vissa komparativa fördelar, som i allt väsentligt bestod av enkelhet och tillgång till kraft, vilket gav god lönsamhet. Under 1930-talet producerades hälften av Sveriges trävaror i sågverk som var belägna vid en hamn. I slutet av 1980-talet sågades 80 procent av trävarorna i inlandet. Då hade tåg- och lastbils-transporterna blivit allt vanligare. Skogen, *Sveriges nationalatlas* (1996), s. 74 och 81.

²³ Detta och följande stycke är, då ej annat anges, hämtade från Skogen, *Sveriges nationalatlas* (1996), s. 22 f., 89 ff., 108, 114 och 118.

bolagsförbudslag, som stoppade skogsbolagens förvärv av skogskiften. Därefter har ägarförhållandet mellan stat, bolag och enskilda varit förhållandevis stabilt på aggregerad nivå. Även om mer än hälften av den svenska skogen ägdes av små privata skogsägare i slutet av 1980-talet bedrevs skogsbruket rationellt, i bemärkelsen att effektiva metoder användes för avverkning och skogsvård. I södra Norrland var emellertid andelen aktiebolagsskog något större än andelen privatskog vid denna tidpunkt och i norra Norrland dominerade staten skogsägandet.

En följd av skogsbrukets expansion och en medveten statlig kolonisationspolitik blev en betydande folkökning. Från mitten av 1800-talet och fram till 1900-talets början steg folkmängden i de fyra nordligaste länen med drygt 120 procent, från 280 000 till cirka 620 000 personer.

Under första halvan av 1900-talet genomfördes relativt omfattande byten av skogsskiften i bolagsskogarna i Jämtlands län. På så vis erhöll skogsbolagen större sammanhängande arealer, vilket borgade för ökad effektivitet. Av samma anledning genomfördes även byten mellan skogsbolag och enskilda personer. Vidare började bolagen, till följd av arrendelagstiftningen, att sälja ut de bolagshemman som varken erfordrades för tillsyn av skogarna eller för att säkra tillgången på arbetskraft. Resultatet blev att arrendatorerna kunde köpa loss sina gårdar med tillhörande inägor och några få hektar skog. Därutöver genomfördes en rad nedläggningar och fusioner av skogsbolag som ett utslag av den rådande konkurrensen. Böndernas avsättningsmöjligheter avgjordes i hög grad av de större skogsindustribolagen, som under 1920-talet hade bildat en inköpskartell och genom denna kunde pressa priserna. Nämnda beroende kvarstod i hög utsträckning. Därtill hör att skogsbolagen minimerade virkesinköpen under lågkonjunkturer. Det fanns ett överskott på arbetskraft, vilket gjorde att införandet av ny teknik gick långsamt. Fram till dess att motorsågen infördes i början av 1950-talet användes i stort samma teknik som i slutet av 1800-talet. Flottningen av timmer till skiljeställen och industrier fasades successivt ut, men fortsatte alltså fram till 1960-talet då mer moderna transportmetoder, såsom lastbilen, slog igenom fullt ut och ersatte hästens muskelkraft. Ett fåtal hästägare erbjöds omskolning till skogsmaskinister, men erbjöds även förtidspension med avgångsvederlag.²⁴ Till detta kom omfattande utdikningar av myrmarker under perioden 1950–1970, vilket gav en större andel skogsmarker (se kapitel IV).

Efterkrigstidens skogsbruk kännetecknas i stora drag av mekanisering och koncentration. Inom den mer storskaliga skogsindustrin köpte vissa bolag upp andra för att på så vis öka graden av självförsörjning med råvara. Dessutom vidtogs en rad åtgärder för ett effektivare resursutnyttjande: Skogsbilvägar anlades för att förbättra tillgängligheten och anpassningar gjordes till industriella metoder. Avkastningen i skogen steg genom dikning, gödsling, röjning

²⁴ Detta och följande stycke är, då ej annat anges, hämtade från M. Rolén (1990), s. 341–352, 361 ff., 366–395, 563–570, 574–583, 598 f., 604 ff. och 619–628.

och skogsodling. Åren omkring 1950 hade flykten från landsbygden skapat en akut brist på arbetskraft i skogen. På kort sikt löstes denna genom högre löner och arbetskraftsimport från Finland under högsäsongerna, men mer bestående konsekvenser blev bättre bostäder, fortgående mekanisering och fastare anställningar med en jämnare arbetsbelastning under året. I början av 1950-talet erbjöd SCA exempelvis utvalda skogsarbetare fasta anställningar och garanterad sysselsättning året runt samt subventionerade egnahemslån. Vidare testades nya arbetsmetoder och redskap. Under 1960- och 1970-talen bidrog nya och mer avancerade skogsmaskiner till ökad produktivitet. På så vis reducerades arbetskraftsbehovet ytterligare.

Den offentliga sektorn expanderar

Välfärdssamhällets dramatiska expansion under efterkrigstiden har delvis redan berörts (se kapitel I). I Jämtlands län utvecklades den offentliga sektorn från att år 1920 ha omfattat cirka sju procent av den förvärvsarbetande befolkningen – vilket inkluderar anställda inom brandförsvaret, statens civila förvaltning, militärmakten, hälso- och sjukvården, polisen, posten, SJ, socialvården, telegrafverket, undervisningsinstitutionen, m. m. – till drygt 30 procent år 1950. Därefter växte andelen sysselsatta inom offentlig sektor med omkring 10 procentenheter för varje decennium. Den huvudsakliga utbyggnaden ägde med andra ord rum efter andra världskriget. Mellan åren 1950 och 1980 steg exempelvis antalet anställda inom kommunernas sociala omsorgsverksamhet från något hundratal till drygt 4 500 (varav många deltidssarbete) och under samma period steg antalet anställda inom hälso- och sjukvården med över 200 procent.²⁵

Bilismens genomslag under 1950-talet förändrade de kvarboendes levnadsvillkor i form av möjligheter till långdistanspendling. Landsbygdens elektrifiering under 1950- och 1960-talen bidrog både till förbättrad produktion inom areella näringar och till bättre boendestandard. Under 1970-talet ökade på nytt den förvärvsarbetande befolkningen. Denna gång orsakades emellertid ökningen i första hand av att alltfler kvinnor sökte sig ut på arbetsmarknaden och därmed synliggjordes i arbetsmarknadsstatistiken. Tillväxten av arbeten för kvinnor var som störst i Östersundsregionen, men förekom även i länets glesbygder (se kapitel I). Omkring år 1980 hade den offentliga sektorn samma betydelse för försörjningen i Jämtlands län som jord- och skogsbruket hade haft tidigare. Enbart Stockholms och Västerbottens län uppvisade en högre andel sysselsatta inom offentlig verksamhet under 1980-talet.

Turismnäringen växte fram på allvar under efterkrigstiden och blev på sina håll en betydande inkomstkälla under framför allt vintersäsongerna. Utbyggnaden av turismnäringen i Jämtlands län skedde till stor del genom

²⁵ Detta och följande två stycken är, då ej annat anges, hämtade från M. Rolén (1990), s. 341–352, 361–395, 563–583, 598 f., 604 ff. och 619–628.

riktade AMS-anslag. Åreprojektet var statsmaktens första storsatsning på turism och några storleksmässiga motsvarigheter förekom inte i länet. Där- emot har mindre satsningar gjorts i form av kanot- och vandringsleder, fritidsfiske, olika typer av övernattningsmöjligheter samt satsningar på lokal- samhällens marknadsföring av sin historia och sitt kulturarv (se nedan).

Befolkning och näringar i Ängersjö 1930–1990

Näringsstruktur

Vid en jämförelse med nuvarande Härjedalens kommun och Jämtlands län framstår Ängersjö församling som en ytterlighet vad gäller näringsstrukturen. Ängersjö var, enligt den officiella bilden, en utpräglad skogsförsamling. Andelen verksamma i *Jordbruk med binäringar* (där skogsbruk, boskapsskötsel och fiske ingår) var nästan dubbelt så stor i Ängersjö som i Härjedalen under åren 1930–50.²⁶ Härjedalens kommun hade en dubbelt så stor andel inom *Industri och hantverk, Handel och samfärdsel* samt *Offentliga tjänster m. m.*, som Ängersjö medan andelen *Husligt arbete och ospecificerad verksamhet* var ungefär lika stor. Befolkningsminskningen ägde i huvudsak rum inom den förstnämnda näringsgrenen (se tabell 2.1).²⁷ Sannolikt var de flesta som flyttade ut från Ängersjö innan år 1950 skogsarbetare (se tabell 3.3).

Vid andra världskrigets slut utgjorde bönder och skogsarbetare 80 procent av den förvärvsarbetande befolkningen. Av dessa förefaller två tredjedelar ha haft skogsbruk som huvudsaklig försörjningskälla, varav merparten sannolikt var skogsarbetare utan egen jord. Fem år senare hade visserligen byggnadsverksamheten inom industri- och hantverksnäringen mer än tredubblats, men de areella näringarnas andel utgjorde alltför drygt 65 procent. Därutöver tillkom den expanderande byggnadsverksamheten som troligtvis till viss del gällde skogsbruksnära verksamheter, såsom skogs- arbetarebostäder. Antalet pendlare var vid denna tidpunkt relativt litet, men bilismens genombrott gjorde att alltför många kunde arbetspendla (se tabell 2.1).²⁸

På grund av att Ängersjö församling var en egen administrativ enhet enbart åren 1925–52 är den offentliga statistiken relativt begränsad för perioden därefter. Det är dock rimligt att utgå från att Ängersjös utveckling mellan åren 1950 och 1970 i stort sett påminner om utvecklingen i Hogdals kom- mun, i vilken Ängersjö ingick fram till år 1974. I Hogdal minskade jord- och skogsbruket kraftigt åren 1950–70. Nästan sex av tio förvärvsarbetare för- svann. Störst var tillbakagången inom jordbruket där nio av tio lade ned sin

²⁶ Uppgifterna bygger på egenföretagare och lönearbetare inom skogsbruksnäringen.

²⁷ SOS Folkräkningen 1930, 1940, 1945 och 1950, SCB.

²⁸ SOS Folkräkningen 1930, 1940, 1945, och 1950, SCB.

Tabell 2.1: *Folkmängd och förvärvsarbetande befolkning, fördelade på näringsgrenar i Ängersjö församling åren 1930, 1940, 1945 och 1950 (absoluta tal).*

	1930	1940	1945	1950
Folkmängd	450	397	356	314
varav jordbruk med binärningar	371	315	296	221
varav industri och hantverk	12	21	10	45
varav handel och samfärdsel	12	19	20	18
varav offentliga tjänster	7	18	10	14
varav husligt arbete och ospecificerad verksamhet	48	24	20	16
Förvärvsarbetande befolkning	-	195	171	157
varav jordbruk och boskapsskötsel	-	-	45	34
varav skogsbruk	-	-	91	70
varav fiske	-	-	0	0
varav industri och hantverk	-	-	6	20
varav samfärdsel	-	-	5	7
varav handel (varuhandel och övrig handel)	-	-	4	5
varav offentliga tjänster (undervisning m m)	-	-	5	7
varav husligt arbete och ospecificerad verksamhet	-	-	15	14
därav med arbete utanför Ängersjö (pendlare)	-	-	4	4

Anmärkning: I kategorin Jordbruk med binärningar ingår även skogsbruk som största enskilda post. Uppgifter om förvärvsarbetande befolkning finns inte att tillgå före år 1945. Dessförinnan fördelades folkmängden utifrån huvudmannens (d.v.s. familjeförsörjarens) yrke.

Källor: SOS Folkräkningen 1930, 1940, 1945 och 1950, SCB.

produktion. Jordbrukets avveckling var markant under både 1950- och 1960-talen medan skogsbrukets nedgång ägde rum under 1960-talet, då antalet förvärvsarbetande sjönk med 30 procent. Bilden är alltså ungefär densamma som för Jämtlands län i stort. Andelen verksamma inom industri- och hantverk steg mellan åren 1950 och 1960 och under det sistnämnda året redovisades flest antal sysselsatta inom denna sektor, varav merparten jobbade med grov- och diversearbeten samt träarbeten. Tio år senare hade emellertid näringen tappat hela 56 procent, vilket gjorde att jord- och skogsbruket på nytt var störst. Under 1950-talet skedde enbart en måttlig folkminskning, men under 1960-talet lämnade drygt fyra av tio kommunen. Andelen förvärvsarbetande förblev dock i stort sett oförändrad.²⁹ Nämnade uppgifter skulle kunna tolkas som att den lokala industrinäringen var nära sammanvävd med skogsbruket, som var något av en motor i Hogdals kommun. När skogsbruket mekaniserades under 1960-talet försvann en rad olika arbeten och därav minskade invånarantalet. I Ängersjö var utvecklingen likartad, vilket studeras mer ingående i kapitel III.

Alternativa försörjningssätt till jord- och skogsbruket var starkt begränsade under hela 1900-talet även om det inte går att utesluta att arbeten inom exempelvis industrin eller vattenkraftsutbyggnaden i länet kan ha varit viktiga ur försörjningssynpunkt för enskilda hushåll under vissa perioder. Utifrån den nationella utvecklingen och utvecklingen i Jämtlands län är det därtill

²⁹ SOS Folkräkningen 1950 och 1960 samt SOS Folk- och bostadsräkningen 1970, SCB.

rimligt att anta att den offentliga sektorns utbyggnad under andra hälften av 1900-talet gav, inte minst kvinnor, möjligheter till jobb inom till exempel sjukvården och hemtjänsten (se ovan).

1900-talets alternativa inkomstmöjligheter

Befolkningsminskningen i Ängersjö från 1930-talet och framåt bidrog på sikt till att den sociala infrastrukturen nedmonterades. Åtskilliga försök gjordes emellertid för att förhindra utflyttningarna. Det lokala föreningslivet fick ett uppsving under en kortare period då flera föreningar, däribland en tvättstugeförening, bildades. Samtidigt byggdes Folkets hus. Utvecklingen gick dock inte att bromsa. Gästgiveriet stängdes och år 1965 försvann skolan i Ängersjö och därmed möjligheten att få utbilda sig i hembygden fram till och med sjätte årskurs. Fem år senare lades både poststationen och Konsumaffären ned. Viljan att på olika sätt bibehålla intresset för – och på ett övergripande plan möjliggöra – ett kvarboende i Ängersjö var dock märkbar hos dem som bodde kvar. Den 1 december år 1972 grundades Ängersjö byalag av 19 församlingsbor som hade träffats i den nedlagda skolan. Folke Pålsson och John Subäck var två av de mest drivande krafterna i byalaget, som därefter såg till att en rad olika bestående, inte minst historiska och turistrelaterade, projekt genomfördes, av vilka frukterna kan beskådas än idag.³⁰ Ett par kilometer från Ängersjö by ligger exempelvis nu ett skogsmuseum som skildrar hur det var att leva och arbeta i skogen under skogsbruksepoken. Skogsmuseet, som till vardags kallas för *kojbyn*, var möjligt att skapa efter en mark- och virkesdonation från Korsnäs AB. Kojbyn har använts och används inte minst under sommarhalvåret för diverse sociala evenemang och utgör ett exempel på hur Ängersjös föreningsliv har skapat inkomstbringande verksamheter till byn och byalaget.³¹ Ett annat exempel är forskningsprojektet *Flexibilitet som tradition* (se kapitel I), som skapades ur ett av bygden initierat samarbete med arkeologer. För att möjliggöra forskarnas behov av längre vistelser i Ängersjö köpte byalaget in en barack, som i formella sammanhang går under namnet forskningsstationen, och satte upp den vid skolan.³² Bortsett från ambitionen, ”att sätta Ängersjö på kartan”, har forskningsprojektet också bidragit ekonomiskt till Ängersjö by och byalag med omkring 75 000 SEK årligen under fem år.³³

³⁰ För en mer ingående presentation av Ängersjöbygdens historiekartläggning, se t.ex. F. Pålsson (1995), s. 123–133.

³¹ Se t.ex. M. Isacson (2009).

³² Se t.ex. A–K. Ekman (2002), s. 32.

³³ Denna uppgift bygger på muntlig information från forskningsprojektets ledare och kansli.

Skattekraft och skattetryck

För att erhålla en viss förståelse för Ängersjös försörjningsmöjligheter har två indikatorer, *skattekraft*³⁴ och *skattetryck*³⁵, tagits fram med hjälp av publicerad statistik för Ängersjö församling, Jämtlands län, Gävleborgs län samt riket som helhet. Genom en analys av skattekraften och skattetrycket kan Ängersjös ekonomiska situation i relation till sin omgivning belysas. De två variablerna betraktas som indikatorer på församlingens attraktionskraft och ekonomiska styrka, exempelvis i form av utbudet av social infrastruktur, eftersom de påverkar de kvarboende hushållens möjligheter till försörjning. Befolkningsförändringar, såsom en kraftig avfolkning, får i regel konsekvenser för skattekraftens och skattetryckets utveckling. Skattekraften sjunker exempelvis om det blir färre antal arbetstillfällen och därmed svårare att försörja sig. På samma sätt sjunker vanligtvis skattekraften om personer i produktiva åldrar flyttar. Skattekraften i Ängersjö har jämförts med skattekraften i riket, Jämtlands län och Gävleborgs län.

Skattekraftens och skattetryckets utveckling i Ängersjö relateras i diagram 2.3 till riket. Fram till början av 1970-talet försämrades skattekraften successivt, vilket har tolkats som att möjligheterna att försörja sig i Ängersjö gradvis försämrades. Under 1950-talet hade Ängersjö ett relativt sett bättre ekonomiskt läge än under senare decennier. Åren 1952, 1956 och 1958 uppvisar Ängersjö till och med en högre eller kraftigt högre skattekraft än riket. År 1956 var skattekraften rekordhög, då den översteg det nationella genomsnittet med 78 procent.³⁶ Bortsett från nämnda tre år var dock skattekraften genomgående lägre – och inte sällan väsentligt lägre – i Ängersjö. Alltsedan 1960-talet var differensen stor. Under 1960-talet, då skattekraften var som allra lägst, flyttade sannolikt en högre andel individer och familjer i produktiv ålder från församlingen. En viktig iakttagelse är att skattekraften förbättrades något i Ängersjö då den nationella tillväxten sjönk under andra hälften av 1970-talet. Liknande tendenser kan även påvisas för andra år (se exempelvis början av 1980-talet).

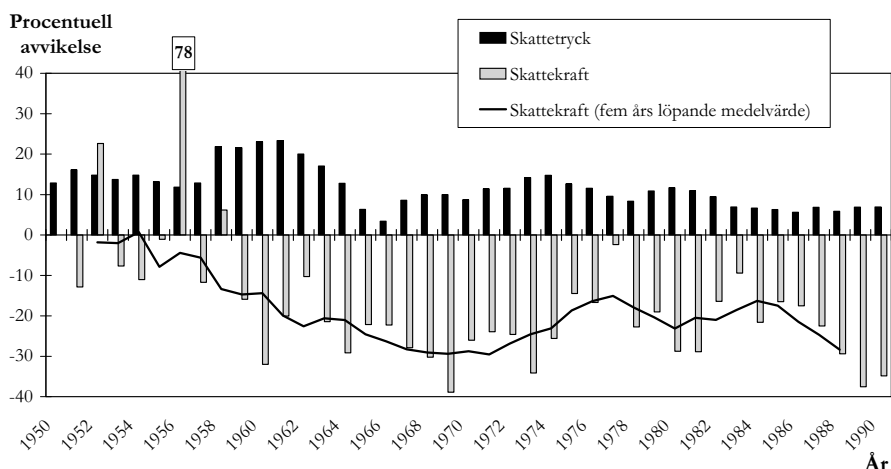
Skattetrycket var däremot ansevärt större i Ängersjö under hela tidsperioden – inte minst under de inledande åren, då inkomsterna emellanåt var relativt stora. Åren omkring 1960, då skillnaderna var som allra störst, låg skattetrycket omkring 20 procent över riksgenomsnittet. Från mitten av 1960-talet sjunker skattetrycket markant. Detta beror på att det från mitten av 1960-talet och framåt utgick ett kommunalt utjämningsbidrag inom ramen

³⁴ Med *skattekraft* avses taxerad inkomst per capita, d.v.s. kommunens skatteunderlag dividerat med antalet invånare.

³⁵ Med *skattetryck* avses kommunal-, kyrko- och landstingsskatt (angivet i procent).

³⁶ Detta värde förefaller emellertid vara mindre trovärdigt.

Diagram 2.3: Skattekraft och skattetryck i Ängersjö församling i relation till riket som helhet åren 1950–90 (Riket = 0).

Anmärkning: Värdet för Ängersjö församling år 1956 har exkluderats ur beräkningarna av det fem års löpande medelvärdet, eftersom detta värde knappast kan anses vara trovärdigt och således påverkar trenden alltför mycket.

Källa: Årsbok för Sveriges kommuner 1951–91.

för en alltmer expansiv regionalpolitik.³⁷ Utjämningsbidraget kunde användas för att bibehålla befintlig social infrastruktur – exempelvis i form av skolor samt barn- och äldreomsorg – och motverka ytterligare avfolkning. För Jämtlands län (och Ängersjö församling) låg grundgarantibeloppet på cirka 120 procent av medelskattekraften.³⁸

I jämförelse med Jämtlands län framstår mitten av 1960-talet som en viktig brytpunkt i Ängersjöns utveckling, både vad gäller skattekraft och skattetryck. I relation till länet hade nämligen församlingen inledningsvis en bättre ekonomisk situation. Fram till mitten av 1960-talet redovisar Ängersjö ofta

³⁷ Skatteutjämningsbidraget infördes under sommaren år 1965 och utgick i tre former; som bidrag vid brist på skattekraft, brist på hög utdebitering samt som extra skatteutjämningsbidrag. (Årsbok för Sveriges kommuner 1966, s. 8, Årsbok för Sveriges kommuner 1970, s. 16. För mer detaljerad information, se föreskrifterna i Kungl. Maj:ts förordning från den 3 juni 1965 (nr 268) och föreskrifterna i Kungl. Kungörelsen den 13 augusti 1965 (nr 496).) Genom lagen om skatteutjämningsbidrag (se SFS 1979:362 och ändringar i SFS 1984:505) garanterades kommunerna och landstingen en given andel av medelskattekraften. Denna så kallade grundgaranti kunde uppgå till 135 procent av medelskattekraften. Jämtlands län, som tillhörde det näst mest prioriterade geografiska området, var garanterade en grundgaranti på omkring 120 procent av medelskattekraften. (Jfr Årsbok för Sveriges kommuner 1979, s. 12 f., med Årsbok för Sveriges kommuner 1988, s. 8–11.) I det system som infördes från år 1989 finns en ännu tydligare regionalpolitisk prägel: "Grundgarantierna för landets södra delar sänktes nämligen med i princip två procentenheter, samtidigt som grundgarantierna för de norra delarna höjdes lika mycket." (Årsbok för Sveriges kommuner 1990, s. 8. För en mer detaljerad genomgång, se lagen om skatteutjämningsbidrag (SFS 1988:491).)

³⁸ Jfr Årsbok för Sveriges kommuner 1979, s. 12 f., med Årsbok för Sveriges kommuner 1988, s. 8–11.

avsevärt högre medelinkomster (med undantag av år 1960) och ett något lägre skattetryck (bortsett från åren 1958–61). Därefter förändrades det fördelaktiga läget i grunden. Medelinkomsterna blev lägre än länets genomsnitt (med undantag av åren 1975, 1977 och 1983) och skattetrycket var genomgående högre. Under 1960-talet, då migrationsintensiteten var som störst (se kapitel III), försämrades villkoren tydligt i relation till Jämtlands län. En viss återhämtning skedde emellertid under 1970-talet, då församlingen för första gången under efterkrigsåren redovisade en positiv nettomigration, men under 1980-talet försämrades villkoren på nytt. I jämförelse med Gävleborgs län uppvisar däremot inte Ängersjö församling en lika stark utveckling under 1950-talet. En del av Ängersjös relativa fördelar torde således kunna härledas till Jämtlands läns mindre gynnsamma situation.³⁹

Generellt sett klarade sig skogslänen i Norrland relativt väl i ekonomiskt hänseende på utkomsterna från skogsbruksnäringen fram till 1950-talet.⁴⁰ Jämtlands län skiljer sig inte nämnvärt från de kringliggande länen Gävleborg, Dalarna och Västernorrland. Däremot hade Jämtlands län det högsta skattetrycket av de fyra länen under stora delar av perioden (åren 1951–52, 1955–64, och 1969–82). Dalarnas län, där industrin dominerade, visar delvis upp en motsatt utveckling. Där var skattetrycket lägst åren 1950–68 för att sedan bli högst från år 1983.⁴¹ Jämtlands län ligger lågt i skattekraft under 1950-talet och fram till 1960-talets mitt. Ängersjö skulle därmed kunna ha varit något mer ”normalt” under perioden.

Resultatdiskussion

Ängersjö församling framstår som en utpräglad skogsförsamling och något av en ytterlighet när det gäller näringslivets sammansättning under 1900-talet. Ängersjö var en av de mest glesbefolkade och minst uppodlade församlingarna i det inre av södra Norrland. Småindustrin var precis som handeln svagt utvecklad. Arbetet i skogen, som till stora delar ägdes av antingen skogsbolaget eller staten, var av allt att döma det centrala ur försörjnings-synvinkel. Detta föder hypotesen att hushållens (formella) inkomster i allt väsentligt kan härledas från lönearbete inom skogsbruksnäringen. Samtidigt har tidigare forskning visat hur nära sammanvävt jord- och skogsbruket var i dessa trakter. Säsongsarbete i skogen under vinterhalvåret kombinerades med eget jordbruk (där boskapsskötseln var dominerande) under sommarhalvåret.

³⁹ Ängersjö församlings relation till kringliggande län har sammanställts i diagram som finns sparade hos författaren.

⁴⁰ D. Bäcklund (1988).

⁴¹ Årsbok för Sveriges kommuner 1950–90.

Jordbruket bedrevs i första hand för att tillgodose husbehovet.⁴² I de kommande kapitlen fördjupas nämnda perspektiv.

Tidsperioden 1860–1960 kännetecknades i allt väsentligt av en råvaru-driven befolkningsboom. Efterfrågan på skog steg och därmed steg även efterfrågan på arbetskraft. Resultatet blev en markant befolkningstillväxt. I Ängersjö förstärktes skogsepokens effekter av en äganderättslig konflikt om skogen (se ovan). Under en kort period därefter växte befolkningen snabbt för att sedan återgå till liknande nivåer som innan skogen fick värde (se diagram 2.1 och 3.1). Detta förhållande analyseras närmare i kapitel III. Under skogsbruksepoken kunde en relativt stor permanent befolkning försörjas. Dessutom tillkom en mycket stor tillfällig befolkning (arbetsvandringer) under framför allt vinterhalvåret. Skogsbruksekonomin, som bestod av säsongsinkomster som var fördelade över stora geografiska områden, resulterade däremot inte i en diversifiering av näringslivet runt den lokala råvarubasen. Tvärtom utvecklades ett relativt ensidigt näringsliv. Säsongsarbetena gav inga bestående avtryck i form av hantverk och småskalig industri. Teknikutvecklingen och det kraftfulla inflytandet från skogsbolaget (och statsmakten) bidrog inte heller till en diversifierad resursbas och förutsättningarna för eget sparande och lokal kapitalbildning, som skapades utifrån skogens rotnetto, torde ha varit begränsat. Tiden fram till år 1970 tycks ha präglats av små eller obefintliga möjligheter till alternativa inkomster för de enskilda hushållen.

Rikets ekonomiska utveckling spelade en avgörande roll för utvecklingen i Ängersjö församling under efterkrigstiden. Ängersjö framstod exempelvis som en mer attraktiv bostadsort i tider då den nationella tillväxten var negativ eller mindre gynnsam. Mellan åren 1950 och 1990 uppvisade Ängersjö enbart en positiv nettomigration under de nationella krisåren under andra hälften av 1970-talet och under delar av 1980-talet (se kapitel III), vilket påverkade församlingens skattekraft positivt (se diagram 2.3).

En rimlig tolkning är att den fallande skattekraften – som var särskilt påfallande mellan mitten av 1950-talet och mitten av 1960-talet – orsakades av att det blev svårare att försörja sig av de lokala resurserna i Ängersjö och att detta så småningom ledde till en utflyttning av människor i produktiv ålder, vilket gjorde att skattekraften fortsatte att falla i slutet av 1960-talet och i början av 1970-talet. Det är också tänkbart att personer med höga inkomster lämnade församlingen. De markanta förändringarna mellan enskilda undersökningsår, vilka var tydligast under 1950-talet, kan ha orsakats av stora skogsavverkningar och/eller försäljning av fastigheter och indikerar på en förglesbygden och skogslänen speciell ekonomi i ovan nämnd bemärkelse. Stabiliseringen från 1970-talet skulle kunna vara ett utslag av att alltför i produktiva åldrar försörjde sig på inkomster av tjänst samt att effekterna av utbyggnaden av de allmänna tjänstepensionerna (ATP) och det kommunala

⁴² Se t.ex. Skogen, *Sveriges nationalatlas* (1996), s. 22, 72, 106 och 116 f.

utjämningsbidraget slog igenom på lokal nivå. Variationerna av skattekraft och skattetryck mellan de olika åren torde ha varit ett resultat av den lokala skogsbruksnäringens konjunkturer.

Utbudet av social infrastruktur var centralt för att människorna skulle kunna bo kvar i församlingen och kunde finansieras av ett relativt högt skatteuttag. Någon annan anledning till varför församlingsborna ålades ett högre skattetryck än riksgenomsnittet är svår att finna. Förekomsten av ett kommunalt utjämningsbidrag tyder på att denna tolkning är högst rimlig. Därutöver låg det i kommunledningens intresse att med alla medel motverka avfolkningen, men för att kunna dra närmare slutsatser kring detta erfordras att avsevärt fler variabler beaktas.

Folkmängd och migration 1925–1990

Inledning

Föreliggande kapitel belyser kvarboendet i Ängersjö församling i ljuset av församlingens migrationsmönster åren 1925–1990. Flyttningarna är centrala att undersöka då de indirekt belyser såväl lokalsamhällets attraktionskraft – d.v.s. hushållens ekonomiska och sociala möjligheter att bo kvar och försörja sig med hjälp av befintliga resurser – som förändringar i den lokala arbetsmarknadens karaktär. För att kunna studera och förklara kvarboendet över tid är det nödvändigt att först undersöka befolkningsutvecklingen, som styrs av fyra variabler, var för sig och i samverkan: *födelsetal*, *dödstal*, *inflyttning* och *utflyttning*. Den demografiska undersökningen bidrar med en grundförståelse för fördjupade analyser rörande kvarboendet (se kapitel IV och V). Källmaterialet utgörs i allt väsentligt av tryckt befolkningsstatistik samt församlingens in- och utflyttningslängder. Kapitlets undersökningsperiod har – i jämförelse med avhandlingens övergripande fokusering på svensk efterkrigstid – utökats till att även omfatta åren från 1925 och framåt. Denna tidsperspektivförskjutning har gjorts dels med hänsyn till primärmaterialets periodisering, åren 1925–91, dels för att kunna begripliggöra efterkrigstidens befolknings- och försörjningssituation i Ängersjö i relation till tidigare perioder.

Att studera migration

I alla tider har människor valt att bryta upp och flytta vidare för att förbättra sin tillvaro. Att lämna en plats och bosätta sig på en annan har sällan varit enkelt, men ofta nödvändigt för att exempelvis kunna försörja sig, bo tillsammans med den man älskar och för att undvika konflikter. Därför har också människor alltid reflekterat över att flytta och omorganisera sina livsvillkor.¹ I vår tid byter de flesta bosättningsort många gånger under sin livstid. Personer som är födda i Sverige flyttar i genomsnitt tio gånger under sin levnad, varav två eller tre flyttningar genomförs under den period i livet då

¹ R. Andersson (2000), s. 55.

man bor hos sina föräldrar och inte kan fatta självständiga flyttningsbeslut.² Under *den tidiga vuxenfasen*, d.v.s. 18–24 år, och *den familjebildande fasen*, d.v.s. 25–34 år, är flyttningsbenägenheten mycket stor. Då genomförs ungefär fem flyttningar. Under återstoden av livstiden, d.v.s. från 35 år och uppåt, sker relativt få flyttningar.³

Merparten av genomförda flyttningar kan förklaras av att man vid en viss ålder flyttar hemifrån, flyttar ihop med sin partner eller lämnar densamma. Därutöver är arbetsmarknadsrelaterade faktorer centrala för att förstå *varför* flyttningar äger rum. Kortdistansflyttningar, d.v.s. flyttningar som understiger 50 kilometer, har under ett par hundra år har motsvarat omkring 85 procent av samtliga flyttningar.⁴ De flyttningar som genomfördes till och från Ängersjö översteg dock ofta detta avstånd (se nedan), vilket kan förklaras av att Norrlands inland är glesbefolkat och att orsakerna till flyttningarna i hög utsträckning avspeglade den lokala arbetsmarknadens förmåga att erbjuda arbete till lokalbefolkningen. Flyttningar inom Ängersjö utesluts i denna studie.

Migrationsmönster kan generellt sett delas in i fyra olika typer av förflyttningar i det geografiska rummet. Under de två senaste århundradena har den övergripande trenden, som nämnts, varit att de allra flesta har lämnat landsbygden för att bosätta sig i kontinuerligt växande urbana miljöer (se kapitel I). Ett mindre antal människor har dock fattat andra beslut. En del personer har flyttat i motsatt riktning, d.v.s. lämnat storstäder och tätorter till förmån för ett liv på landet. Vissa människor har flyttat inom gles- och landsbygd medan andra har flyttat inom en stadsmiljö. Den sistnämnda migrationstypen har ökat i betydelse i takt med att alltfler bor i urbana miljöer. Inom forskarsamhället kallas dessa fyra migrationstyper för (1) *rural-to-urban migration* (urbanisering), (2) *urban-to-rural migration* (ruralisering), (3) *rural-to-rural migration* (landsbygdsomflyttningar), och (4) *urban-to-urban migration* (stads- och tätortsomflyttningar).⁵ De tre förstnämnda migrationstyperna berörs indirekt i denna studie även om de inte används som analytiska kategorier. De fyra flyttningstyperna gäller såväl inter-nationell som inom-nationell migration. Skillnaderna mellan internationell och inom-nationell migration bestäms emellertid snarare av *friktion*, d.v.s. befintliga barriärer, än av *fysiskt avstånd*. Inomnationell migration är vanligtvis inte reglerad i lagrum, men det är däremot ofta den internationella migrationen, som på så vis skiljer ut sig och därmed har fått en egen forskningstradition. I Ängersjö församling var den internationella migrationen föga omfattande. Mindre än fem internationella flyttningar (till Norge) genomfördes under

² R. Andersson (2000), s. 58.

³ T. Bengtsson (1989) och R. Andersson (2000), s. 58.

⁴ T. Hägerstrand (1957) och O. Stjernström (1998).

⁵ För en vidareutveckling och problematisering av dessa begrepp, se t.ex. R. Andersson (1987), kapitel 2, J. Amcoff (2000), kapitel 2 och 3 samt S. Stenbacka (2001), s. 32.

hela undersökningsperioden.⁶ Därför behandlas inte den internationella migrationsforskningen närmare i föreliggande avhandling.⁷

Bortsett från flyttningarna inom församlingen, handlade närflyttningarna från Ängersjö i första hand om att flytta till *angränsande* (Älvros, Ytterhogdal, Kårböle, Los, Hamra och Fågelsjö) respektive *näraliggande* (Sveg, Linsell, Överhogdal, Färila och Lillhärdal) församlingar. De förstnämnda församlingarna angränsar rent geografiskt till Ängersjö församling medan de sistnämnda församlingarna ligger något längre bort om det geografiska avståndet beräknas utifrån det kortaste avståndet ("fågelvägen"). Om man istället utgår ifrån det befintliga vägnätet, d.v.s. den vägsträcka som individer och familjer var tvungna att förflytta sig i det geografiska rummet – ett mått som på många sätt kan vara minst lika relevant i detta sammanhang i form av reella kontakter och mentala föreställningsvärldar – ligger flera av de näraliggande församlingarna närmare Ängersjö än flera av de angränsande församlingarna. I den sistnämnda kategorin finns både de två församlingar som ligger närmast och de två församlingar som ligger längst bort från Ängersjö (se tabell 3.1). Sveg ligger exempelvis enbart 35 kilometer från Ängersjö, beräknat från kyrkan i Ängersjö (där allmän väg slutar) till järnvägsstationen i Sveg, medan Fågelsjö och Los ligger 70 respektive 62 kilometer

Tabell 3.1: *Vägavstånd till Ängersjös angränsande och näraliggande församlingar (km).*

	Avstånd från Ängersjö
Angränsande församlingar:	
Fågelsjö	70
Hamra	75
Kårböle	28
Los	62
Ytterhogdal	48
Älvros	19
Näraliggande församlingar:	
Färila	68
Lillhärdal	64
Linsell	66
Sveg	35
Överhogdal	62

Anmärkning: Med angränsande församling avses församlingar som rent geografiskt gränsar till Ängersjö. Med näraliggande församlingar avses församlingar som ligger nära Ängersjö, om man utgår från det befintliga vägnätet, utan att vara angränsande.

Källa: Vägnätets avståndstabell *Vägavstånd i Sverige 99*, Interndata reviderad 2001, Borlänge 2001. Avstånden är beräknade från en central plats, såsom järnvägsstationen i Sveg och kyrkan i Ängersjö (där allmän väg slutar).

⁶ In- och utflyttningslängder för Ängersjö församling 1925–91 (primärmaterial), ÖLA.

⁷ För vidare läsning rörande internationell migration, se t.ex. B. Odén (1973), s. 50–70 samt R. Andersson (2000), s. 52 ff.

från Ängersjö.⁸ Genom personbilens spridning på landsbygden under 1950-talet minskade dessutom de upplevda avstånden – en effekt som järnvägen hade under 1800-talet.⁹ Dessa näraliggande orter framstod också som mer attraktiva att flytta till än flera av de angränsande församlingarna, vilket analyseras nedan.

En central forskningsuppgift i detta kapitel är att kartlägga vilka typer av orter som lockade flyttare i Ängersjö att bryta upp och söka sig vidare. Även om enskilda individers och familjers nya försörjningssituation inte studeras närmare i föreliggande avhandling, kan valet av utflyttningssort ändå avslöja vilken typ av försörjning som utgjorde det nya försörjningsunderlaget för merparten som lämnade Ängersjö. Denna information indikerar alltså vilken typ av försörjning som utflyttarna sannolikt ägnade sig åt efter att de lämnat församlingen och på så vis avslöjas indirekt den tänkta försörjningssituationen. Genomfördes utflyttningarna i första hand till liknande jord- och skogsbruksbygder – som exempelvis fanns i Älvros, Ytterhogdal, Kårböle, Los, Färila, Fågelsjö, Linsell, Överhogdal och Lillhärdal – eller var det främst tätorter och städer, såsom Östersund, Ljusdal, Gävle och Stockholm, med en mer utpräglad industrinäring, som mest lockade individer och familjer att flytta?

Teoretiska perspektiv och frågeställningar

Varför flyttar människor och varför bor de kvar?

Människors flyttningsmönster har studerats av forskare i över ett sekel, men kan grovt sett förstås utifrån två olika utgångspunkter: makroansatsen och mikroansatsen. Genom dessa båda perspektiv har frågor såsom helheten och delarna samt struktur och individ diskuterats.¹⁰ Den förstnämnda ansatsen har främst använts av ekonomhistoriker, geografer och nationalekonomer för att förstå migrationsflöden, migrationsmönster och andra aggregerade strukturfenomen. Grundantaganden om en rationell genomsnittlig flyttare, en *migration man*, har ofta genomsyrat analyserna. Den sistnämnda ansatsen har däremot i huvudsak tillämpats av psykologer, sociologer, etnologer och andra som vill förklara individers och familjers beteenden, såsom varför de i enskilda fall flyttar (eller stannar).¹¹

⁸ Vägverkets avståndstabell *Vägavstånd i Sverige 99*, Interndata reviderad 2001, Borlänge 1999.

⁹ För en närmare analys av bilens socioekonomiska spridning, se t.ex. J. Wallander (1958), s. 77 ff., 124, 128, och 135 f.

¹⁰ R. Andersson (1987), s. 11–59.

¹¹ R. Andersson (2000), s. 54 f.

För att kapitlets empiriska avsnitt ska kunna begripliggöras erfordras ett grundläggande antagande om varför människor flyttar. Den amerikanska sociologen Dorothy Swaine Thomas' ekonom- och socialhistoriska forskning rörande svenska befolkningsomflyttningar bistår med just ett sådant antagande och ligger väl i linje med avhandlingens övergripande teoretiska perspektiv (se kapitel I). Visserligen behandlar Thomas, åren 1750–1933, men de teoretiska tankegångarna är trots det fruktbara för att förklara den norrländska utvecklingen under efterkrigstiden. De kan exempelvis ge en rimlig förklaring till varför migrationsintensiteten och avfolkningstakten var som allra störst i Ängersjö församling under och omkring 1960-talet.¹² Enligt Thomas återspeglade migrationen den konjunkturrella utvecklingen. I tider av industriell expansion och stigande efterfrågan på arbetskraft (med stigande löner som följd) ökade nettoinflyttningen till städer samt industri- och serviceorter, men i sämre tider var trenden inte lika påfallande. Då ökade istället benägenheten att bo kvar. Flyttningar av män samvarierar mer med konjunkturcykler, vilket kan förklaras av att de som regel försörjde sina familjer och/eller att deras arbeten var mer konjunkturkänsliga.

Frågan om hur flyttningsmönster ska tolkas, har orsakat livlig debatt såväl nationellt som internationellt. Vissa forskare, däribland Ottar Brox, har kritiserat pull- och push-perspektivets benägenhet att förklara utflyttningar med hjälp av vissa ”tilldragande”¹³ respektive ”frånstötande”¹⁴ krafter. Brox gör oss uppmärksamma på att enbart människor – och inte kollektiva enheter, såsom samhället, tidsandan och trenden – har ett medvetande samt kan fatta beslut och agera.¹⁵ Flyttningar måste således förklaras i ljuset av att individer i givna situationer har funnit andra platser mer attraktiva. Kjell Hansen har anslutit sig till denna syn och menar att motsvarande argumentation även ska omfatta inflyttningarna till landsbygden: ”Migrationen blir således främst en mätare av hur människor värderat de olika alternativ som stått till buds.”¹⁶ Brox och Hansen anpassar därmed Thomas' resonemang till 1900-talets senare hälft. I en bygd som Ängersjö församling, där den årliga migrationen var omfattande (se diagram 3.4) och nedmonteringen av den sociala infrastrukturen var uppenbar, fanns det få saker som lockade till kvarboende. I övrigt understryks vikten av att även se kvarboendet som ett resultat av medvetna val.

¹² D. S. Thomas (1941), kapitel 8 och 9.

¹³ Se t.ex. N-G. Lundgren (1984), s. 140 ff.

¹⁴ Se t.ex. J. Lindqvist (1979), s. 431 ff.

¹⁵ O. Brox (1966) samt (1984).

¹⁶ K. Hansen (1998), s. 50 f. Se även fotnot 51, s. 218.

Frågeställningar och disposition

I detta kapitel begripliggörs de kvarboende över tid i ljust av församlingens befolkningsstruktur vid vissa tidpunkter och migrationsmönster, d.v.s. individers årliga in- och utflyttningar. Likheter och skillnader över tid klargörs och förtydligas. Ambitionen är att ge en bild av och i viss mån förklara kvarboendet som en process över tid. Analysen av migrationen görs för att komma åt de faktorer som påverkade kvarboendet.

Tre olika delundersökningar genomförs. I den första delundersökningen analyseras förändringarna av församlingens registrerade invånarantal, åren 1925–90, och dess relation till befolkningsvariablerna (se ovan) för att klargöra vilka befolkningsvariabler som styrde befolkningsutvecklingen samt ge tänkbara förklaringar till varför folkmängden sjönk särskilt påtagligt under vissa perioder. Genom den andra delundersökningen kartläggs flyttningarna i det geografiska rummet. Utflyttarnas nya bostadsorter, d.v.s. den första innan de eventuellt flyttade vidare, och inflyttarnas geografiska härkomst analyseras. Särskild tonvikt läggs vid kortdistans- och långdistansflyttningar samt flyttningssorternas näringskaraktär, då dessa kan anses indikera varför flyttningarna ägde rum. I den tredje delundersökningen analyseras de kvarboendes åldersstruktur genom fyra tvärsnitt och befintlig befolkningsstatistik. Ambitionen är att lägga grunden till kommande analyser av den kvarboende befolkningens försörjning (se kapitel IV och V). Analysen görs utifrån vetenskapen att preferenserna och produktionsförmågan hos en yngre befolkning skiljer sig i jämförelse med en äldre befolknings.¹⁷ Avslutningsvis belyses kvarboendets förändrade karaktär över tid. I detta sammanhang jämförs de som flyttade med dem som bodde kvar. Ambitionen är att belysa likheter och skillnader samt förändringar över tid. Därutöver analyseras frågan om vart barnen, som fanns i Ängersjö åren omkring 1950, tog vägen.

År 1925 är ett bra startår för undersökningen, eftersom Ängersjö kommun skapades som administrativ enhet just detta år. Därför konstruerades också de huvudsakliga källorna år 1925. Startårets lämplighet kan även motiveras utifrån det faktum att bygdens långdragna markkonflikter – d.v.s. en helt annan process – nyligen hade avgjorts i domstol, vilket gjorde att skogen nu kunde avverkas.¹⁸ Studiens slutår har valts med hänsyn till att flyttningsslängderna avslutades vid denna tidpunkt. Slutåret för studien sammanfaller även med avhandlingens övergripande periodisering.

¹⁷ Se t.ex. K. Hansen (1998).

¹⁸ M. Isacson & B. Persson (1998), s. 139.

Metod, källor och källkritik

Med hjälp av flyttningslängderna för Ängersjö församling kartläggs den årliga in- och utflyttningen och synliggörs församlingens migrationsmönster (se bilaga 3.1). Församlingens in- och utflyttningslängder skrevs ned för hand av församlingens pastor på uppdrag av statsmakten. Uppgifterna från pastorn utgjorde, förutom en ren kontrollfunktion, basen för skatteindrivning och samhällsplanering, däribland vägbyggen och skoletableringar. Införandet av uppgifter reglerades noggrant och genomfördes som regel i samband med varje flytt.¹⁹ Det var också möjligt att erhålla information om vad som nedtecknats om den egna personen i pastorns nedskrivna folkbokföringsmaterial, vilket bidrog till medborgarnas vetskap om – och i viss mån även kontroll av – prästens nedtecknade uppgifter. Även om det inte går att påvisa att varje enskilt fall hanterades till fullo enligt föreskrifterna, finns ingen anledning att ifrågasätta källmaterialets generella trovärdighet. Källans beskaffenhet möjliggör en analys av flyttarna, deras kön och ålder, samt flyttningarnas sociala organisationsformer, d.v.s. ensamflyttningar och familjeflyttningar. Därutöver kartläggs var utflyttarna slog sig ner och varifrån inflyttarna kom. Under vissa perioder saknas dock några av nämnda uppgifter i källmaterialet (se nedan). Yrkesuppgifter förekommer enbart sporadiskt, vilket gör att flyttarnas (upplevda) yrkestillhörigheter inte kan underställas en systematisk analys. Denna fråga behandlas närmare i kommande kapitel.

Frågan om vad det empiriska materialet berättar respektive vad det inte berättar är en central källkritisk aspekt. Enligt Maths Isacson och Bo Perssons grova uppskattningar försörjde sig omkring 1 500 tillfälliga arbetare på skogsarbete i Ängersjöskogarna under 1920-talet.²⁰ Av dessa var enbart en bråkdel folkbokförda i församlingen. Sveriges officiella statistik (SOS), som bygger på primäruppgifter från församlingens pastor, redovisar en folkbokförd befolkning på drygt 450 personer för samma tidsperiod och i dessa siffror ingår såväl män och kvinnor som barn och gamla.²¹ Det kan alltså konstateras att det – åtminstone under delar av året – fanns avsevärt fler som försörjde sig på skogsbruket än vad som synliggörs i församlingens folkbokföring. Därför är det nödvändigt att klargöra att undersökningen i föreliggande avhandling enbart behandlar de människor som var skrivna i – och i den meningen hade en mer långvarig relation till – församlingen. Övrig befolkning, som mer tillfälligt bodde i Ängersjö, kan inte undersökas i detta sammanhang och saknar dessutom relevans för avhandlingens huvudfråga.²²

¹⁹ Kungl. Maj:ts nådiga förordning angående kyrkoböckers förfarande; given Stockholms slott den 3 december 1915.

²⁰ M. Isacson & B. Persson (1998), s. 139 f. Källorna finns förvarade hos författarna.

²¹ SOS *Folkmängden och dess förändringar, Folkmängden inom administrativa områden den 31 december 1924–1929*.

²² Lönelistor från Korsnäs-Marmas arkiv, Domänverkets arkiv och intervjuer skulle ha kunnat komplettera bilden och gjort den mer fullständig (se kapitel IV).

En annan viktig källkritisk aspekt rör frågan om vilka som egentligen flyttade, d.v.s. om det genomfördes ännu fler – mer eller mindre tillfälliga – flyttningar till och från församlingen än de som har registrerats. Enligt gällande föreskrifter – som fanns innan dagens system, som kräver att man ska vara folkbokförd på den adress där den huvudsakliga dygnsvilan sker, infördes – var man skyldig att anmäla flyttningar från (och inom) bygden. Ett flyttningsbevis skulle hämtas ut från församlingsprästen, vilket skulle lämnas över till den nya församlingens präst, som i sin tur rapporterade tillbaka till den tidigare församlingen att flyttningen var genomförd. Därför måste destinationsbestämningen anses vara relativt säker. Så länge som familjeenheten bodde kvar på samma plats, förelåg emellertid inte någon uppgiftsskyldighet om någon person i hushållet – till exempel mannen – arbetade någon annanstans under vissa perioder. Därför saknas information om dessa säsongarbeten, vilket förklarar varför merparten av arbetarna i Ängersjöskogarna på 1920-talet saknas. Därutöver kan det, trots skyldigheten att rapportera flyttningar, ha funnits enstaka personer som lämnade bygden för att arbeta under mer eller mindre korta perioder (dock ej permanent), men denna kategori bedöms ha varit liten eller obefintlig.²³

Två aspekter kan anföras vad gäller uppgifterna rörande flyttarnas ålder. För det första nedtecknades inte in- och utflyttarnas ålder från slutet av 1940-talet och fram till och med år 1969. Åldersuppgifter saknas dessutom för dem som bosatte sig i församlingen år 1925. Under övriga år saknas enbart åldersuppgifter för två personer – en kvinnlig utflyttare år 1986 och en manlig inflyttare år 1988. Flyttarnas åldersuppgifter kan således inte utgöra föremål för en närmare granskning under nämnda år. I bilaga 3.2 redovisas denna typ av uppgifter som okända uppgifter. Vad gäller familjeflyttningarna, nedtecknades enbart åldern på den som ansågs vara huvudmannen, som vanligtvis var av manligt kön. Detta medför att åldersuppgifter på de övriga familjemedlemmarna inte framgår annat än i undantagsfall, vilket gör att familjeflyttarnas ålder inte heller kan utgöra föremål för en närmare granskning. Även dessa uppgifter redovisas som okända uppgifter (se bilaga 3.2). Det har genomgående varit enklare att fastställa ensamflyttarnas ålder, vilket gör att analysen av denna kategori vilar på en fastare grund. Nämnda källproblem påverkar dock inte nämnvärt förståelsen för vilka som bodde kvar, då kapitlets åldersstrukturanalys (se diagram 3.6) i huvudsak fångar in vad som hände i församlingen mellan åren.

Ett problem med migrationslängderna är att hushållstillhörighet inte framgår. Det innebär att det inte går att avgöra om medlemmar i ett hushåll flyttade

²³ Bedömningen grundar sig till stor del på samtal med Margareta Bengtsson den 9/10 2001, som under åren 1967–91 var anställd av Hogdals pastorat för att bland annat handlägga flyttningsärenden. Samtal med flera av den kvarboende befolkningen i Ängersjö by (den 15–17/10 2001), styrker i allt väsentligt denna bild. Därutöver har kända utflyttare, d.v.s. personer som under en kortare eller längre tidsperiod lämnat församlingen innan de på nytt flyttade tillbaka, kontrollerats i källmaterialet och påträffats där.

till eller från Ängersjö som en process över tid; exempelvis att mannen flyttade först och att kvinnan (och eventuella barn) kom efter några år senare. De flesta av dessa typer av flyttningar skulle sannolikt gå att åter skapa i efterhand med hjälp av församlingens kyrkoböcker. Då denna information inte har någon större bärkraft för kapitlets övergripande frågeställning, har denna analys utelämnats av arbetsekonomiska skäl.

Folkmängd och migration

Folkmängden i Jämtlands län ökade, som ett resultat av stora födelseöverskott, kraftigt fram till mitten av 1950-talet. Vid årsskiftet 1953/54 noterades de högsta befolkningssiffrorna. Då bodde drygt 145 000 invånare i länet. Därefter vände utvecklingen nedåt. Mellan åren 1950 och 1970 minskade folkmängden med 13 procent. Under 1960-talet var Jämtland rikets främsta avfolkningslän. Samtidigt flyttade många till tätorterna inom länet. Nuvarande Härjedalens kommun uppvisar däremot en relativt stabil befolkningsutveckling – bortsett från 1960-talets kraftiga befolkningsminskningar, då folkmängden sjönk från omkring 16 000 till drygt 12 000 invånare (se diagram 3.1).

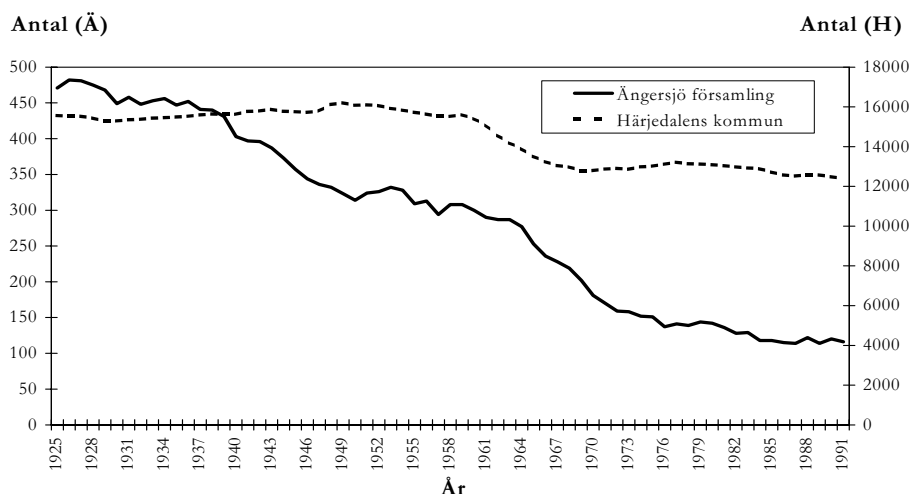
Ängersjö församling redovisar ett delvis annat mönster än länet och kommunen. Under tidsperioden 1925–90 minskade Ängersjöns invånarantal med 75 procent, från 471 personer år 1925 till 120 personer år 1990. Den huvudsakliga avfolkningen ägde rum från slutet av 1930-talet till mitten av 1970-talet, då invånarantalet minskade med 70 procent.

Sett över ett längre tidsperspektiv påbörjades avfolkningen tidigare i Ängersjö än i Härjedalens kommun. I övrigt torde befolkningsminskningen i Ängersjö stämma väl överens med angränsande och liknande bygder. Mellan åren 1850 och 1965 utfördes omfattande skogsavverkningar i riket, vilka resulterade i att invånarantalet i inre Norrlands skogsbygder steg i början av perioden för att sedan minska i samband med att skogsbruksnäringen mekaniserades och rationaliserades. Ängersjö skiljer dock ut sig genom de exceptionellt stora skogsavverkningarna under 1920- och 1930-talen, vilka var en direkt konsekvens av att konflikterna mellan skogsbolaget och byamännen nu hade avgjorts. År 1925 redovisas den största folkmängden hittills i församlingens historia. Åren 1900, 1910 och 1920 redovisar Ängersjö exempelvis en folkmängd på 378 respektive 405 respektive 402 invånare.²⁴ Därutöver tillkommer tillfälliga och lätttrörliga arbetare, *säsongsarbetare*, som enligt nämnda beräkningar var tre till fyra gånger fler än den bofasta befolkningen.²⁵ Kortsiktigt skapades en mängd arbetstillfällen, men under följande decennier reducerades utkomstmöjligheterna väsentligt.

²⁴ Mantalslängder för Ytterhogdals socken år 1900, 1910 och 1920. (B. Persson tackas för dessa uppgifter.)

²⁵ Se t.ex. M. Isacson & B. Persson (1998), s. 139 f. och K. Jonsson (1985), s. 10.

Diagram 3.1: Befolkningsutveckling för Ängersjö församling och nuvarande Härjedalens kommun åren 1925–91 (absoluta tal).

Källor: Sveriges officiella statistik (SOS), Folkmängden och dess förändringar: Folkmängden inom administrativa områden den 31 december 1925–61, Folkmängd 31 dec. 1950–75, Folkmängd 31.12.1967–72, Folkmängd 31 dec. 1973–90, SCB.

En liknande befolkningsutveckling kännetecknade skogsbyn Harrsjön, som ligger i Alanäs socken i norra Jämtland. Det finns, som nämnts, anledning att återkomma till Harrsjön och dess utveckling vid ett flertal tillfällen i denna avhandling. För tillfället kan det konstateras att folkmängden i Harrsjön aldrig översteg 150 personer. Harrsjön hade dock sin topp, vad gäller antalet invånare, omkring år 1940, vilket var mer typiskt för norrländska skogsbygder – ett förhållande som skulle kunna ha varit möjligt även för Ängersjö församling, om det inte varit för de nämnda skogsavverkningarna under 1920-talet.²⁶

Folkmängdens förändringar i Ängersjö församling kan delas in i fem olika tidsperioder (se diagram 3.1). Åren 1925–38, 1951–63, och 1975–91, kännetecknas av måttliga befolkningsminskningar medan åren 1939–50 och 1964–74 uppvisar kraftiga nedgångar. Under de två sistnämnda perioderna var flyttningsförlusten 134 respektive 95 människor, vilket motsvarar fyra femtedelar av Ängersjöes sammanlagda flyttningsförlust åren 1925–90 (se bilaga 3.1).²⁷ De två ”utflyttningsvågorna”, åren 1939–50 och 1964–74, analyseras mer detaljerat längre fram i kapitlet. Särskilt undersöks om utflyttningarna under ”den första vågen” i huvudsak kan karaktäriseras som landsbygdsomflyttningar medan flyttningarna under ”den andra vågen” främst

²⁶ J. Lindqvist (1979), s. 435. För en skönlitterär beskrivning av Harrsjön och dess utkomster från skogsbruksnäringen, se t.ex. G. Hedenvind-Eriksson (1993).

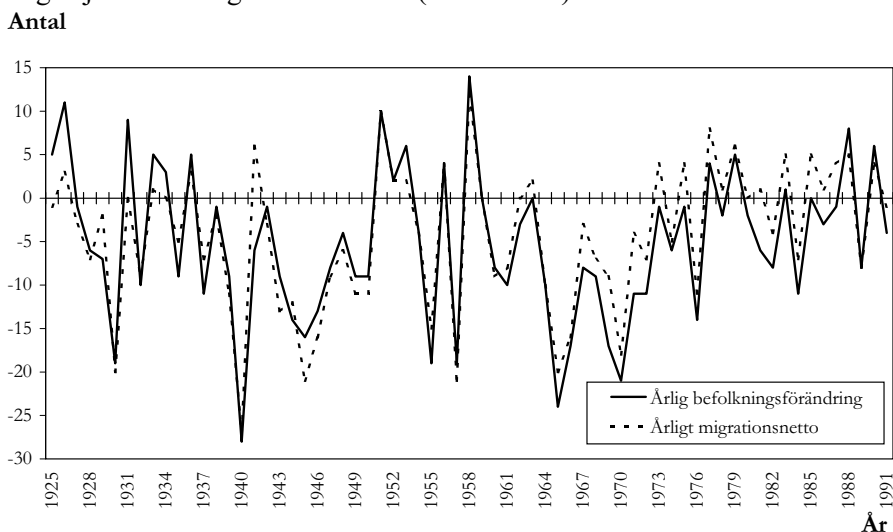
²⁷ I forskningslitteraturen används begreppet *flyttningsnetto*, som avser förhållandet mellan antal inflyttare och utflyttare, vilket kan vara positivt eller negativt.

gick till städer och tätorter och därmed kan sägas vara mer renodlad urbanisering, vilket är rimligt att anta utifrån tidigare forskning (se ovan).

Enligt Kjell Jonsson kännetecknas 1930-talet i Ängersjö av lågkonjunkturer och arbetarsmåbruk medan 1940- och 1950-talen präglas av "vedhuggningarna med främst utsocknes arbetare" respektive "skogsbrukets [inledande] mekanisering, vars effekter kom till uttryck under 60- och 70-talen".²⁸ I stort stämmer denna tolkning överens med landsbygdens generella avfolkningsförlopp. Fram till 1960 valde fler än hälften av dem som flyttade att bege sig till andra orter på landsbygden – något som går under benämningen *landsbygdsomflyttningar*.²⁹

Under huvuddelen av åren 1925–90 uppvisar Ängersjö ett negativt flyttningsnetto. Fram till åren omkring 1970 går det till och med att förklara huvuddragen i församlingens befolkningsutveckling genom att enbart studera förhållandet mellan antalet inflyttare och antalet utflyttare. Från 1960-talet och framåt uppvisar Ängersjö typiska avfolkningsssymptom, d.v.s. migrationsnettot överstiger befolkningsförändringarna (se diagram 3.2).³⁰ Därefter redovisar Ängersjö en positiv nettomigration samtidigt som folkmängden

Diagram 3.2: Årlig befolkningsförändring och årligt migrationsnetto för Ängersjö församling åren 1925–91 (absoluta tal).

Källor: Sveriges officiella statistik, *Folkmängden och dess förändringar: Folkmängden inom administrativa områden den 31 december 1925–61, Folkmängd 31 dec. 1950–75, Folkmängd 31.12.1967–72, Folkmängd 31 dec. 1973–90 samt In- och utflyttningslängderna för Ängersjö församling år 1925–91* (primärmaterial), SCB och ÖLA.

²⁸ K. Jonsson (1986), s. 10 och 25 f. För en mer detaljerad genomgång av arbetarsmåbrukens försörjningsmönster, se H. Lindberg (1996), s. 9–35.

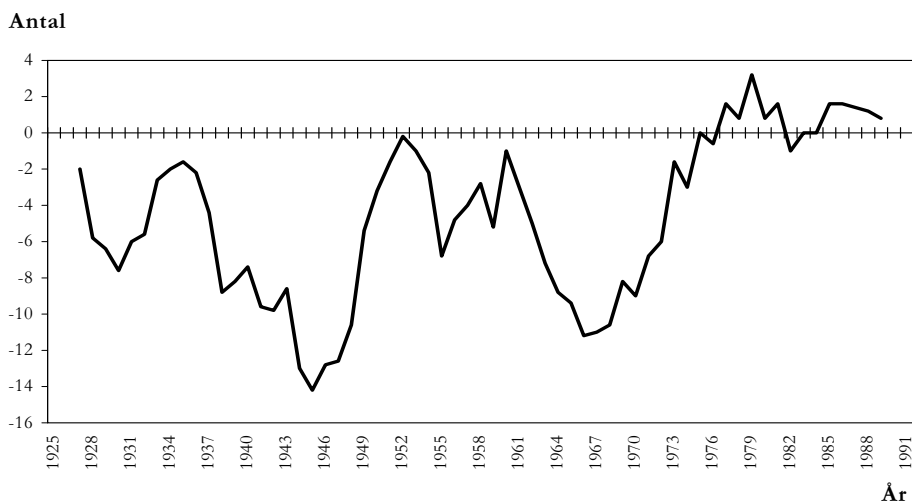
²⁹ K. Hansen (1998), s. 46 f.

³⁰ För liknande utvecklingsmönster, se t.ex. R. Bunte & S. Gaunitz & L.-E. Borgegård (1982) och J. Håkansson (2000).

fortsätter att minska, vilket är ett bevis för att födelsetalen var lägre än dödstalen (åldrande befolkning). Uteblivna födslar – som var en direkt konsekvens av att hushåll i produktiva åldrar tidigare hade lämnat Ängersjö – fick tydliga konsekvenser för befolkningssammansättningen (se diagram 3.6). Nämnade förhållande har även påvisats för andra regioner – även om migrationsforskare generellt sett har haft en tendens att bortse från födelsetalens och dödstalens betydelse.³¹

Nettomigrationen redovisas separat i diagram 3.3 med hjälp av fem års löpande medelvärde. Den mest anmärkningsvärda trenden är, som nämnts, att befolkningsutvecklingen från mitten av 1970-talet och framåt skiljer sig avsevärt från det tidigare förloppet. För första gången under hela undersökningsperioden 1925–90 uppvisar församlingen en positiv nettoinflyttning, d.v.s. antalet personer som bosatte sig i Ängersjö översteg antalet som flyttade därifrån. Varifrån dessa inflyttare kom, analyseras i kapitlets andra delundersökning, som belyser flyttningar i det geografiska rummet. Den påvisade trenden var liknande för Jämtlands län som helhet. Under 1970-talet ökade folkmängden, om än måttligt, med sammanlagt 2,8 procent. Ökningen orsakades av inflyttningar, som sannolikt var en konsekvens av de samhällsströmningar som brukar gå under benämningen den gröna vågen (se nedan och kapitel I).³²

Diagram 3.3: Nettomigration (d.v.s. utflyttningstalen jämfört med inflyttningstalen) för Ängersjö församling åren 1925–91 (fem års löpande medelvärde).

Källor: In- och utflyttningslängderna för Ängersjö församling år 1925–91 (primärmaterial), ÖLA.

³¹ För en mer detaljerad redogörelse, se J. Håkansson (2000).

³² K. Hansen (1998), s. 41. Se även J. Håkansson (2000).

En analys av församlingens migrationsintensitet, d.v.s. in- och utflyttnings-talen i relation till befolkningsstorleken, visar, som nämnts, att utflyttnings-benägenheten var som störst under åren 1939–50 och 1964–74. Under dessa båda perioder översteg de årliga utflyttningarna fem procent av medelfolk-mängden, d.v.s. mer än var tjugonde person. Den negativa nettomigrationen var ofta tvåsiffrig, vilket är mycket för vilken församling som helst. I en redan åldrande befolkning (se tabell 3.6) betydde det mycket att 5 procent försvann årligen samtidigt som inflyttningstalen var låga. Nämda förhål-lande kan knappast ha undgått de som bodde kvar i församlingen, utan torde i allt väsentligt ha påverkat deras inställning till kvarboendet. Trenden tyd-liggörs ytterligare då den redovisas i fem års löpande medelvärde – även om de två utflyttningsvågorna delvis förskjuts (jfr bilaga 3.1 och diagram 3.4). Avfolkningen var som mest påtaglig under den sistnämnda perioden, då utflyttningarna vida översteg inflyttningarna.

Att utflyttningar, som skapar lokala vakanser i form av lediga arbetstill-fällen och bostäder etc., återföljs av inflyttningar har varit välkänt bland mi-grationsforskare, som ett allmängiltigt empiriskt fenomen, alltsedan Raven-stein presenterade sina migrationslagar under andra halvan av 1800-talet.³³ Detta fenomen kan även anses gälla för Ängersjö och illustreras i diagram 3.4.

Fram till år 1961 följs utflyttningarna och inflyttningarna med ungefär en treårig fördröjning. Vissa av inflyttarna saknade tidigare kopplingar till för-samlingen (arbetskraftsinflyttningar) medan andra hade både släkt och vän-ner i Ängersjö. Några yngre kvinnor flyttade ut ur och in till församlingen flera gånger. Dessa typer av flyttningar kan förklaras av att kvinnornas ar-betsmarknad, som hembiträden och hushållerskor, var av mer tillfällig ka-raktär. De kvinnor som inte fick andra jobb än mer kortsiktiga, fick således flytta fram och tillbaka mellan familjehemmet och olika bostadsorter.³⁴ Lik-nande flyttningsmönster uppvisades även av yngre män, vars jobb inom skogsbruket kännetecknades av en motsvarande osäkerhet. Därutöver kunde både unga män och kvinnor flytta hem igen efter att ha studerat på annan ort, i väntan på att få jobb, men just detta fenomen var extremt sällsynt i Änger-sjö.³⁵ De inflyttningar som genomfördes av personer som tidigare bott i för-samlingen, benämns fortsättningsvis som *återflyttningar*.

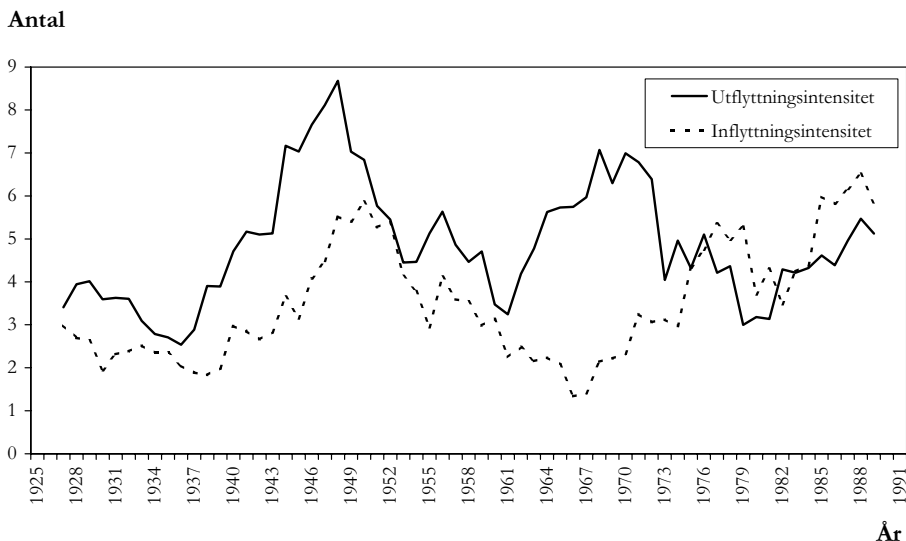
Från början av 1960-talet och framåt är Ravensteins påvisade samband mindre uppenbart (även om det skulle gå att hävda att sambandet finns kvar med en femårig fördröjning). Ängersjö visar dock på klara likheter med andra

³³ E. Ravenstein (1885), s. 167–227, och (1889), s. 241–301.

³⁴ För mer information om dessa flyttningstyper, se t.ex. J. Wallander (1948), kapitel 4 samt K. Hansen (1987), s. 23–29.

³⁵ Enbart K. E. Jakobsson lämnade Ängersjö, då hon var 19 år, för att studera i Uppsala. Två år senare återvände hon.

Diagram 3.4: Migrationsintensitet (d.v.s. procent av årlig medelfolkmängd) för Ängersjö församling åren 1925–91 (fem års löpande medelvärde).

Källor: Sveriges officiella statistik, Folkmängden och dess förändringar: Folkmängden inom administrativa områden den 31 december 1925–61, Folkmängd 31 dec. 1950–75, Folkmängd 31.12.1967–72, Folkmängd 31 dec. 1973–90 samt In- och utflyttningslängderna för Ängersjö församling år 1925–91 (primärmaterial), SCB och ÖLA.

mindre församlingar i det inre av Norrland (med undantag av de markanta utflyttningarna åren under och omkring 1940-talet, vilka inte kan förklaras av jordbruksavveckling men däremot av att arbetstillfällena i församlingen försvann på grund av massiva skogsavverkningar under åren 1924–30)³⁶. Under 1960-talet, då urbaniseringen var som kraftigast i riket, var det negativa flyttningsnettot som allra störst i Ängersjö både i absoluta och relativa tal.

Avfolkning i två etapper

De två utflyttningsvågorna, åren 1939–50 och 1964–74, kan analyseras både utifrån hur många personer och hur många familjer som lämnade församlingen. Begreppet *flyttare* används för att fånga in personerna medan begreppet *flyttningar* används för att fånga in familjerna.

Under den första utflyttningsvågen lämnade sammanlagt 300 personer, fördelade på 202 familjer, Ängersjö. Flyttarna var i det närmaste jämt fördelade mellan män och kvinnor och mellan ensamflyttare och familjeflyttare. Motsvarande förhållande stod sig även under den andra utflyttningsvågen även om andelen män då var något större (se tabell 3.2).

³⁶ K. Jonsson (1986), s. 25.

Tabell 3.2: *Utflyttare och utflyttningar från Ängersjö församling åren 1939–50 och 1964–74 fördelade på kön, ensamflyttare och familjeflyttare samt uppgifter om flyttarnas ålder.*

	1939–50	1964–74
Utflyttare	300	144
varav män	145	78
varav kvinnor	155	66
varav ensamflyttare	146	71
varav familjeflyttare	154	73
Utflyttningar	202	96
varav manliga huvudmän	112	60
varav kvinnliga huvudmän	90	36
varav ensamflyttningar	146	71
varav familjeflyttningar	56	25
Utflyttningar	202	96
varav 0–17	24	4
varav 18–24	59	12
varav 25–34	48	6
varav 35–67	32	12
varav 68–	5	6
varav okända	34	56

Källa: Utflyttningslängder för Ängersjö församling (primärmaterial), ÖLA.

Åren 1939–50 genomfördes mer än hälften av flyttningarna av människor i den tidiga vuxenfasen och den familjebildande fasen (18–34 år). Precis som på andra håll lämnade den yngre befolkningen landsbygden först av alla därför att andra bostadsorter lockade dem både ekonomiskt och socialt. Resultatet blev sjunkande födelsetal och stigande dödstal.³⁷ Enligt Kjell Hansen hade Ängersjö en relativt stor befolkningsminskning under åren 1930–61.³⁸ Som noterats var tillbakagången som mest intensiv åren 1939–50, men i normalfallet var befolkningsminskningen mindre (se bilaga 3.1). Åren 1964–74 (då 144 personer, fördelade på 96 familjer, flyttade ut ur Ängersjö) genomfördes enbart en av fem flyttningar av familjer där huvudmannen var mellan 18 och 34 år.

Föga förvånande var ensamflyttarnas medel- respektive medianålder betydligt lägre än familjeflyttarnas, vilket gällde för de båda utflyttningsvågorna. Ensamflyttningarna var även betydligt fler än familjeflyttningarna. De senares medel- respektive medianålder var väsentligt högre under den andra utflyttningsvågen, vilket tyder på att jordbrukets bärkraft hade försämrats samtidigt som de kvarboendes framtidstro hade avtagit (se kapitel IV).

Nämnda tolkning förstärks av att ingen hemmansägare lämnade församlingen under den första utflyttningsvågen. Under 1940-talet fanns det uppenbarligen åtminstone en förhoppning om att jordbruket skulle vara bärkraftigt och kunde besitta en inneboende utvecklingspotential, men denna förhopp-

³⁷ Se t.ex. D. Bäcklund (1988), s. 21 samt K. Hansen (1998), s. 41.

³⁸ K. Hansen (1998), s. 44.

ning förändrades i takt med att jord- och skogsbruket mekaniserades och skalfördelarna ökade. Åren omkring andra världskriget var det även centralt att erhålla en viss livsmedelsförsörjning från jordbruket, vilket sannolikt också bidrog till att hemmansägarna stannade kvar.

Under den andra vågen flyttade således även aktiva jordbrukarfamiljer i högre utsträckning än tidigare. Denna utveckling var inte unik för Ängersjö. Efter andra världskriget ägde en snabb nedläggning av mindre (kombinations) jordbruk rum runtom i riket och från mitten av 1950-talet, då effekterna av 1947 års jordbrukspolitiska beslut hade slagit igenom, avvecklades även medelstora jordbruksföretag, vars åkermark var mellan 10 och 20 hektar.³⁹ I Ängersjö dominerade emellertid det småskaliga jordbruket, som ofta kombinerades med annat arbete (se kapitel IV). Samtidigt som jordbruken lades ner blev den kvarboende befolkningen allt äldre (se diagram 3.6). Detta är ett generellt utvecklingsmönster som återspeglas i liknande bygder, såsom Harrsjön.⁴⁰

Arbetsmarknader i symbios med varandra

Generellt sett har kvinnor varit mer flyttningsbenägna än män.⁴¹ Kjell Hansen visar på en liknande, om än mer måttlig, tendens i sina studier av nekrologer i Jämtländska lokaltidningar och utflyttningslängder för Kall och Offerdahls församlingar. Hansen visar samtidigt att män i högre utsträckning än kvinnor valde att flytta utanför länets gränser samt att folkmängden i Jämtlands län ökade med 2,8 procent på grund av inflyttningar under 1970-talet. Svängningarna i ekonomin påverkade mäns migration i högre utsträckning, vilket gör att det är rimligt att utgå ifrån att männens migrationsmönster i högre grad avspeglar de konjunkturella förändringarna på såväl den nationella som den lokala arbetsmarknaden.

Män och kvinnor hade i stort sett ett liknande flyttningsmönster till och från Ängersjö. Precis som väntat varierade männens utflyttningsbenägenhet något mer mellan olika tidsperioder. Några skillnader förtjänar att omnämnas. Under andra halvan av 1920-talet hade Ängersjö en positiv manlig nettomigration, vilken förklaras av nämnda arbetstillfällen som skapades i Ängersjöskogarna vid denna tidpunkt. Under 1930-talet minskade skillnaderna mellan manlig och kvinnlig nettomigration i takt med att skogsavverkningarna var avklarade. Från andra halvan av 1930-talet följs kurvorna åt relativt väl – med undantag av andra halvan av 1950-talet och stora delar av 1960-talet, då fler män lämnade församlingen (se diagram 3.5). Under den andra utflyttningsvågen mekaniserades skogsbruket och kombinationsjordbruken

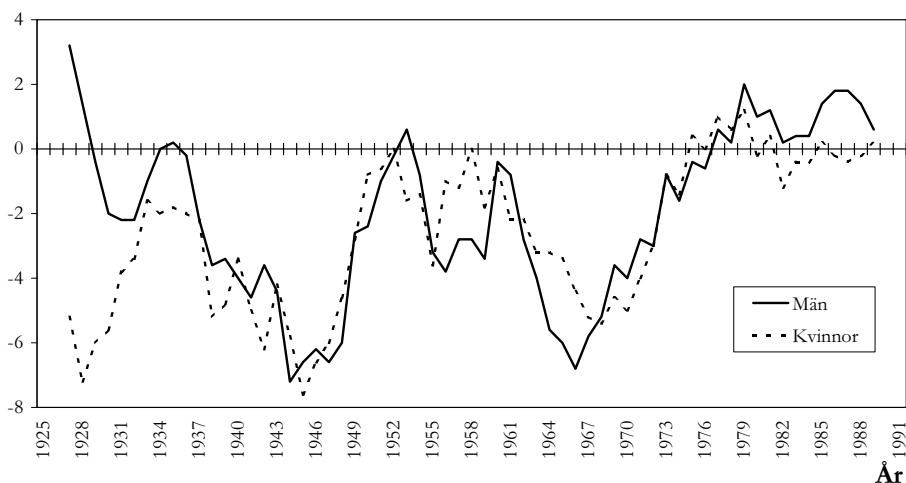
³⁹ Se t.ex. M. Isacson (1993), s. 117 f.

⁴⁰ J. Lindqvist (1979), s. 447.

⁴¹ Se t.ex. J. Wallander (1948), SOU 1963:45 samt R. Andersson (2000).

Diagram 3.5: Migrationsnetto (d.v.s. utflyttningstalen jämfört med inflyttningstalen) för Ängersjö församling fördelat på kön åren 1925–91 (fem års löpande medelvärde).

Antal

Källor: In- och utflyttningslängderna för Ängersjö församling år 1925–91 (primärmaterial), ÖLA.

lades ned (se kapitel IV).⁴² Den generella trenden, att kvinnor flyttade något mer än män, stämmer således relativt väl även för Ängersjö. Män i framför allt yngre åldrar var emellertid mer flyttningsbenägna då konjunkturen förändrades. Den positiva nettomigrationen från 1970-talet och framåt orsakades i huvudsak av manlig inflyttning, som var särskilt påfallande åren efter oljekrisen. Längre fram i kapitlet studeras även vilka som bosatte sig i församlingen, vilka kopplingar de hade till Ängersjö och varifrån de kom.

Det förefaller högst sannolikt att samspelet mellan den lokala arbetsmarknadens utveckling och den nationella ekonomins konjunkturcykler till stora delar kan förklara den manliga migrationen till och från Ängersjö. Den lokala arbetsmarknaden inom det inre av södra Norrlands skogsbygder var emellertid nära sammanvävd med kustområdenas arbetsmarknad. Tidigare forskning talar om en välkänd arbetsdelning och ett välkänt symbiosförhållande mellan kustområde och inland, vilka skapade ”ekonomiskt sårbara miljöer genom ett oftast alltför ensidigt beroende av de konjunktur- och efterfrågeförhållanden som rådde inom skogsindustrin.”⁴³ Förutsättningarna för kvinnor att få arbete, som exempelvis kockor och hembiträden, påverkades på så vis indirekt. Deras arbetsmöjligheter berodde till stor del på att det

⁴² För en utförlig redovisning av inflyttningen till och utflyttningen från Ängersjö församling åren 1925–90, se bilaga 3.1.

⁴³ M. Nyström (2002), s. 110. Se även M. Rolén (1979), s. 20–23.

fanns många – inte minst skogsarbetare – som bodde kvar i inlandet. Detta näringsberoende torde ha varit påtagligt i Ängersjö (se kapitel V). Detta är sannolikt orsaken till varför kurvorna i diagram 3.5 för den manliga respektive kvinnliga migrationen följs åt relativt väl. Åkerbruket och boskapsskötseln förmådde nämligen inte att försörja så många som man skulle kunna tro utifrån publicerad statistik (se kapitel IV). Denna aspekt har förvisso inte kunnat analyseras närmare för just Ängersjö på grund av brist på relevant källmaterial, men har påvisats av tidigare forskning.⁴⁴

En osäker lokal arbetsmarknad

Huvuddelen av Ängersjös unga invånare försörjde sig genom lönearbete inom skogsbruket i början av 1950-talet, vilket framgår av kapitel V. Som nämnts var denna åldersgrupp mer flyttningsbenägen än andra åldersgrupper. En bidragande orsak till detta flyttningsbeteende var den osäkra arbetsmarknaden. För att hantera den otrygga situationen och samtidigt trygga sin försörjning valde merparten av Ängersjös unga män och kvinnor att ta jobb av mer tillfällig och säsongsbetonad karaktär utanför hemorten inom exempelvis skogsnäringen. Föräldrabostaden användes som – och hade funktionen av – en (trygghets- och försörjnings)bas för att söka efter arbeten utanför församlingen. Flera i den tidiga vuxenfasen flyttade fram och tillbaka ett antal gånger innan de slutligen lämnade – alternativt bosatte sig i – Ängersjö för gott.

Barbro Larsson, som fortfarande bor kvar i Ängersjö med sin man, Bertil, minns hur det var:

Det var lite barnflicketjänster här och där, någon månad i Sveg, osv. År 1948 flyttade jag till Östersund och blev köksbiträde på Gunnings konditori. Jag fick jobbet genom att svara på en annons. Efter ett tag, inte så länge, flyttade jag till Ljusdal (år 1950). Jag jobbade på ett ålderdomshem på sjukavdelningen. Jag minns inte hur mycket jag hade i lön, men jag hade fri bostad och kunde skicka hem pengar till min far så att han kunde betala familjens matkulder. Då fanns det två affärer i byn: Konsum och en privat affär, Hopstadius efterträdare, som stängde ner kring mitten av 1950-talet. I den förstnämnda fick man inte handla på krita. Jag jobbade kvar i Ljusdal ett halvår. Sedan flyttade jag hem och började jobba i skogen med att sätta tallplantor (d.v.s. ett tillfälligt arbete under våren och hösten). Därefter blev jag piga på Svea (i maken Bertils familjehem) under sommaren 1951 och passade Bertils morfar som var senil. Hösten 1951 jobbade jag i Sveg och år 1952 var jag nog tillbaka här på Svea på våren. Sedan blev jag kvar här och blev hemmafru. Vi förlovade oss julen 1952 och gifte oss den 7 juli 1956.⁴⁵

Barbro Larssons erfarenheter var långt ifrån unika, även om hennes val att till slut bosätta sig i Ängersjö var ovanligt (se nedan). Mer än hälften av alla

⁴⁴ Se t.ex. B. Persson (1995), s. 89 och 91 samt K. Hansen (1998), s. 45.

⁴⁵ Intervju med Barbro och Bertil Larsson i Ängersjö, den 14 mars 2005.

familjer, som lämnade församlingen under den första utflyttningsvågen, hade huvudmän som var mellan 18 och 34 år. Drygt sex av tio familjer hade en kvinnlig huvudman och drygt fyra av tio hade en manlig huvudman i dessa åldrar. De kraftiga utflyttningarna, av inte minst kvinnor i unga åldrar, resulterade på sikt i uteblivna födslar, vilket i sin tur gjorde att församlingens invånarantal minskade från 1970-talet och framåt trots att församlingen under denna period uppvisar en positiv nettomigration (se diagram 3.1–3). Därutöver kan man sluta sig till att yngre kvinnor upplevde livet i Ängersjö som mindre attraktivt under rådande försörjningsvillkor.

Avfolkningen var dock inte riktigt så omfattande som man först kan förledas att tro. Av totalt 202 genomförda utflyttningar, åren 1939–50, var så många som en fjärdedel återflyttare, d.v.s. personer som flyttade på nytt. Totalt tretton kvinnor och nio män stod för 32 respektive 19 utflyttningar. Av dessa 51 utflyttningar genomfördes fler än fyra av fem av personer mellan 18 och 34 år.⁴⁶ Återflyttningar har visserligen påvisats av tidigare forskning, men återflyttningarnas omfattning har sällan belysts. Trots att den första utflyttningsvågen storlek modifieras var den likväl markant (se bilaga 3.1). Det centrala är dock att avfolkningen ägde rum både i omedelbar bemärkelse – de allra flesta lämnade de facto församlingen utan att återvända – och som en process över tid, d.v.s. efter ett antal utflyttningar från och inflyttningar till Ängersjö.

Under den andra utflyttningsvågen saknas möjligheten till lika säkra åldersanalyser, men av allt att döma var åldern på familjernas huvudmän något eller avsevärt högre (se tabell 3.2). Andelen återflyttare som lämnade församlingen flera gånger var därutöver väsentligt mindre. Av 96 utflyttningar, åren 1964–74, flyttade enbart två kvinnor och två män ut ur Ängersjö två gånger vardera. Dessa resultat bör begripliggöras dels utifrån den lokala jord- och skogsbruksnäringens effektivisering och mekanisering (se kapitel IV), vilken synliggörs i diagram 3.4, dels i ljuset av förändringarna på den nationella arbetsmarknaden. Heltidstjänster inom industrin lockade många män till städer och tätorter och den växande offentliga sektorn erbjöd inte minst kvinnor trygga försörjningsvillkor. Det sistnämnda fenomenet var emellertid ingalunda något nytt, utan ska betraktas som en pågående process alltsedan andra världskrigets slut. Från år 1945 och fram till år 1970 förlorade nämligen jordbruket drygt 60 procent av sin arbetskraft medan arbetsstyrkan inom offentlig och privat tjänstesektor fördubblades (se diagram 1.1).⁴⁷ Den sistnämnda utflyttningsvågen kan förklaras av städernas växande efterfrågan på arbetskraft, med minskat arbetskraftsutbud och tilltagande mekanisering av den lokala jord- och skogsbruksnäringen som följd.

⁴⁶ Två hushåll med manliga huvudmän saknar åldersangivelse, vilket gör att andelen hushåll i åldrarna 18–34 år kan vara ytterligare något större.

⁴⁷ M. Isacson (1993), s. 117.

I en tid då sju av tio lämnade Ängersjö påverkades kvarboendet i grunden. Merparten av de kvarboendes barn och vänner flyttade ut ur församlingen. Som en konsekvens därav föddes allt färre barn i Ängersjö och skolorna lades ned. Detta påverkade det sociala livet i församlingen och allt fler torde ha övervägt att söka sig bort från Ängersjö. Hur försörjningsmöjligheterna påverkades av nämnda förlopp studeras i kommande kapitel. I en tid då många flyttar ut ur en församling torde de kvarboende familjerna kunna expandera sina försörjningsunderlag genom att knyta resurser, som var kopplade till de tomma fastigheterna, till sig. Det är också fullt tänkbart att vissa resurser – inte minst skogen – behölls av dem som flyttade.

Flyttningar i det geografiska rummet

I detta kapitelavsnitt analyseras flyttningarnas geografiska dimensioner under de två utflyttningsvågorna. Inledningsvis genomförs en översiktlig studie av åren 1925–90 för att genom denna kartlägga flyttningsströmmarna ur ett övergripande geografiskt perspektiv. Som nämnts var det genomgående relativt få personer som årligen flyttade till respektive från församlingen. På grund av de täta förbindelserna i öst-västlig riktning, mellan inland och kustland längs älven Ljusnan, har flyttningarna inom Jämtlands län samt till och från Gävleborgs län kategoriserats som flyttningar inom (*när*)område 1. Flyttningarna till och från Dalarnas län samt till och från Västernorrlands län har fått utgöra flyttningar inom (*när*)område 2. Övriga län i riket har kategoriserats som (*fjärr*)område 3 och Stockholms län utgör i egenskap av storstadslän (*fjärr*)område 4. De fyra nämnda geografiska kategorierna (område 1–4) skulle förvisso kunna problematiseras och studeras mer ingående, men då detta inte uppenbart ökar förståelsen för kvarboendet, under perioden som helhet, har en närstudie inte kunnat anses vara försvarbar utifrån ett strikt arbetsekonomiskt perspektiv. Däremot är det intressant att följa upp de som bosatte sig i Ängersjö från 1970-talet och framåt och som därigenom bidrog till församlingens positiva nettomigration. Avslutningsvis fördjupas, som nämnts, avståndsindelningen utifrån ett *cirkulärmigrationsresonemang*, som är anpassat till norrländska förhållanden (angränsade och kringliggande församlingar).⁴⁸ Forskningsuppgiften för detta kapitelavsnitt är alltså att först kartlägga befintliga migrationsmönster på en övergripande nivå för att därefter analysera kort- och långdistansflyttningarna under åren 1939–50 och 1964–74. I det sistnämnda sammanhanget är det centralt att problematisera cirkulärmigrationsresonemangen och anpassa dem till norrländska förhållanden samt att ta reda på vart de som lämnade församlingen flyttade.

⁴⁸ För en närmare diskussion rörande begreppet *cirkulärmigration*, se t.ex. S. Åkerman (1971).

Övergripande migrationsmönster

Under åren 1925–91 bosatte sig totalt 624 personer i Ängersjö församling (se bilaga 3.1), varav omkring 85 procent (262 män och 277 kvinnor) kom från område 1, 2 och 4. Enbart område 1 stod för 62 procent av samtliga inflyttningar. Från område 3 kom relativt få personer (44 män och 35 kvinnor). Från Gotlands, Kalmar, Kronobergs, Skåne och Östergötlands län kom inte en enda människa. Även utifrån ett geografiskt perspektiv, finns det uppenbara likheter mellan de båda köns inflyttningsmönster. Inflyttningarna från Gävleborgs och Västernorrlands län är exempelvis i det närmaste identiskt lika med avseende på kön. Ändå kan vissa skillnader konstateras. Männerna som bosatte sig i Ängersjö kom i högre utsträckning från nuvarande Dalarnas län och dessutom kom de oftare från mer fjärrbelägna län, medan kvinnorna vanligtvis kom från Jämtlands och Stockholms län. Männerna bosatte sig därutöver något tidigare i församlingen medan kvinnorna kom något senare.

Under åren 1925–91 lämnade totalt 915 personer Ängersjö, varav två tredjedelar flyttade inom område 1. Övriga flyttningar fördelade sig ungefär i lika stora delar på områdena 2–4. Inga markanta skillnader förelåg mellan utflyttningar gjorda av män och utflyttningar gjorda av kvinnor. Männerna flyttade emellertid i något högre utsträckning till Stockholms län medan kvinnorna oftare flyttade inom Jämtlands län, d.v.s. inom område 1. Vidare dominerade kortdistansflyttningarna församlingens migrationsmönster och flyttningarna i öst-västlig riktning utgjorde en stabil majoritet av samtliga flyttningar.

Flyttarnas destinationer respektive härkomster var ingalunda geografiskt och tidsmässigt jämnt fördelade. De läns- och områdestypiska trenderna är tydliga. Flyttningssmönstret för område 1 är relativt likartat fram till omkring slutet av 1970-talet. Inom området släpar dock utvecklingen för Jämtlands län

Tabell: 3.3: *Inflyttningar till och utflyttningar från Ängersjö församling åren 1925–91, fördelat på geografiska områdeskategorier och kön (procent).*

ÖLA.

Område	Inflyttningar			Utflyttningar		
	Män	Kvinnor	Totalt	Män	Kvinnor	Totalt
1	59	64	62	63	68	66
2	14	11	12	12	11	11
3	14	11	13	11	12	11
4	11	13	12	12	10	11
5	2	1	1	1	0	1
N	311	313	624	431	484	915

Anmärkning: Område 1 = Jämtlands län och Gävleborgs län. Område 2 = Dalarnas län och Västernorrlands län. Område 3 = övriga län. Område 4 = Stockholms län. Område 5 = Okända uppgifter.

Källa: In- och utflyttningsslängder för Ängersjö församling åren 1925–91 (primärmaterial),

efter något tidsmässigt, vilket kan förklaras av Gävleborgs läns geografiska läge vid och förbindelser med kustregionen. De flesta utflyttningarna från Ängersjö genomfördes under andra världskriget, under större delen av 1950-talet och början av 1960-talet och sammanfaller relativt väl med det generella utflyttningsmönstret som redovisats ovan (se diagram 3.4). Till Gävleborgs län var utflyttningarna från Ängersjö mest omfattande under 1960-talet och till Jämtlands län var de tydligast cirka fem år senare. Utvecklingen från 1970-talet och framåt präglades i huvudsak av ett negativt migrationsnetto, d.v.s. utflyttningarna var fler än inflyttningarna. Från år 1985 och framåt var emellertid nettomigrationen från Gävleborgs län positiv, men dessa flyttningar kan inte förklara församlingens positiva nettomigration från 1970-talet och framåt. Denna kan enbart förstås av de (manliga) inflyttningarna från område 4. Enbart från Stockholms län uppvisades en klart positiv nettomigration. Inflyttningarna från område 4 pågick förvisso i princip under hela tidsperioden, men tog fart först i mitten av 1970-talet. Från år 1970 och fram till 1991 inflyttade totalt sju familjer vars huvudmän var i produktiv ålder, 14 män och sex kvinnor i produktiv ålder samt tre kvinnliga pensionärer. De relativt kraftiga inflyttningarna föregicks av ännu fler utflyttningar, vilka pågick från andra världskrigets slut och fram till mitten av 1970-talet och nådde sitt klimax under och åren omkring 1960-talet. Längre fram i kapitlet ses nämnda inflyttningar från Stockholm som nyinflyttare (se tabell 3.7), varav många kan antas ha fått arbete i Ängersjö. Av de 14 manliga inflyttarna var nämligen samtliga i produktiva åldrar, men enbart två hade yrkesbenämningar – en tjugoårig byggnadsarbetare och en tjugoåttårig montör. Enbart en manlig inflyttare kan kopplas till de familjer som bodde i Ängersjö och som kan tänkas ha bistått med försörjning.⁴⁹

Inflyttningarna från område 2 överensstämmer delvis med mönstret för område 1. Inflyttningarna till Ängersjö var exempelvis mycket få under och omkring 1960-talet. Dessutom var migrationen i det närmaste obefintlig från 1970-talets mitt och framåt. Inflyttarna från Dalarnas län var genomgående få och översteg aldrig fem personer per år. De var dock flest under större delen av 1930-talet, omkring år 1950, under första halvan av 1960-talet samt i början av 1970-talet. Utflyttningarna till Dalarnas län överensstämmer i stort sett med inflyttningsmönstret – med undantag av 1950-talets början, då relativt många personer flyttade ut. Inflyttningarna från Västernorrlands län ökade successivt fram till mitten av 1950-talet och avtog därefter relativt kraftigt. Utflyttningarna från Ängersjö till Västernorrlands län genomfördes främst under tre perioder; under större delen av 1930-talet, under mitten och andra hälften av 1940-talet, samt under stora delar av 1960-talet.

Då samtliga utflyttningar från Ängersjö församling beaktas har, som nämnts, två övergripande utflyttningsvågor identifierats.

⁴⁹ Församlingsböcker för Ängersjö församling 1970–1991 samt egna intervjuer med kvarboende familjer våren 2005.

De två utflyttningsvågorna

En central forskningsuppgift i detta kapitel är att kartlägga vilka typer av orter som lockade boende i Ängersjö att bryta upp och söka sig vidare. Även om enskilda personers nya försörjningssituation inte studeras närmare i avhandlingen, kan valet av utflyttningsort ändå avslöja vilken typ av försörjning som lockade merparten av dem som lämnade Ängersjö. Med andra ord avslöjas indirekt den tänkta försörjningssituationen. Genomfördes utflyttningarna i första hand till liknande jord- och skogsbruksbygder – som exempelvis fanns i Älvros, Ytterhogdal, Kårböle, Los, Färila, Fågelsjö, Linsell, Överhogdal och Lillhärdal – eller var det främst städer och tätorter – såsom Östersund, Ljusdal, Gävle och Stockholm – med en mer utpräglad industriering, som lockade individer och familjer att flytta?

Källor och källkritik

Detta metodologiska tillvägagångssätt manar dock till viss eftertanke. I källmaterialet framgår förvisso vart individer och familjer flyttade, men det saknas uppgifter om hur länge de stannade kvar på den nya bostadsorten. Trots denna insikt – och trots att tidigare forskning har visat att den som har flyttat en gång har större benägenhet att flytta på nytt, kanske redan efter ett eller två år – säger ändå flyttdestinationen något om hur den nya försörjningssituationen kan tänkas ha gestaltat sig på den nya bostadsorten. Visserligen kan man inte veta något om enskilda hushålls försörjningssituation, då dessa inte har studerats, men man får ändå en indikator på hur de flesta av utflyttarna sannolikt försörjde sig eller tänkte försörja sig. Vilka sektorer de flesta utflyttarna kom ifrån framgår dessvärre inte i materialet. Yrkestitel redovisas enbart i 44 av 202 fall under den första utflyttningsvågen och i 4 av 96 fall under den andra utflyttningsvågen. Uppgifterna om vart människor flyttade ger en viss, men självklart osäker, information om varför flyttningarna ägde rum. Valet av ny bostadsort avslöjar indirekt vilken försörjningssituation som merparten av flyttarna sannolikt hade under respektive period. Försörjningssituationen antas alltså skilja sig om man jämför en flyttning till en närliggande jord- och skogsbruksbygd med en flyttning till exempelvis Stockholm.

I de följande analysavsnitten används begreppen *jordbruksbygd* och *industri- och serviceort* för att studera utflyttningsorternas näringskaraktär. Då källorna förändrades mellan och i viss mån även under de två utflyttningsvågorna – vilket i sig återspeglar samhällets transformation under efterkrigstiden – förändras även innebörden i dessa båda begrepp. För åren 1939–50 definieras jordbruksbygd som de områden vars befolkning försörjde sig av jordbruk med binäringar till en omfattning av minst 50 procent. Övriga orter definieras som industri- och/eller serviceorter. I denna sistnämnda grupp utmärks inte minst tätorter i kommuner där tätortens befolkning uppgick till

minst två tredjedelar av kommunens sammanlagda folkmängd (agglomererade kommuner).⁵⁰ För åren 1964–70 definieras jordbruksbygd som de områden där minst 50 procent av den förvärvsarbetade dagbefolkningen var sysselsatt inom jordbruk och skogsbruk.⁵¹ För åren 1971–74 utgörs motsvarande kategori av de kommuner vars invånare bestod av mindre än 50 procents tätortsbefolkning.⁵² Övriga områden definieras som industri- och/eller serviceorter.

Enligt Hägerstrand överstiger, som nämnts, enbart 15 procent av alla flyttningar i Sverige ett avstånd på 50 kilometer.⁵³ Denna andel har varit relativt stabil under de senaste två århundradena.⁵⁴ I migrationsstudier används ofta begrepp som *kortdistansflyttningar* och *långdistansflyttningar* för att ringa in ett geografiskt avstånd. I studier av norrländska förhållanden får framför allt det förstnämnda begreppet en särskild innebörd. Det som definieras som kortdistansflyttningar i Syd- och Mellansverige kan exempelvis i princip motsvara flyttningar till den närmaste grannen i vissa glesbygder. Därför är det mer fruktbart att istället för kortdistansflyttningar tala om och utgå från flyttningar till angränsande respektive näraliggande församlingar (se kapitlets inledning). Med långdistansflyttningar avses därmed flyttningar som varken genomfördes till angränsande eller näraliggande församlingar.

Arbetskraftsefterfrågan styrde migrationen

En hypotes för denna delundersökning är att utflyttningarna från Ängersjö församling ändrade karaktär över tid. Under den första utflyttningsvågen förväntas fler flyttningar till angränsande respektive näraliggande församlingar ha genomförts samt flyttningar till liknande jord- och skogsbygder. Under den andra utflyttningsvågen är det däremot mer rimligt att förmoda att långdistansflyttningarna dominerade i större utsträckning, som en konsekvens av att alltför många sökte sig till industri- och serviceorter.

Under den första utflyttningsvågen flyttade två av fem från Ängersjö till angränsande och näraliggande församlingar, varav tre av fem var i åldrarna 18–34 år (se tabell 3.4). Samtidigt flyttade tre av fem till andra orter och av dessa utgjordes hälften av yngre flyttare. Långdistansflyttningar var således, även i ett norrländskt sammanhang, relativt vanliga redan åren 1939–50 och denna andel blev enbart något större åren 1964–74. Under den andra utflyttningsvågen är det, som nämnts, något svårare att analysera åldersgrupperna på

⁵⁰ Då uppgifter saknas för åren 1939–44 har 1945 års folkräkningsuppgifter använts även för dessa år. Detta val kan inte anses ha påverkat tolkningsmöjligheterna nämnvärt då orternas karaktär under dessa år näppeligen förändrades annat än marginellt. För övriga år baseras uppgifterna rörande orternas karaktär på de befintliga uppgifterna gällande varje enskilt år.

⁵¹ Folkräkningar för åren 1960 och 1965.

⁵² Med *tätortsgrad* avses tätortsbefolkningens relativa andel av hela befolkningen.

⁵³ T. Hägerstrand (1957).

⁵⁴ R. Andersson (2000), s. 59.

Tabell 3.4: *Antal flyttningar från Ängersjö församling, fördelade på avstånds- och hushållskategorier, åren 1939–50 och 1964–74.*

	1939–50	1964–74
Totalt antal utflyttningar	202	96
varav angränsande och näraliggande församlingar	82	35
hushåll med HM i åldrarna 0-17 år	9	0
hushåll med HM i åldrarna 18-34 år	46	3
hushåll med HM i åldrarna 35-67 år	13	7
pensionärer	3	6
osäkra	11	19
varav angränsande och näraliggande församlingar	120	61
hushåll med HM i åldrarna 0-17 år	15	4
hushåll med HM i åldrarna 18-34 år	61	16
hushåll med HM i åldrarna 35-67 år	19	5
pensionärer	2	0
osäkra	23	36

Anmärkning: I tabellen anges antalet individer sorterade efter huvudmannens (HM:s) ålder.

Källa: Utflyttningslängder för Ängersjö församling åren 1939–50 och 1964–74 (primärmaterial), ÖLA.

grund av ett bristande källäge. Trots det verkar det ändå som att flyttarna var klart äldre (många yngre församlingsbor hade redan flyttat från Ängersjö). Andelen pensionärer dubblerades exempelvis från tre till sex. Därutöver var familjeflyttarnas huvudmän markant äldre (se tabell 3.2.). Säkrare är uppgifterna om andelen långdistansflyttningar, som växte något under åren 1964–74 och som utgjorde knappt två tredjedelar av samtliga utflyttningar. Även om flyttningarna på en mer övergripande nivå var färre än hälften så många under den andra utflyttningsvågen, så var flyttningsbenägenheten större. Därtill är det troligt att utflyttningarna, inte minst på grund av sin huvudsakliga långdistanskaraktär, i hög grad var arbetsmarknadsrelaterade.⁵⁵

Denna tolkning förstärks vid en noggrannare analys av utflyttningsorternas näringskaraktär (se tabell 3.5). Under den första utflyttningsvågen gick utflyttningarna i två tredjedelar av fallen till liknande jord- och skogsbruksbygder. Sannolikt bestod huvuddelen av dessa utflyttningar av arbetskraftsrelaterad migration av skogsarbetare och deras familjer – även om yrkesbenämningarna inte framgår i mer än vart fjärde fall. Under den andra utflyttningsvågen förändrade migrationsmönstret karaktär. Då var förhållandet omvänt: Flyttningarna till större städer och tätorter utgjorde två tredjedelar av samtliga utflyttningar. Utflyttningarna till liknande jord- och skogsbygder hade nästan helt upphört och de flesta av dessa utflyttare var äldre. Detta resultat överensstämmer med tidigare forskning om landsbygdens förändrade karaktär efter 1950 (se kapitel I).

Nämnda resultat säger något väsentligt om hur aktörerna såg på sina möjligheter att försörja sig. Under den första tidsperioden handlade alternativet till att bo kvar i Ängersjö i första hand om att flytta till en annan liknande

⁵⁵ Se t.ex. R. Andersson (2000), s. 59.

Tabell 3.5: Antal flyttningar från Ängersjö församling, fördelat på hushållskategorier och utflyttningsorternas näringskaraktär, åren 1939–50 och 1964–74.

	1939–50	1964–74
Totalt antal utflyttningar	202	96
varav flyttningar till jord- och skogsbruksbygd	113	12
hushåll med HM i åldrarna 0-17 år	13	1
hushåll med HM i åldrarna 18-34 år	59	1
hushåll med HM i åldrarna 35-67 år	21	2
pensionärer	5	4
osäkra	15	4
varav flyttningar till Sveg	18	11
hushåll med HM i åldrarna 0-17 år	4	0
hushåll med HM i åldrarna 18-34 år	10	2
hushåll med HM i åldrarna 35-67 år	4	5
pensionärer	0	0
osäkra	0	4
varav flyttningar till industri- och serviceort	66	60
hushåll med HM i åldrarna 0-17 år	7	1
hushåll med HM i åldrarna 18-34 år	35	11
hushåll med HM i åldrarna 35-67 år	7	4
pensionärer	0	2
osäkra	17	42
varav osäker destination	5	13

Anmärkning: I tabellen anges antalet individer sorterade efter huvudmannens (HM:s) ålder.

Källa: Utflyttningslängder för Ängersjö församling åren 1939–50 och 1964–74 (primärmaterial), ÖLA.

jord- och skogsbrukskommun. Det innebär att när möjligheterna till egenförsörjning inom jord- och skogsbruket avtog i Ängersjö, så framstod fortfarande denna försörjningslösning som attraktiv för de allra flesta. Kvarboendet i Ängersjö och liknande bygder blev emellertid alltmer ansträngt. Under den andra tidsperioden valde det stora flertalet därför att söka en ny livsstil i industri- och serviceorterna. Andra jord- och skogsbrukskommuner hade blivit avsevärt mindre attraktiva från försörjningssynpunkt, vilket är rimligt med tanke på den snabba minskningen av arbetskraftsbehovet inom jordbruksnäringen. Då handlade alternativet till att bo kvar egentligen enbart om att flytta till någon industri- och/eller serviceort.

En följd av att yngre familjer i produktiva åldrar lämnade Ängersjö blev att en för glesbygderna speciell befolkningsstruktur utvecklades (se diagram 3.6). Redan år 1965 uppvisar Ängersjö församling ett tydligt befolkningsunderskott i unga åldrar. Trots detta utflyttade tolv unga familjer under åren 1964–74, vilket ytterligare förstärker nämnda utveckling.⁵⁶ Av de familjer vars åldrar är kända, flyttade enbart en av fyra till industri- och serviceorter.

⁵⁶ Av de elva familjer som flyttade till industri- och serviceorter, flyttade fyra till Stockholm, två till Östersund, och ett till vardera Göteborg, Jönköping, Sandviken, Söderhamn och Frösön.

Nämnda resultat förstärker den tidigare tolkningen, d.v.s. att jordbruket i Ängersjö under åren 1964–74 inte längre ansågs vara bärkraftigt och besitta en inneboende utvecklingspotential. Därför lämnade även ett antal hemmansägare församlingen under den andra utflyttningsvågen.

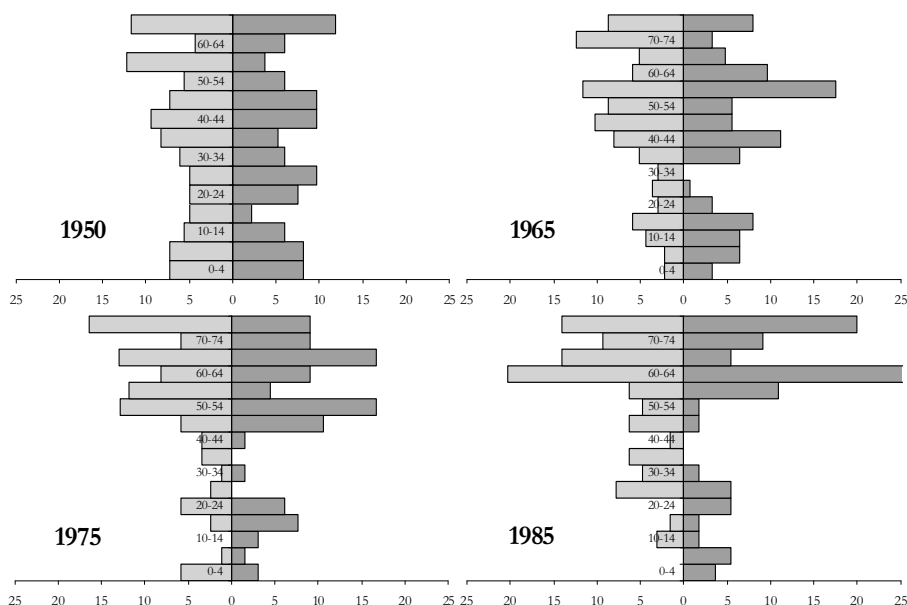
Kvarboendets karaktär över tid

Föreliggande kapitelavsnitt belyser den kvarboende befolkningen åren 1950–91, särskilt förändringarna av befolkningsstrukturen och hushållens storlek. Utifrån diagram 3.1–5 kan en minskning i produktiva åldrar förväntas. Befolkningsstrukturen studeras med hjälp av publicerad befolkningsstatistik för åren 1950, 1965, 1975 och 1985 (se diagram 3.6), d.v.s. några av de år som folkmängden i rikets samtliga församlingar redovisas fördelat på kön, medan hushållsstorleken i första hand studeras med hjälp av kyrkoböcker och inkomsttaxeringslängder (se tabell 3.6). De som flyttade jämförs med dem som bodde kvar. Avslutningsvis analyseras frågan om vart barnen, som fanns i Ängersjö åren omkring 1950, tog vägen (se tabell 3.8 och diagram 3.7). Lämnade de församlingen och hur gamla var de i så fall? Forskningsuppgiften är alltså att kartlägga (1) vilka som bodde kvar i Ängersjö under hela tidsperioden, (2) vilka som flyttade ut ur församlingen, (3) vilka som flyttade tillbaka, och (4) vilka ”nya” personer som tillkom. Genom att analysera dessa delfrågeställningar, kan *kvarboendet* jämföras med och kontrasteras mot utflyttningarna. Därmed läggs en grund för de analyser av kvarboendets förändrade försörjningslösningar som görs i kommande kapitel.

Ängersjös befolkningsstruktur

En kraftigt åldrande befolkning är ett gemensamt drag för dagens industrialiserade länder. Ängersjö församling och andra avfolkningsbygder uppvisar avsevärt tidigare ett ännu mer extremt mönster. År 1950 föreligger inga större avvikelser från riket – bortsett från att andelen män i åldrarna 55–59 år är mer än dubbelt så stor i Ängersjö och att andelen kvinnor i åldrarna 15–19 år är dubbelt så stor i riket. Redan femton år senare uppvisar Ängersjö däremot tydliga tecken på avfolkning, d.v.s. underskott av unga män och kvinnor samt överskott av äldre män och kvinnor. År 1975 har trenderna förstärkts ytterligare. Då redovisas påfallande underskott i åldrarna 0–15 år och 25–44 år samt klara överskott i åldrarna 50 år och uppåt. Tio år senare har avfolkningen blivit än tydligare. Kvinounderskottet i åldrarna 10–19 år och 30–54 år samt mansunderskottet i åldrarna upp till 24 år och mellan 40 och 44 år är, tillsammans med överskottet från 60 år och uppåt, särskilt utmärkande i jämförelse med riket.

Diagram 3.6: Folkmängd i Ängersjö församling fördelat på ålder och kön (män = ljusgrå och kvinnor = mörkgrå), åren 1950, 1965, 1975 och 1985 (procent).

Källor: Folkräkningen för år 1950, Folk- och bostadsräkningarna för åren 1965, 1975 och 1985, SCB.

Kvarboende handlar ytterst om försörjning. De som valde att bo kvar var framför allt pensionärer, som redan hade sin inkomst tryggad, samt en mindre grupp män och en ännu mindre grupp kvinnor i produktiva åldrar. Pensionärerna utgjorde en anmärkningsvärd stor andel av befolkningen och avsaknaden av människor i fertila och produktiva åldrar förstärktes över tid. Utvecklingen för vissa åldrar motsvarar emellertid riket i stor utsträckning, vilket tydliggör vilka åldersgrupper som generellt sett hade enklast att er- hålla försörjning. Hur hushållen i produktiva åldrar försörjde sig studeras som nämnts, i följande kapitel.

Mot bakgrund av församlingens åldersstruktur, förefaller det svårt att hävda att kvarboendet var ett omedvetet val. Tidigare forskning visar att pensionärer vill bo nära sina anhöriga (se ovan), men det gällde bevisligen inte merparten av pensionärerna i Ängersjö, som valde att bo kvar trots att de kunde bosätta sig i princip var som helst och ändå ha sin försörjning tryggad genom sina pensioner. Slutsatsen förstärks ytterligare av att även pensionärer valde att flytta in till Ängersjö från 1970-talet och framåt. När människor i fertila åldrar lämnade församlingen, "förlorades" på många sätt en hel gene- ration, vilket innebär att de födslar, som skulle ha ägt rum i Ängersjö, ute-

blev. Ett födelseunderskott är tydligt redan år 1965 och förstärks därefter mer och mer. När de kvarboende blev äldre och så småningom avled, kunde en måttlig positiv nettomigration från 1970-talet och framåt inte uppväga befolkningsminskningen (se diagram 3.2–3). Födelseunderskottet gjorde att folkmängden minskade. Att bo kvar i församlingen innebar dessutom att flera personer – i huvudsak män – fick leva utan en partner.

Hushållen karaktär förändras

Från 1880-talet och fram till 1930-talet nådde fler barn i riket vuxen ålder. Samtidigt sjönk födelsetalen i riket som helhet och hushållsstorleken minskade gradvis från i genomsnitt sex barn per familj till i genomsnitt två. Detta har av tidigare forskare tolkats som att hushållen anpassade sig till ”det moderna samhällets framväxt och till de förändrade ekonomiska villkoren när det gällde nyttan och kostnaderna att ha många barn”⁵⁷. Utvecklingen var med andra ord en konsekvens av att hushållens betydelse som produktionsenhet minskade, bland annat på grund av att kvinnornas arbetsmarknad utanför hemmet började formeras.⁵⁸ Barnadödlighetens hastiga fall bidrog dock också till att det inte längre var nödvändigt att skaffa sig många barn för att några få skulle nå vuxen ålder. Under efterkrigstiden har fertiliteten pendlat kring tvåbarnsnormen samtidigt som den åldersrelaterade mortaliteten har fortsatt att sjunka.⁵⁹ Likartade utvecklingsmönster finns i övriga industrialiserade länder, i vilka kärnfamiljen länge varit norm. Under de senaste årtiondena har även ensamstående med barn ökat kraftigt.⁶⁰

I takt med att folkmängden minskade i Ängersjö förändrades också boendekonstellationerna – från större hushåll (där kärnfamiljen, äldre och yngre släktingar samt eventuellt tjänstefolk vanligtvis ingick i så kallade bo-lag, matlag och arbetslag)⁶¹ till mindre och mer renodlade (kärn)familjeenheter samt ensamboende. Antalet bebodda fastigheter minskade med en tiondel åren 1950–70 och med två tiondelar åren 1970–90. Antalet boende per fastighet sjönk emellertid i huvudsak mellan åren 1950 och 1970 på grund av att de yngre familjemedlemmarna flyttade ut ur församlingen.

⁵⁷ T. Bengtsson & R. Ohlsson (1993), s. 128 f.

⁵⁸ T. Bengtsson & R. Ohlsson (1993), s. 118 och 127 ff. Jfr A. Myrdal & G. Myrdal (1935).

⁵⁹ T. Bengtsson & R. Ohlsson (1993), s. 131.

⁶⁰ L. Kvarnström (2004), s. 275. För en översikt över Västvärldens utveckling, se t.ex. A. Giddens (1998), s. 177–191.

⁶¹ För en vidareutveckling av *hushållsbegreppet*, se t.ex. B. Hanssen (1978), G. Rydén (1990) samt A. Florén & G. Rydén (1992).

Tabell 3.6: *Antal boende och antal fastigheter i Ängersjö församling åren 1950, 1970 och 1990, redovisat per fastighet.*

	1950	1970	1990
Boende i Ängersjö	354	202	125
Antal bebodda fastigheter	83	75	59
Boende per fastighet ($\bar{x}$)	4,3	2,7	2,1
Boende per fastighet (Md)	4	2	2

Källa: Kyrkoböcker för Ängersjö församling åren 1950–91, primärmaterial (ÖLA).

Församlingens kyrkoböcker för åren 1950–68 och 1969–91 utgör, som nämnts, en central primärkälla för att kunna kartlägga vilka som bodde kvar i Ängersjö år 1990 respektive vilka som flyttade ut från eller in till Ängersjö under efterkrigstiden. Tre typer av boendekategorier har varit fruktbara att använda i sammanhanget. Den första kategorin, *kvarboende*, består av personer som bodde kvar under hela undersökningsperioden, d.v.s. (1) på fastigheter som utan avbrott har varit bebodda av samma huvudman, eller någon annan person i hushållet, från år 1950 och fram till år 1990, samt (2) ingick i hushåll som har flyttat inom församlingen utan att lämna densamma. Enbart några få som fanns i församlingen år 1950 bodde kvar i slutet av perioden. De allra flesta flyttade alltså ut från Ängersjö (eller avled).

För att kunna analysera gruppen *kvarboende* har samtliga, som bodde i Ängersjö år 1990, spårats bakåt i tiden. För att undvika myriader av detaljer har kartläggningen redovisats i form av församlingens boendestruktur (se tabell 3.7). I den andra kategorin, *återflyttare*, ingår de som bodde i Ängersjö mellan åren 1950–68 (och i flera fall tidigare år) och som återvänt till församlingen efter en kortare eller längre tid utanför densamma. Den tredje kategorin, *nyinflyttare*, består av dem som bosatte sig i Ängersjö utan att tidigare varit folkbokförda där. Här ingår inte minst *arbetskraftsflyttningar*, d.v.s. personer som flyttade in för att de fick ett arbete i eller i närheten av församlingen. Merparten av de två sistnämnda kategorierna hade emellertid, enligt flera av de idag kvarboende invånarna i församlingen, en klar ”familjekoppling” och/eller ”vänskapskoppling” till byn. Ett fåtal personer flyttade, enligt samma muntliga källor, in till Ängersjö för att de ville ”komma bort från och bryta invanda livsmönster”. Sanningshalten i det sistnämnda påståendet har inte kunnat kontrolleras närmare, men om uppgiften är korrekt, måste Ängersjö rimligtvis ha ansetts vara ett lika gott boendalternativ som någon liknande församling för denna grupp.⁶²

⁶² Den sistnämnda tolkningen påminner om det vi redan vet om boendet på landsbygden i Uppsala och Västmanlands län under 1990-talet. Enligt kulturgeografen Susanne Stenbacka kan individers och familjers val att bosätta sig på en viss plats ”kopplas till fysiska förhållanden – byggnader, mark eller en dragning till naturen eller intressen förknippade med naturen – och sociala förhållanden som relationer till andra människor, befintliga eller önskade.” Det är dock viktigt att understryka att det inte går att dra några större slutsatser av detta med tanke

Tabell 3.7: Totalt antal boende i Ängersjö församling år 1990, redovisat i kvarboende, återflyttare och nyinflyttare (absoluta tal).

	1990
Boende i Ängersjö	125
varav kvarboende	56
varav återflyttare	13
varav nyinflyttare	56

Källa: Kyrkoböcker för Ängersjö församling åren 1950–91, primärmaterial (ÖLA).

Av dem som bodde i Ängersjö år 1990 var 45 procent kvarboende, d.v.s. hade bott i Ängersjö under åren 1950–1990, 10 procent var återflyttare och 45 procent var nyinflyttade. Totalt 55 procent av de boende i Ängersjö år 1990 hade med andra ord en familjekoppling till församlingen.

Barn och ungdomar lämnade Ängersjö

Som tidigare nämnts var det främst familjer vars huvudmän var i yngre åldrar som lämnade Ängersjö församling (se tabell 3.4–5), eftersom de inte såg ett kvarboende i Ängersjö som ett tillräckligt attraktivt framtidsalternativ. Av totalt 80 barn, som fanns i församlingen år 1950, flyttade nio av tio oavsett kön bort från Ängersjö (se tabell 3.8). Enbart ett av tio barn – samtliga av manligt kön – stannade kvar (kvarboende), eller kom tillbaka senare (återflyttning). Av dessa var enbart två personer folkbokförda i Ängersjö under hela tidsperioden. Från mitten av 1950-talet och under 1960-talet genomfördes flyttningarna antingen tillsammans med övriga i familjen, under ungdomsåren, eller efter det att de som var barn år 1950 hade blivit mellan 16 och 23 år gamla och befann sig i den tidiga vuxenfasen (se diagram 3.7).

Då i princip samtliga barn lämnade församlingen – och ytterst få tillkom utifrån – skapades på sikt ett födelseunderskott och en kraftigt åldrande befolkning. Vid undersökningsperiodens slut bodde enbart 125 personer kvar i Ängersjö. Av dessa hade knappt sex av tio en mer långvarig relation till bygden, medan drygt fyra av tio hade flyttat in till församlingen från år 1968 och

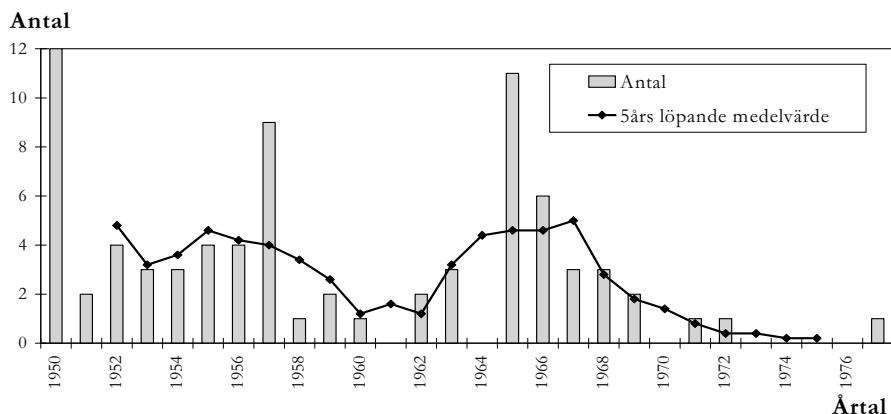
Tabell 3.8: Uppföljning av barn 0–15 år i Ängersjö församling år 1950.

Barn 0-15 år	Utflyttning	Återflyttning	Kvarboende	Totalt
Pojkar	35	6	2	43
Flickor	37	0	0	37
Summa	72	6	2	80

Källa: Församlingsböcker för Ängersjö församling åren 1950–91 (primärmaterial), ÖLA.

på att Stenbacka undersöker en annan tidsperiod och en annan geografisk region. Se S. Stenbacka (2001), s. 139f.

Diagram 3.7: Antal utflyttningar av barn som bodde hos sina föräldrar i Ängersjö år 1950.

Källa: Församlingsböcker för Ängersjö församling åren 1950–91, primärmaterial (ÖLA).

framåt. Återflyttningarnas andel var anmärkningsvärt låg. Försörjningsalternativen i Ängersjö attraherade alltså även få av dem som hade vuxit upp i församlingen, men i en övergångsperiod fanns det, som nämnts, ett fåtal (och då i första hand yngre) personer som flyttade in till och ut ur församlingen ett antal gånger.

Sammanfattning och slutsatser

Ambitionen i kapitlet har varit att analysera Ängersjö församlings folkmängd och dess förändringar över tid för att illustrera och i viss mån förklara kvarboendet som en process över tid. Den övergripande forskningsuppgiften i kapitlet har varit att kartlägga vilka grupper och individer som bodde kvar i församlingen under olika tidsperioder. Analysen har gjorts i ljuset av församlingens försörjningsunderlag, som studeras närmare i kommande kapitel. Migrationen har, i enlighet med D. S. Thomas' socioekonomiska tolkningsram, setts som en mätare av hur individer och familjer har värderat de olika (försörjnings)alternativ som stått till buds.

Varför minskade invånarantalet i Ängersjö?

Folkmängden i Ängersjö församling sjönk successivt under hela undersökningsperioden, men framför allt under åren 1939–50 och 1964–74 (se bilaga 3.1). Den första utflyttningssvågen kan inte förklaras utifrån allmänt sämre villkor på arbetsmarknaden i regionen. Folkmängden i Jämtlands län och nuvarande Härjedalens kommun steg nämligen fram till 1950-talet respektive 1960-talet. Det är därför mer sannolikt att förklaringen till den första

utflyttningsvågen från Ängersjö kan härledas från den rent lokala skogsnäringens minskade arbetskraftsbehov, efter 1920-talets stora avverkningar. Den andra utflyttningsvågen sammanfaller däremot, dock med viss tidsfördröjning för Ängersjö och Härjedalens kommun, både med ett nationellt och regionalt utvecklingsmönster och är troligtvis en direkt konsekvens av industriell expansion och ökad efterfrågan på arbetskraft i städer och tätorter, som resulterade i stigande löner och kraftig inflyttning, vilket i sin tur ledde till dyrare arbetskraft, ytterligare rationaliseringar och effektiviseringar inom jord- och skogsbruksnäringen (se kapitel IV). Under 1970-talet bromsades utflyttningarna från Härjedalens kommun upp, medan Jämtlands län och Ängersjö församling uppvisade en positiv nettomigration. Trots detta fortsatte invånarantalet i Ängersjö att sjunka fram till år 1990, vilket orsakades av förändrade födelse- och dödstal. Fram till 1970-talet hade emellertid folkmängden i Ängersjö i huvudsak påverkats av församlingens in- och utflyttningar (se diagram 3.2).

Det är rimligt att hävda att aktörernas syn på sina möjligheter att försörja sig förändrades under perioden. Under den första utflyttningsvågen handlade alternativet till ett kvarboende i första hand om att flytta till en annan liknande jord- och skogsbrukskommun. Lönearbetarna i skogen flyttade dit efterfrågan på skogsarbetare var starkare medan egenföretagarna av allt att döma stannade kvar. Förhoppningen bland dessa, om att kunna fortsätta att bedriva jordbruk, var tydlig. Vissa valde emellertid redan då att bryta upp från denna livsstil och bosätta sig i en industri- och/eller serviceort. Under den andra tidsperioden ansåg däremot flertalet av dem som flyttade att liknande jord- och skogsbrukskommuner var avsevärt mindre attraktiva ur försörjningssynvinkel. Då var alternativet till att bo kvar i Ängersjö i princip att flytta till någon industriort. Drömmen om ett småskaligt kombinationsjordbruk var borta.

Kvarboendets förändrade karaktär

De positiva flyttningstalen för Ängersjö från mitten av 1970-talet och framåt förklaras inte minst av manliga inflyttare i produktiva åldrar från Stockholms län. Trots nämnda inflyttning fortsatte, som nämnts, invånarantalet att falla som en konsekvens av uteblivna födslar och stigande dödstal (se diagram 3.6). Tidigare utflyttningar av familjer med barn och kvinnor i fertila åldrar gav uteblivna födslar. Därmed saknades ”påfyllnaden underifrån” när de äldre församlingsborna avled. Bortsett från andra halvan av 1920-talet och stora delar av 1950- och 1960-talen, förekom inga större skillnader mellan mäns och kvinnors migrationsmönster. Under efterkrigstiden fanns ett mansöverskott och en växande andel pensionärer. Samtidigt minskade antalet barn och vuxna i produktiva åldrar. Nämnda tendenser förstärktes över tid, men vid tiden omkring 1950 fanns en relativt god överensstämmelse med riket.

Varför bodde man kvar?

Frågan om varför vissa valde att bo kvar är, som nämnts, inte helt enkel att besvara. Grunden för kvarboendet handlade om att kunna försörja sig. För den äldre befolkningen kom det nationella pensionssystemet att spela en viktig roll för försörjningen. Pensionerna försåg dem med en ekonomisk grundplåt, vilken i sin tur möjliggjorde andra val än att följa den generella urbaniseringsvågen.

När det gäller människor i produktiva åldrar är det, utifrån tidigare forskning (se kapitel I), rimligt att utgå från att försörjningen kunde möjliggöras genom traditionellt mångsyssleri. I nästa kapitel skildras därför jord- och skogsbruksföretagens fasta egendomar inom de areella näringarna. Därutöver var sannolikt skogsarbete vanligt förekommande och centralt ur försörjningssynvinkel, vilket aktualiseras i kapitel V, då de kvarboende hushållens totala försörjningsunderlag analyseras i detalj. Därmed avslöjas även eventuella alternativa inkomster och försörjningslösningar.

Egenföretagande inom areella näringar

Inledning

Förutsättningarna för försörjning genom egenföretagande inom areella näringar i Ängersjö församling åren 1950–1990 utgör huvudintresset för detta kapitel. Med areella näringar avses näringsgrenar där land och/eller vatten används för produktion eller fångst av biologiskt relaterade varor och tjänster. I Norrlands inland handlar det främst om boskapsskötsel, åkerbruk, skogsbruk, fiske, jakt och bärplockning. Analysen är inriktad på Ängersjös jord- och skogsbruksföretag och dess betydelse för hushållens möjligheter att försörja sig. Småskaligt kombinationsjordbruk är centralt att analysera då det, enligt tidigare forskning och officiell statistik, utgjorde basen för försörjningen i Norrlands inland vid mitten av 1900-talet. Forskningsuppgiften i detta kapitel består således av att analysera innebörden av enskilda aktörers försörjningsstrategier inom areella näringar. Därigenom kartläggs dels vilken betydelse de areella näringarna hade för hushållens försörjning och hur denna förändrades över tid, dels hur växlingarna av resurser gick till inom församlingens jordbruksföretag. Källmaterialet utgörs huvudsakligen av jordbruksräkningarnas primärmaterial samt officiell befolknings- och jordbruksstatistik. Enskilda intervjuer och gruppsamtal med personer och familjer som fortfarande bor kvar i Ängersjö har använts för att på avgörande punkter komplettera och i vissa fall korrigera det skriftliga materialet.¹

Frågeställningar och disposition

Från kapitel III är det känt att folkmängden sjönk genom en stor utflyttning från Ängersjö, åren 1939–50 och 1964–74. Undersökningarna i detta och kommande kapitel är inriktade på att förklara hur de kvarboende försörjde sig. I detta kapitel studeras *egenföretagandet* och enskildas resursutnyttjande över tid inom areella näringar. Tre företagsformer förväntas förekomma: (1) renodlade jordbruksenheter, (2) renodlade skogsbruksenheter och (3) enheter

¹ Denna metod presenterades hösten 2002 vid seminariet för källkritik vid Faculty of Modern History vid University of Oxford under rubriken "How to use oral history to correct the written material?". Se C. Lagerqvist (2002b).

med kombinerat jord- och skogsbruk. Undersökningen behandlar i huvudsak efterkrigstiden, eftersom det i allt väsentligt var då som rationaliseringen, mekaniseringen och urbaniseringen tog fart på allvar i det inre av Norrland (se kapitel I). Inkomstsidan av jordbruksekonomin behandlas emellertid först i nästkommande kapitel.

Tre olika delundersökningar genomförs. I den första delundersökningen kartläggs aktiva jordbruksföretag och skogsägandets förändrade karaktär med hjälp av officiell statistik rörande efterkrigstiden. Som bekant hade jord- och skogsbruket en central betydelse för hushållens försörjning i södra Norrland åren 1930–50. Vid mitten av 1900-talet var upp till 80 procent av den förvärvsarbetande befolkningen i Ängersjö sysselsatt inom areella näringar (se tabell 2.1). Hur stor andel som var egenföretag framgår dock inte. I den andra delundersökningen analyseras boskapsskötseln och åkerbruket samt jordbrukets mekaniserings- och moderniseringsgrad i början av 1950-talet, d.v.s. då Ängersjö hade en neutral nettomigration i bemärkelsen att avfolkningen tillfälligt bromsades upp (se diagram 3.2–3). Med hjälp av jordbruksräkningarnas primärmaterial redovisas jordbrukssektorns mikroförhållanden, som utgör grunden för den kommande analysen av hushållens försörjningsunderlag i kapitel V. I den tredje delundersökningen studeras jordbrukets utveckling och avveckling samt resursväxlingarna inom församlingens långvariga jordbruksföretag. Dessutom analyseras brukarnas ålder för att kunna avgöra när generationsskiftena genomfördes, alternativt uteblev. Avslutningsvis diskuteras, för det första, frågan om vilket handlingsutrymme som hushållen hade under den andra utflyttningsvågen och, för det andra, konsekvenserna av att de långsiktiga försörjningsstrategierna hade förändrats. Frågan om hur den lokala ekonomin kom att präglas av mångsyssleri – alternativt specialisering – är särskilt relevant för föreliggande och nästkommande kapitel.

Analytiska begrepp

Vid sidan av begreppet *flexibilitet*, som avser resursväxling (se kapitel I), är några begrepp av central karaktär för föreliggande kapitel. Begreppet *offensiv strategi* används för att tydliggöra en betydande satsning inom en given näring eller näringsgren medan begreppet *defensiv strategi* utgör den begreppsliga antagonisten och nyttjas för att fånga in en betydande minskning eller avveckling inom en given näring eller näringsgren. Precis som Dan Bäcklund visat i sin avhandling var defensiva strategier inom jordbruket ett sätt att frigöra tid för att på så vis kunna öka inkomsterna på annat håll, inte minst genom lönearbete.²

De två strategierna antas ha genomförts inom ett givet *handlingsutrymme*, vilket varierade i omfattning beroende på en rad *externa* och *interna* fakto-

² D. Bäcklund (1998), s. 187 och 217–222.

rer.³ Handlingsutrymmet med de olika försörjningsmöjligheterna kan liknas vid kommunicerande kärl, där vätskan i kärlen symboliserar den totala försörjningen och kärlen står för befintliga försörjningsmöjligheter. Ett eller flera kärl kan vara mer eller mindre välfyllda medan andra är nästan eller helt tomma. Förändringar av innehållet i kärlen har benämnts som *resursväxling*, d.v.s. flexibilitet.

De valda begreppen används för att begripliggöra aktörernas agerande över tid. Strategibegreppen, som preciseras ytterligare längre fram i kapitlet, har valts för att de, i enlighet med avhandlingens teoretiska utgångspunkter, kan begripliggöra betydande förändringar – inom egenägt skogsbruk, inom lönearbete samt en kombination av dessa – samtidigt som de selekterar uppgifter som saknar betydelse eller är uppenbart orimliga (se nedan). Begreppet *handlingsutrymme* kompletterar flexibilitetsbegreppet genom att det även inkluderar nya försörjningslösningar. En empirisk konsekvens av de valda begreppen är att de långsiktiga förutsättningarna för försörjning i första hand belyses (se den tredje delundersökningen).

Areella näringar i Ängersjö församling 1950–90

Efterkrigstidens jord- och skogsbruk i Ängersjö kännetecknades, för det första, av åkerbrukets och boskapsskötselns successiva avveckling (se tabell 4.1 och diagram 4.1) – i mitten av 1980-talet hade samtliga jordbruksföretag lagts ner – samt, för det andra, av en ägarkoncentration av skogsmarker, som innebar att skogsbolagen och staten övertog enskilda personers skogsmarker då de flyttade ut från församlingen (se tabell 4.2). Jordbruksföretagen var, sett till åkerarealens storlek, genomgående mycket små. Enbart vid ett tillfälle, år 1951, redovisade ett enda jordbruksföretag en åkerareal som översteg 10 hektar (se tabell 4.6). Mellan åren 1951 och 1966 försvann cirka 80 procent av jordbruksföretagen. Jordbruk med en åkerareal på mindre än 2,01 hektar minskade mest. Samtidigt växte åkerstorleken vid några av de kvarvarande jordbruken, då de övertog mark från enheter som lades ned.

Jordbruksföretagens dramatiska reducering i Ängersjö illustreras i tabell 4.1. Där redovisas de gårdar som hade djur, vilket ses som en indikator på ett aktivt jordbruk.⁴ Vid dessa enheter var åkerbruket till största del inriktat på produktion av djurfoder. Totalt avvecklades tre av fem gårdar med djur från början av 1950-talet till mitten av 1960-talet. Avvecklingen vid de mindre enheterna var mest påtaglig: Under perioden minskade antalet djurbestand från 17 till 2 vid de gårdar som hade mindre än 2,01 hektar åker. Antalet nötkreatur och hästar reducerades likaså främst vid de mindre jordbruken, där

³ Exempel på *externa* faktorer är nationella konjunkturer och efterfrågan på arbetskraft i städer. Familjeförhållanden är exempel på *interna* faktorer.

⁴ D. Bäcklund (1988), s. 187–196.

Tabell 4.1: *Antal gårdar med djur fördelat efter åkerarealens storlek (hektar) i Ängersjö församling åren 1951 och 1966 (absoluta tal).*

Djurbestand	1951			1966		
	< 2,01	> 2,00	Totalt	< 2,01	> 2,00	Totalt
Totalt antal gårdar	17	20	37	2	14	16
varav nötkreatur	14	19	33	1	9	10
varav svin	14	17	23	1	8	9
varav hästar	4	12	24	0	10	10
varav får	1	5	6	0	0	0
varav höns	3*	7	10	0	0	0

*) *Anmärkning:* Ett av dessa tre hönsbestånd bestod av 100 höns.

Källa: Jordbruksräkning för åren 1951 och 1966 (primärmaterial), RA.

i princip uteslutande defensiva försörjningsstrategier tillämpades. De brukare som hade en större andel nötkreatur och hästar i början av 1950-talet valde däremot i högre utsträckning offensiva strategier. Ett relativt stort ägande i början av perioden bidrog till att investeringar och reinvesteringar genomfördes längre fram i tiden. Denna grupp brukare hade också en större benägenhet att bo kvar under hela undersökningsperioden (se kapitel III).

Mellan åren 1951 och 1966 ökade antalet djurbestand utan nötkreatur. Under det förstnämnda året redovisades totalt fyra djurbestand utan nötkreatur på samtliga gårdar, varav alla hade mindre än 2,01 hektar åker (två hästbestånd, ett häst- och svinbestånd samt ett hönsbestånd) och under det sistnämnda året redovisades sex djurbestand utan nötkreatur (fyra hästbestånd och två svinbestånd), varav alla utom ett hästbestånd fanns på gårdar med mer än 2,00 hektar åker. På femton år hade med andra ord jordbrukets självhushållande funktion avtagit väsentligt, vilket innebär dels att alltfler hushåll i Ängersjö köpte in sina livsmedel, dels att defensiva strategier även tillämpades i hög utsträckning vid de något större enheterna (se nedan).⁵

Mellan åren 1951 och 1976 minskade enskilda brukares (d.v.s. summan av *enskild person*, *enkelt bolag* och *dödsbo*) skogsinnehav med 33 procent. Samtidigt expanderade skogsbolagens och statens skogsinnehav med 32 procent. Av allt att döma köpte skogsbolagen och staten upp skogsmarker från enskilda skogsägare, som valde att flytta ut från Ängersjö. Därutöver ökade de totala skogsmarkerna i församlingen med drygt 3 200 hektar, vilket måste ses som att markerna omtolkades under perioden med tanke på att församlingens yttre gränser var oförändrade.⁶

Några definitiva slutsatser kan dessvärre inte dras utifrån den övergripande skogsstatistiken, då uppgifter om hur skogsägandet under efterkrigstiden förändrades på hushållsnivå saknas. Efter år 1951 redovisas enbart skogsinne-

⁵ Jordbruksräkning för 1951 och 1966 (primärmaterial), RA.

⁶ Detta skedde inte minst genom skogsplantering på åker och äng och utdikning av myrmarker.

Tabell 4.2: *Skogsareal (hektar) fördelat på företagarekategori i Ängersjö församling åren 1951 och 1976 (absoluta tal).*

Företagarekategori	1951	1976
Enskild person	7 283	2 158
Enkelt bolag	953	2 134
Dödsbo	1 200	2 071
Aktiebolag	13 852	16 021
Staten	5 976	10 080
Kommun och allmänning	0	0
Kyrka	0	0
Övriga	0	5
Summa, skogsinnehav	29 264	32 469

Anmärkning: Ökningen av posten Summa, skogsinnehav kan förklaras av en omdefiniering av vad som är skogsmark.

Källa: Jordbruksräkning för år 1951 (primärmaterial), och SOS Lantbruksräkningen för år 1976, RA och SCB.

havet vid de långsiktiga jordbruken. Antalet hushåll som övergav kombinationsjordbruket, för att försörja sig på att arbeta i egen skog, kan emellertid inte ha varit stort. *Enskilda personer* minskade sitt skogsinnehav med hela 70 procent. En stor del av nedgången kan förklaras av att företagen bytte kategori – andelen enkla bolag och dödsbon ökade kraftigt – vilket gör att den totala minskningen av det enskilda skogsägandet blir 33 procent. Ägarkoncentrationen, till *aktiebolag* och *staten*, bidrog sannolikt till en ökad lönsamhet i skogsbruket genom förstärkta stordriftsfördelar.

Enskilda brukare hade dock relativt stora skogsarealer (se tabell 4.8). Hemmansägaren Ingrid Kristina Andersson utmärkte sig mest med ett skogsinnehav på drygt 1 000 hektar från 1920-talet, då den stora striden med skogsbolaget avslutades (se kapitel II), och fram till sin död den 21 november 1973.⁷ Att försörja sig genom arbete i den egna skogen blev således det naturliga valet för hennes son, Erik Sixten Mattias Eriksson, som bodde kvar i Ängersjö fram till sin död år 2001, och periodvis även för hennes barnbarn Sture Danielsson, som fortfarande bor kvar i Ängersjö (se kapitel VI).⁸ Sannolikt var det endast detta hushåll som helt kunde försörja sig genom arbete i egen skog, vilken i huvudsak var och fortfarande är knuten till Utigården.⁹

Böndernas relativt stora försäljning av skog till skogsbolagen och staten förefaller anmärkningsvärd med tanke på att bönderna i början av århundradet länge och envist stred emot bolaget om kontrollen över skogen. Ett par

⁷ C. Lagerqvist (2002c), s. 10 samt Sveriges dödbok 1950–99. För en mer ingående beskrivning av striden om skogen på 1920-talet, se t.ex. M. Isacson & B. Persson (1998), s. 125–160.

⁸ Erik Sixten Mattias Eriksson är Sture Danielssons morbror.

⁹ C. Lagerqvist (2002c), s. 10–16.

decennier senare sålde de skogen.¹⁰ Resultaten från kapitel III tyder på att det i första hand var de familjer som var med om striden om skogen, däribland hemmansägaren Ingrid Kristina Andersson, som bodde kvar samt behöll och utvecklade den egna skogen medan de familjer som hade en lösare koppling till bygden gav sig av. Den yngre befolkningen hörde, med några få undantag, till gruppen som flyttade ut ur Ängersjö (se kapitel III).

Jordbruket i Ängersjö vid 1900-talets mitt

I början av 1950-talet redovisades totalt 93 brukningsenheter, varav 12 renodlade jordbruksenheter, 35 renodlade skogsbruksenheter och 46 enheter med kombinerat jord- och skogsbruk. Av de renodlade jordbruksföretagen och de som kombinerade jordbruk och skogsbruk hade 26 enheter en åker på mer än 2,00 hektar (se diagram 4.1) och 37 enheter hade, som nämnts, djur (se tabell 4.1), vilket är en indikator på att det fanns 37 aktiva jordbruk i Ängersjö. Några av de aktiva jordbruksföretagen brukades fram till 1970-talet, men flertalet avvecklades tidigare. Redan år 1966 hade de flesta aktiva jordbruk försvunnit – även om jordbruksräkningarna vid detta år även upptog vissa inaktiva enheter.

Åkerbruket var uteslutande till för boskapsskötsel och husbehov. På åkern odlades i allt väsentligt djurfoder, d.v.s. grödor såsom hö, vall och ensilage. Hushållsrelaterade grödor – av vilka (mandel)potatisen var klart vanligast – odlades på en mindre del av åkern. Under 1950-talet och början av 1960-talet odlades även korn och havre. Flera brukare ägde och/eller arrenderade minst två, ofta relativt små, brukningsenheter, varav åtminstone en av enheterna redovisade en åkerareal på mer än 2,00 hektar. Sambrukade enheter har genomgående slagits ihop (se diagram 4.1). Brukarnas skogsinnehav analyseras längre fram i kapitlet.

Boskapsskötsel

Boskapsskötseln utgjorde en central del av det svenska jordbruket, vilket inte minst gällde det småskaliga kombinationsjordbruket i Norrland. Jordbrukets viktigaste husdjur var nötkreatur, svin, hästar, får och höns. Andra djurslag har inte haft någon större betydelse för livsmedelsproduktionen i Sverige under 1900-talet. I slutet av 1940-talet hade hela 98 procent av rikets jordbruk (knappt 300 000) kreatursbesättningar. Under de följande årtiondena avvecklades dock mängder av djurbestand och i slutet av 1990-talet hade knappt 40 procent (ungefär 30 000) av jordbruken djur.¹¹

¹⁰ Då överföringen till stat och aktiebolag inte har kunnat studeras närmare går det inte att dra några definitiva slutsatser rörande hur överföringen gick till.

¹¹ M. Aronsson (1999), s. 19 ff.

Analysen av djurbeståndet i Ängersjö inriktas på de fem nämnda djurslagen, vilka kan ha bidragit till det lokala jordbrukets totala försörjningskapacitet. Denna bestod, förutom dragkraft på åkern och i skogen, generellt av produktion av kött, mjölk, smör, ost, ägg, hudar och av gödsel.¹² Produkterna kunde konsumeras och/eller avsättas på marknaden. Utifrån jordbruksräkningarnas primärmaterial går det inte att avgöra om produktionen i Ängersjö främst syftade till självhushållning eller marknadsavsättning, men utifrån jordbrukens storlek och åkerarealernas inriktning finns det anledning att tro att produktionen främst syftade till självhushållning, som möjligtvis kompletterades med viss försäljning till närboende skogsarbetare utan eget jordbruk.¹³ I slutet av tidsperioden sålde dock enskilda jordbruksföretag merparten av sin mjölkproduktion – först till lokala upphandlare och sedan till *Nedre Norrlands Producentförening* (NNP) i Östersund – vilket gav viktiga inkomster till hushållet.¹⁴

Flertalet djur fanns på de jordbruk som hade mer än 2,00 hektar åker. Där fanns alltså församlingens huvudsakliga boskapsproduktion och försörjningspotential. På längre sikt framstod utkomsterna från djurhållning som ett mindre attraktivt försörjningsalternativ, men i mitten av 1900-talet fanns det fortfarande brukare som satsade offensivt på småskaligt kombinationsjordbruk. En småbrukare redovisade exempelvis 100 höns år 1951, men år 1966 (om inte tidigare) hade hönseriet avvecklats. Denna och andra satsningar inom näringen gav inga långsiktigt bestående resultat, men nyanserar ändå bilden av jordbrukets nedläggningsprocess. Det fanns uppenbarligen brukare som var beredda att satsa offensivt.

Jordbruken började avvecklas redan under 1940-talet. Därmed minskade jordbruket som försörjningsbas, mätt som antal nötkreatur och som antal gårdar med nötkreatur. De senare minskade med 27 procent medan antalet nötkreatur minskade med 43 procent (se tabell 4.3).¹⁵ Förekomsten av svin och får säger dock inget om hur viktigt jordbruket var för försörjningen, då dessa djur kan ha varit uttryck för att man bedrev deltidsjordbruk. Ökningen av antalet hästar vid de mindre jordbruken kan förklaras av att arbetet på åkern ersattes av arbete i skogen, där hästarna alltså behövdes.

Bortsett från nämnda hönseri redovisade, som nämnts, enbart några enskilda hushåll en tillräckligt stor djurbesättning för att åkerbruket och boskapsskötseln ska kunna anses ha varit ett självständigt försörjningsalternativ. År 1951 hade exempelvis enbart tre hushåll fler än fyra mjölkkor: Kristina Andersson redovisade nio kor medan Sven Larsson och Per Jakobsson

¹² Se t.ex. A. Perlinge (1995), Eric Norrman (1997), s. 129–134, och J. Danielsson (1998).

¹³ Jordbruksräkning för år 1944, samt C. Lagerqvist (2002c).

¹⁴ C. Lagerqvist (2002c).

¹⁵ Uppgifterna för år 1944 samlades in vid två skilda tillfällen på året, vilket kan förklara varför det emellanåt förekommer två olika angivelser rörande antalet jordbruk och åkerarealens storlek. Detta källförhållande påverkar dock inte kapitlets resultat, då trenderna är lika tydliga oavsett vilka uppgifter som används.

Tabell 4.3: *Antal djur och antal gårdar med djur fördelat på åkerstorlek (hektar) i Ängersjö församling åren 1944 och 1951.*

	1944			1951		
	< 2,01	> 2,00	Totalt	< 2,01	> 2,00	Totalt
Totalt antal djur	82	401	483	211	217	428
varav nötkreatur	44	175	219	44	81	125
varav svin	8	25	33	18	30	48
varav hästar	4	27	31	10	16	26
varav får	10	41	51	20	16	36
varav höns	16	133	149	119	74	193
Antal gårdar med djur	17	32	49	17	20	37
varav nötkreatur	14	31	45	14	19	33
varav svin	8	23	31	14	17	23
varav hästar	4	23	27	4	12	24
varav får	4	15	19	1	5	6
varav höns	4	16	20	3	7	10

Källa: Jordbruksräkning för åren 1944 och 1951 (primärmaterial), RA.

hade fem kor vardera. Redan år 1956 hade Larssons och Jakobssons nötkreatursbestånd minskat i storlek och år 1961 hade även Anderssons innehav blivit mindre. Från denna punkt verkar åkerbruket och boskapsskötseln enbart ha utgjort en biinkomst (se kapitel V). Inom boskapsskötseln och åkerbruket kom med andra ord defensiva strategier att dominera. Därmed frigjordes arbetstid som istället kunde användas för att exempelvis arbeta mer inom skogsbruket.

Mekanisering och modernisering

Mekaniseringen av det svenska jordbruket påbörjades först på de mellansvenska slättbygderna och spred sig därefter till rikets övriga delar. I huvudsak handlade efterkrigstidens jordbruksmekanisering om fem centrala kärnteknologier: *elektriciteten*, *förbränningsmotorn*, *agrokemin*, *mikroelektroniken* och *biotekniken*.¹⁶ De två sistnämnda kärnteknologierna är inte relevanta för analysen av Ängersjö, men det är däremot de tre förstnämnda.¹⁷ Elektriciteten och förbränningsmotorn användes redan före andra världskrigets utbrott, men fick sitt genombrott på den svenska landsbygden först efter år 1945. Därefter gick utvecklingen snabbt. Redan år 1950 var 93 procent av landsbygden i riket elektrifierad. Elektriska motorer köptes in för att underlätta och ekonomisera jordbruksarbetet. Bostäderna på landsbygden moderniserades med elektrisk belysning, elektriska maskiner och vattenled-

¹⁶ Med *kärnteknologi* avses en banbrytande innovation som drar med sig en rad följdinnovationer. När stora och små innovationer sammanlänkas bildar de *tekniska komplex*. För mer information, se t.ex. I. Flygare & M. Isacson (2003), s. 179 f.

¹⁷ För en vidareutveckling av bio- och mikrotekniken, se t.ex. I. Flygare & M. Isacson (2003), s. 211–223.

ningar.¹⁸ Den nya teknologin bidrog till att utbudet av maskiner och redskap ökade kraftigt och förändrade jordbrukets produktionsvillkor i grunden. Förändringstakten accelererade inte minst då förbränningsmotorn togs i bruk. Den i särklass viktigaste innovationen var traktorn, som väsentligt reducerade behovet av arbetskraft och dragdjur inom jordbruket. Genom traktorns genombrott ersattes muskelkraften definitivt av maskinkraften.¹⁹

Maskiner och redskap kan delas in i två grupper. Den första gruppen har alltid en bestämd funktion inom jordbruket och används antingen under en begränsad tid under året – exempelvis plogen, skördetröskan, såmaskinen samt betes- och potatisupptagaren – eller mer regelbundet – såsom mjölkmaskinen och utgödslingsanläggningen. Den andra gruppen används både mer kontinuerligt samt för en mängd olika uppgifter, av vilka en del ligger utanför jordbruket. Till den sistnämnda gruppen hör exempelvis traktorn och vagnen.²⁰ Mekaniseringen av det norrländska jordbruket var till stor del en konsekvens av ökade alternativkostnader för arbetskraften, som stod i samband med flykten från skogsbygden och den efterföljande bristen på arbetskraft.²¹ Andra bidragande orsaker var fackföreningarnas allt starkare förhandlingsposition på central nivå och de växande sociala kostnaderna för arbetskraften samt sjunkande relativpriser på maskiner och fossila drivmedel.²²

Mekaniseringen av jordbruket i Ängersjö hade inletts vid 1900-talets mitt, men mycket av arbetet utfördes fortfarande för hand med hjälp av enkla redskap. Kombinationsjordbrukaren John Subeck berättar att de ”hade de enklaste redskap man kan tänka sig” på hans gård. När vi grävde (d.v.s. dikade) gjorde vi det ofta för hand (med spadar), förklarar John. Jordbruksredskapen bestod bland annat av en plog, en lie, några harvar, en vält, en slåttermaskin och en potatisårder.²³ De något större jordbruken var emellertid aningen mer moderniserade. Avsaknaden av en genomgripande modernisering illustreras inte minst av avsaknaden av vattenledningar (se tabell 4.4). År 1951 fanns, som nämnts, djur på 37 gårdar, varav 17 hade vattenledning i ladugården. Vid de resterande 20 gårdarna bar man in vatten till djuren.

Jordbruksräkningarnas uppgifter om maskinparkens storlek och inriktning var generellt sett delvis bristfälliga. I bästa fall redovisades antalet traktorer, skördetröskor och självbindare. Att inhämta uppgifter om hur den kompletta maskinparken såg ut ansågs vara mindre angeläget för statsmakten, då dessa uppgifter genomgående exkluderades från 1950-talet och framåt

¹⁸ I. Flygare & M. Isacson (2003), s. 173–183.

¹⁹ A. Perlinge (1995), s. 243, samt I. Flygare & M. Isacson (2003), s. 186–195.

²⁰ I. Flygare & M. Isacson (2003), s. 174.

²¹ D. Bäcklund (1988), s. 207–212.

²² Se t.ex. I. Flygare & M. Isacson (2003), s. 176 ff.

²³ C. Lagerqvist (2002c), s. 21.

Tabell 4.4: Moderniseringsgrad fördelat på jordbruksföretag med djur efter åkerareal (hektar) i Ängersjö församling åren 1944 och 1951 (absoluta tal).

	1944			1951		
	< 2,01	> 2,00	Totalt	< 2,01	> 2,00	Totalt
Ensileringsanläggningar	0	0	0	0	0	0
Vattenledning i boningshus (b)	4	1	5	3	3	6
Vattenledning i djurstallar (d)	2	5	7	2	2	4
Vattenledning i både (b) och (d)	1	3	4	5	8	13
Vattenledning saknas	10	23	33	7	7	14
Elkraft för belysning	15	23	38	-	-	-
Elkraft för drivkraft	5	6	11	-	-	-
Elkraft för matlagning	0	1	1	-	-	-
Elkraft för varmvattenberedning	0	0	0	-	-	-

Anmärkning: Med ensileringsanläggningar avses tornsilor av trä eller cement och gropsilor inklusive översilor. Utöver nämnda uppgifter redovisades två personbilar år 1944. Av Ängersjö's totala areal år 1951 var 2,4 hektar täckdikad med tegelrör och 2,5 hektar täckdikad med annat material. I tabellen redovisas moderniseringsgraden vid existerande fastigheter i församlingen, vilka ingick i de 93 brukningsenheter som redovisas i Ängersjö i början av 1950-talet. Då *fastigheter* och *brukningsenheter* inte är samma sak, blir inte totalsumman för de respektive åren 93 anläggningar. Uppgifter om elkraft saknas år 1951.

Källa: Jordbruksräkning för åren 1944 och 1951 (primärmaterial), RA.

(se tabell 4.5).²⁴ Efterkrigstidens förda jordbrukspolitik – att stimulera större och mer rationella brukningsenheter – kan ha bidragit till denna prioritering. Uppgifterna kan däremot inte tolkas som att det inte fanns några andra maskiner och redskap i församlingen. Jordbruksräkningen från år 1944 visar på en avsevärt mer diversifierad maskinpark än vad senare jordbruksräkningar gör och det finns inget som tyder på att dessa redskap skulle ha slutat att användas. Tvärtom verkar det som att mekaniseringen gav upphov till en rad olika följdinvesteringar. När traktorerna köptes in erfordrades exempelvis kompletterande utrustning, såsom slåtteraggregat. Enligt Dan Bäcklund går det inte att dra slutsatsen att traktorerna var den enda nymodigheten inom det norrländska jordbruket bara för att andra maskiner och redskap inte redovisades i jordbruksräkningarna:

När man ersatte hästarna med traktorer blev det svårt att använda de gamla hästredskapen. Ofta gjordes väl försök att anpassa dem, att till exempel koppla hästslåtermaskiner till traktorerna, men i längden var inte den typen av lösningar tillfredsställande. Traktorinköpen medförde därför en rad följdinvesteringar i redskap, vilka är osynliga i jordbruksstatistiken.²⁵

En maskin som blev viktig efter andra världskrigets slut var mjölkningsmaskinen. Många småbrukare i det inre av Norrland skaffade sig mjölkningsmaskiner, eftersom de blev alltmer lönsamma i takt med att kostnaderna

²⁴ Jordbruksräkningar för åren 1951, 1956, 1961, 1966, 1971, 1976 och 1981, RA och SCB. Se även C. Lagerqvist (2002c).

²⁵ D. Bäcklund (1988), s. 219.

Tabell 4.5: *Antal maskiner och redskap fördelat på jordbruk efter åkerareal (hektar) i Ängersjö församling år 1944.*

Maskiner och redskap		1944	
		< 2,01	> 2,00
			Totalt
Maskiner:	Brännoljemotorer	3	8
	Elmotorer	4	3
	Tröskverk	10	17
Redskap:	Hästhackor	1	0
	Hästräfsor på hjul	1	0
	Konstgödselspridare	0	2
	Potatisupptagningsmaskiner	8	4
	Radsåningsmaskiner	4	10
	Slättermaskiner	15	27
	Släpräfsor	14	25
	Stallgödselspridare	14	23

Anmärkning: År 1951 hade antalet elmotorer ökat till 24, varav 16 fanns vid jordbruk med mer än 2,00 hektar åker. Övriga uppgifter för år 1951 redovisas inte i källmaterialet.

Källa: Jordbruksräkning för åren 1944 och 1951 (primärmaterial), RA.

för maskinerna sjönk. Vid 1960-talets slut fanns handmjölkningen enbart kvar vid de jordbruk vars kobesättningar var mycket små.²⁶ Enligt det skriftliga källmaterialet fanns inga mjölkningsmaskiner i Ängersjö. Genomförda intervjuer i församlingen ger anledning att tro att man mjölkade för hand och inte investerade i mjölkningsmaskiner överhuvudtaget.²⁷ En sådan tolkning överensstämmer också med att flertalet kobesättningar var små.²⁸

Generellt sett var maskin- och redskapsinnehavet mer omfattande vid de större småjordbruken. I Ängersjö kan dock en relativt stor maskin- och redskapspark noteras även vid de jordbruk vars åker understeg 2,01 hektar. I andra regioner fanns det personer som specialiserade sig på att erbjuda teknikkrävande tjänster, såsom plöjning och skördning, till andra näraliggande jordbruk, men i Ängersjö verkar det inte ha funnits någon som kunde försörja sig enbart på detta, vilket sannolikt var en konsekvens av en för liten kundkrets (se kapitel VI).

Ängersjö elektrifierades under 1950-talet, vilket var relativt sent i en nationell jämförelse, men det var först under 1960- och 1970-talen som mekaniseringen av jord- och skogsbruket tog fart. Samtidigt genomfördes den andra utflyttningsvågen från församlingen. Under denna period ägde också i huvudsak de mer avancerade investeringarna rum.²⁹ Härje Eliasson investerade exempelvis i nya jord- och skogsbruksmaskiner. ”Vi använde hästen som dragkraft för sista gången vintern år 1967”, berättar Eliasson. ”Sedan köpte vi traktorerna.” År 1969 köpte Eliasson in sin första traktor, en Ferguson

²⁶ D. Bäcklund (1988), s. 219.

²⁷ C. Lagerqvist (2002c), s. 8.

²⁸ Jordbruksräkningar för åren 1951, 1956, 1961, 1966, 1971, 1976 och 1981 (primärmaterial), RA och SCB.

²⁹ Se t.ex. L. Schön (2000), s. 430.

diesel, vilken uteslutande användes till åkerbruk och boskapsskötsel. Den andra traktorn, en Volvo BM 230, köptes in år 1975 och användes först uteslutande inom åkerbruket, men kom så småningom att användas även för andra ändamål, såsom skogsarbete.³⁰ Flera brukare, som enligt jordbruksräkningarna saknade jord- och skogsbruksmaskiner, kunde vid ett besök i Ängersjö den 10–13 mars 2002 visa upp en imponerande maskinpark. Det främsta exemplet på detta var just småbrukarfamiljen Eliasson, som fortfarande har hela sin ladugård full med maskiner och redskap från större delen av efterkrigstiden.³¹

I början av 1950-talet fanns det två traktorer i Ängersjö, varav en ägdes av Ingrid Kristina Andersson. Femton år senare hade ytterligare tre traktorer köpts in av olika brukare i församlingen, vilket indikerar att det även gjordes en rad följdinvesteringar i församlingens jordbruk. Därmed började traktorns maskinkraft att ersätta hästens muskelkraft på åkern och sannolikt även i skogen. I mitten av 1960-talet gick det med andra ord en traktor på 3,4 jordbruk (se diagram 4.1) eller en traktor per 9,5 hektar åkermark. Vid samma tidpunkt redovisades också, för första gången, en skördetröska (självbindare), men någon spannmål odlades av allt att döma inte på åkrarna. I mitten av 1950-talet hade uppemot 7 hektar korn odlats, men redan i början av 1960-talet hade kornodlingarna reducerats till 3 hektar. I början av 1970-talet fanns tre av traktorerna kvar, vilket ändå måste anses vara relativt mycket med tanke på jordbrukets storlek. Sammantaget indikerar maskinparkens utveckling i Ängersjö att det fanns flera brukare som var beredda att satsa offensivt, vilket behandlas nedan. Det var främst de något större jordbruken som hade traktor och alla hade skog.³²

Jordbrukets ut- och avveckling i Ängersjö efter 1950

Källanalys

För att kunna besvara frågan om hur egenföretagarna hanterade sina resurser över tid erfordras ett källmaterial som dels bistår med relevant information för hela tidsperioden, dels går att jämföra med tidigare forskning. Dessa krav uppfylls av jordbruksräkningarnas primärmaterial, d.v.s. de blanketter som ligger till grund för Sveriges officiella statistik (SOS). Med hjälp av detta material kan enskilda jordbruk analyseras och jämföras från år 1944 och

³⁰ C. Lagerqvist (2002c), s. 7.

³¹ Se bildbevis som förvaras hos författaren samt C. Lagerqvist (2002c), s. 5 och 7 f.

³² Jordbruksräkningar för Ängersjö församling för åren 1951, 1956, 1961, 1966, 1971, 1976 och 1981 (primärmaterial), RA och SCB.

fram till dess att alla jordbruk hade avvecklats i början av 1980-talet.³³ Möjligheten till jämförelser över tid är källmaterialets huvudsakliga styrka och en konsekvens av att uppgiftsinsamlingen i huvudsak har fokuserats på samma typer av frågor om jordbrukets storlek och inriktning. En blankett skulle fyllas i av den enskilde brukaren och lämnas eller skickas in till den särskilt utsedda institution som hade som uppgift att kontrollera – och när så erfordrades även justera – uppgifterna. Under åren 1944 och 1951 var beredningsnämnder och hushållningssällskapens lokala organ engagerade i kontrollen av uppgiftsinlämningen, men från år 1956 ersattes dessa organ av kommunernas styrelser. Hur uppgiftsinsamlingarna skulle gå till reglerades i detalj av Kungl. Maj:ts kungörelser.³⁴

De källkritiska aspekterna har delvis redan diskuterats, men förtjänar ändå att belysas mer ingående i följande stycken. Källmaterialet, som från 1950-talet och framåt samlades in vart femte år, återger ögonblicksbilder, vilka kan tänkas ge en icke representativ bild av jordbrukets faktiska utveckling. Detta möjliga källproblem måste emellertid anses vara av mer teoretisk än praktisk karaktär, eftersom den agrara näringen i huvudsak genomsyras av stabilitet och långsiktighet. Under efterkrigstidens mekaniseringsepok blev detta ännu tydligare, då långsiktigheten var en förutsättning för att investeringar skulle ge avkastning. Ett mer märkbart källkritiskt problem är att materialet inte ger en heltäckande bild av hur jordbruket såg ut vid de enskilda nedslagen. De två främsta exemplen på detta är den bristfälliga informationen rörande maskinparkens utveckling från år 1956 och framåt (se ovan) samt de renodlade skogsbruksenheter utveckling efter 1951 (se nedan). Bristerna har i det förstnämnda fallet till viss del kunnat kompenseras med hjälp av intervjuer och besök i församlingen (se kapitel VI). I kommande kapitel kommer även andra källmaterial – såsom inkomsttaxeringslängder – att användas för att komplettera och bitvis nyansera informationen från jordbruksräkningarna. Några betydelsefulla avvikelser mellan de olika källmaterialen har emellertid inte kunnat påvisas (se bilaga 4.1).

En svårighet av betydelse är dock att källmaterialet från år 1956 och framåt, med undantag av år 1966, exkluderar samtliga jordbruksföretag med mindre än 2,01 hektar åker. För att kunna göra relevanta jämförelser över tid har jordbruksräkningarna, då ej annat anges, rensats på enheter vars åker understeg 2,01 hektar. Tidigare forskning visar att dessa mindre jordbruk lades ned relativt snabbt under 1950- och 1960-talen.³⁵ Samma utveckling fanns av allt att döma även i Ängersjö. Av de 32 enheter som redovisades år

³³ Jordbruksräkning för åren 1944, 1951, 1956, 1961, 1966, 1971, 1976 och 1981 (primärmaterial), RA och SCB, Sveriges officiella statistik (SOS): Jordbruksräkning för åren 1944, 1951, 1956, 1961 och 1966 samt Sveriges officiella statistik (SOS): Lantbruksräkning för åren 1971, 1976 och 1981.

³⁴ Kungl. Maj:ts anvisningar för Jordbruksräkning för åren 1944, 1951, 1956, 1961, 1966, 1971, 1976 och 1981 (primärmaterial), RA och SCB.

³⁵ Se t.ex. D. Bäcklund (1988), s. 173–223.

1951 och som hade mindre än 2,01 hektar åker var enbart fem kvar år 1966, varav två var aktiva (se tabell 4.1).³⁶ Jordbruksräkningarnas primärmaterial förmedlar – trots nämnda brister – en relativt god bild av antalet jordbruksföretag och dess utveckling och inriktning. Det verkar inte heller ha funnits några enheter som ”låg och pendlade” kring tvåhektarsgränsen, vilket skulle kunna ha försvårat möjligheterna till en gedigen bearbetning.

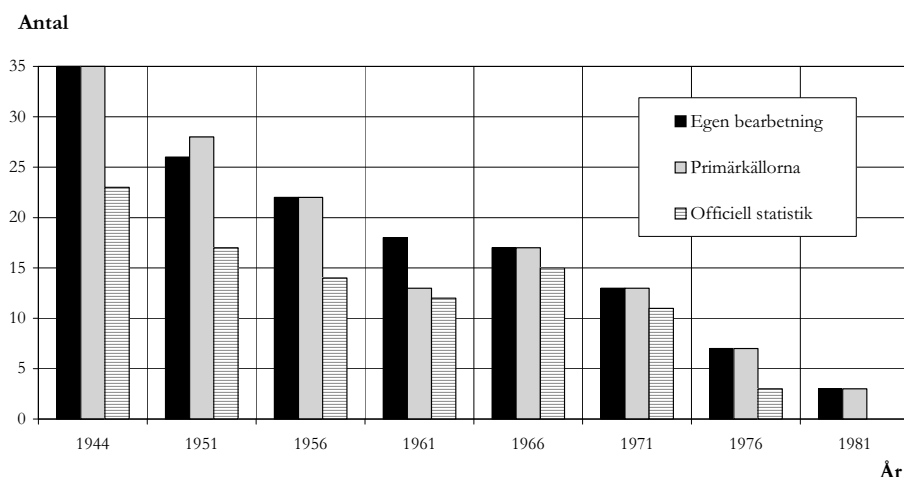
Vikten av att använda jordbruksräkningarnas primärmaterial har understrukits av tidigare forskning, som har visat att den tryckta statistiken på väsentliga punkter återger en tveksam eller rentav felaktig bild av verkligheten.³⁷ Efter en noggrann analys har det emellertid visat sig att även primärmaterialet är behäftat med vissa brister. För att komma tillrätta med dessa problem har en egen bearbetning genomförts för åren 1944, 1951 och 1961. Grunden för den egna bearbetningen utgörs dels av tidigare forskning om jordbruksnäringens (långsiktiga) natur, dels av genomförda intervjuer i församlingen (se bilaga 4.1). Vid en jämförelse mellan Sveriges officiella statistik (SOS), jordbruksräkningarnas primärmaterial och den egna bearbetningen kan det konstateras att den tryckta statistiken redovisar en konstant lägre siffra än vad primärmaterialet och den egna bearbetningen gör och att de två förstnämnda källorna uppvisar en större fluktuation över tid än den egna bearbetningen (se diagram 4.1).

Skillnaderna mellan den egna bearbetningen och primärmaterialet tydliggörs i diagram 4.1, som redovisar samtliga jordbruk i Ängersjö med mer än 2,00 hektar åker. Vid sex av åtta nedslag föreligger det ingen skillnad, men under åren 1951 och 1961 har vissa mindre justeringar gjorts. Under det förstnämnda året har antalet brukningsenheter justerats, så att sambrukade enheter slagits ihop, i den egna bearbetningen. Därmed möjliggörs jämförelser över tid. Under det sistnämnda året har några enheter som fallit bort lagts till, då det är föga sannolikt att enheter – som vid det närmast föregående och det närmast efterföljande nedslagsåret redovisar en exakt likadan åkerstorlek, på klart över 2,00 hektar – försvinner under tvåhektarsgränsen (se bilaga 4.1). En mer sannolik tolkning är att några enheter under år 1961, av en eller annan anledning, har försvunnit ur materialet. Det tydligaste exemplet på vikten av den egna bearbetningen utgörs av jordbruk 2 (se tabell 4.6), vars åker, enligt primärmaterialet, skulle ha förändrats från 5,1 hektar år 1956 till mindre än 2,01 hektar åker år 1961, för att därefter slutligen vara tillbaka på 5,1 hektar år 1966. En mer sannolik tolkning är att enhetens åker var oförändrad under år 1961 och att dessa uppgifter fallit bort ur redovisningen. Genomförda intervjuer i församlingen stödjer denna tolkning.

³⁶ År 1966 redovisades samtliga ”brukare till enheter taxerade som jordbruksfastighet vid senaste fastighetstaxering och omfattade minst 0,3 hektar åker”. Se SOS Jordbruksräkningen 1966, jordbruk med binärangar, SCB, s. 27.

³⁷ O. Gulbrandsen (1957), s. 83 samt D. Bäcklund (1998), s. 88 och 187.

Diagram 4.1: Antal jordbruk med mer än 2,00 hektar åker i Ängersjö församling åren 1944–1981.

Källa: Jordbruksräkning för åren 1944, 1951, 1956, 1961, 1966, 1971, 1976 och 1981 (primärmaterial), SOS Jordbruksräkning för åren 1944, 1951, 1956, 1961 och 1966 samt SOS Lantbruksräkning för åren 1971, 1976 och 1981, RA och SCB.

Genom den egna bearbetningen har uppgifterna för i första hand år 1961 justerats, vilket gör att avvecklingen av församlingens jordbruk framstår som mer graduell under 1950- och 1960-talen än vad primärmaterialiet och den offentliga statistiken låter påskina. Dessutom står det klart att boskapskötseln och åkerbruket började att avvecklas redan under 1940-talet. För att illustrera de långvariga jordbrukens avveckling och de genomförda sammanslagningarna av enheter har en box-modell sammanställts, som visar varje enskilt företag över tid vad gäller åkermark, skogsmark och djurbestand (se bilaga 4.2).

Strategier och lokalt handlingsutrymme

I detta kapitelavsnitt analyseras de långsiktiga jordbrukens åkerbruk, boskapsskötsel, skogsbruk och avveckling i ljuset av brukarnas försörjningsstrategier. Offensiva respektive defensiva strategier har tidigare definierats som betydande satsningar respektive minskningar. Med betydande avses en förändring som överstiger 30 procent av arealen mellan två näraliggande nedslagsår. Denna avgränsning har gjorts på kvalitativa grunder utifrån enskilda brukares agerande. Olika nivåer har testats för att kunna avgöra var den mest fruktbara gränsdragningen bör ligga. Genom att välja 30 procentnivån samt göra en kvalitativ bedömning kan brukarnas strategier indikeras samtidigt som enheter vars förändring kan förklaras av brister i källmaterial exkluderas.

Åkerbruket och boskapsskötseln avvecklades

Den brukade åkerarealen i Ängersjö minskade successivt under efterkrigstiden, från 131 hektar år 1951 till 0 hektar år 1986. Minskningen var som störst under 1950- och 1970-talen. I takt med att alltfler brukare övergav åkerbruk och boskapsskötsel förändrades jordmarknadens karaktär. Åkermark frigjordes och kunde arrenderas av aktiva brukare, sannolikt till en låg (eller obefintlig) kostnad, vilket bidrog till att andelen arrenderad åker steg från 11 procent i mitten av 1950-talet till 66 procent i början av 1980-talet.

Församlingens åkerbruk var långt ifrån statistiskt – trots sin småskalighet. Förekomsten av divergerande strategier visar på att ett avvecklingsförlopp – vars utfall i efterhand kan tolkas som givet – rymde olika möjligheter. I takt med att alltfler flyttade ut från församlingen valde några av de kvarboende att arrendera den åkermark som därmed frigjordes. Vissa brukare gav således inte upp hoppet utan såg möjligheter i en tid som i efterhand i allt väsentligt har framställts som en linjär och på förhand given avveckling. Ett relativt stort handlingsutrymme verkar med andra ord ha funnits. Sju av brukarna hade ett oförändrat åkerinnehav över tid (jordbruk 5, 8, 14 och 19–22), sex brukare förefaller ha satsat offensivt minst en gång under perioden (jordbruk 1, 3, 7, 11, 13 och 17), varav hälften under 1950-talet och hälften under 1960-talet, fem brukare verkar ha tillämpat defensiva strategier och reducerade åkerinnehavet (jordbruk 6, 9–10, 15 och 18) och fyra brukare tycks ha tillämpat såväl offensiva som defensiva strategier över tid (jordbruk 2, 4, 12 och 16), varav tre expanderade åkerinnehavet för att några år senare reducera det innan jordbruken slutligen avvecklades. I tabell 4.6 redovisas dels avvecklingsförloppets inneboende handlingsutrymme, dels konsekvenserna av strategibegreppets operationalisering med valda 30 procentnivå.

En sådan tolkning är dock orimlig att göra. I takt med att jordbruksföretagen avvecklades under efterkrigstiden minskade nämligen församlingens aggregerade utkomster från boskapsskötsel. Det som verkade vara en satsning på åkerbruket efterföljdes inte av en expansion av nötkreatursstocken, vilket indikerar att offensiva strategier – i bemärkelsen expanderande nötkreatursbestånd – i praktiken uteblev. Därför är det svårt att hävda att expansionen inom åkerbruket var ett uttryck för offensiva försörjningsstrategier. Snarare handlade det om att slå den vall som ändå fanns på grannens nedlagda åker till en låg eller obefintlig kostnad. Några större kapitalinvesteringar förekom inte heller.

Tabell 4.6: Åkerinnehav för långvariga jordbruk i Ängersjö församling åren 1951–1981, redovisat i absoluta tal (hektar) och storleksmässig förändring (trend).

Jordbruk	Åkerarealens storlek (hektar)							Åkerarealens förändring (strategiangivelser)					
	1951	1956	1961	1966	1971	1976	1981	51-56	56-61	61-66	66-71	71-76	76-81
1	1,5	3,4	2,9	2,5	2	2	2 x	↗	→	→	→	→	→ x
2	1,5	5,1	5,1	5,1	5,4	2	2 x	↗	→	→	→	↘	→ x
3	1,5	< 2	< 2	4,5	4,5	4,5	5 x	→	→	→	→	→	→ x
4	1	< 2	< 2	7,8	9,3	2	x	→	→	↗	→	↘	→ x
5	3,3	4	4,5	4	4	3	x	→	→	→	→	↘	→ x
6	7,7	7	7	4	4	2	x	→	→	↗	→	↘	→ x
7	1,5	< 2	< 2	2	2	4	x	→	→	→	→	↘	→ x
8	3	3	3	3,5	3	x		→	→	→	→	↘	→ x
9	4	4	4	4	2,5	x		→	→	→	→	↘	→ x
10	11,9	4	3,8	3,5	3,5	x		↗	→	→	→	↘	→ x
11	2,6	3,5	3	3,9	3,5	x		↗	→	→	→	↘	→ x
12	2,5	4	5	6	4	x		↗	→	→	→	↘	→ x
13	1,5	< 2	< 2	3	x			→	→	↗	→	↘	→ x
14	4	4	5	5	x			→	→	→	→	↘	→ x
15	5	3,7	2,1	2,5	x			→	↗	→	→	↘	→ x
16	6	3,5	3	4	x			↗	→	→	→	↘	→ x
17	2	3,7	3,1	2,5	x			↗	→	→	→	↘	→ x
18	3,5	3,5	3,5	0	x			→	→	→	→	↘	→ x
19	1	< 2	< 2	1	x			→	→	→	→	→	→ x
20	0,5	< 2	< 2	0,5	x			→	→	→	→	→	→ x
21	2	< 2	< 2	< 2	x			→	→	→	→	→	→ x
22	0,13	< 2	< 2	< 2	x			→	→	→	→	→	→ x

Anmärkning: Markeringen < 2 anger att åkerarealen understigit 2,01 hektar och därför saknas i källmaterialet. Det utgås ifrån att jordbruket fanns kvar i församlingen, då det redovisas i materialet år 1966. Markeringen x anger nedläggning. Jordbruk 19 och 20 kan ha varit kvar i församlingen även efter år 1966, men det förefaller osannolikt. Övriga enheter lades antingen ned eller arrenderades av andra enheter. Jordbruk 1 bytte ägare mellan åren 1971 och 1976.

Källa: Jordbruksräkning för åren 1951, 1956, 1961, 1966, 1971, 1976 och 1981 (primärmaterial), RA och SCB.

Antalet djur minskade konstant under hela perioden (se diagram 4.2) och därmed möjligheterna att med hjälp av egen boskapsskötsel tillfredsställa husbehovet – även om produktionen per djur med största sannolikhet ökade i Ängersjö precis som i riket.³⁸ Att hästarna fanns kvar under 1960- och 1970-talen, trots att antalet nötkreatur minskade dramatiskt, var sannolikt en konsekvens av att hästarna användes inom skogsbruket.

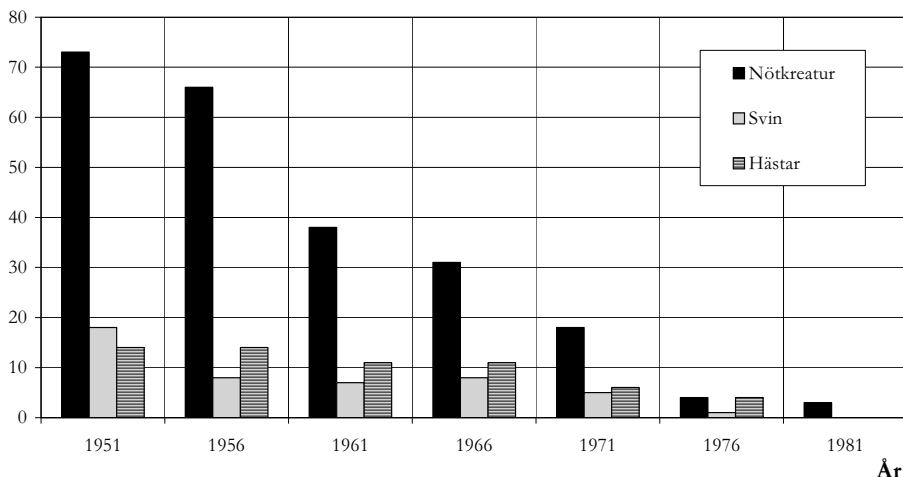
Under 1950-talet försvann den naturliga ängen, vilket indikerar en höjd produktivitet.³⁹ Tillbakagången var som starkast i slutet av 1950- och 1960-talen. Fram till mitten av 1950-talet utökade emellertid vissa brukare sin åkerareal – vilket till viss del kan förklaras av att de kvarvarande jordbruken övertog åkermark från de mindre jordbruken, d.v.s. de enheter som inte syns i källmaterialet och som vid mitten av 1960-talet i princip hade försvunnit –

³⁸ Se t.ex. I. Flygare & M. Isacson (2003), s. 84–91 och 105 ff.

³⁹ För ett mer utförligare resonemang, se D. Bäcklund (1988), s. 173–223.

Diagram 4.2: Antal djur för långvariga jordbruk med mer än 2,00 hektar åker i Ängersjö församling åren 1951–1981.

Antal

Anmärkning: År 1951 redovisas 43 höns och 8 får. År 1956 redovisas 24 höns. År 1976 redovisas 4 får. I övrigt redovisas inga höns eller får i församlingen.

Källa: Jordbruksräkning för åren 1951, 1956, 1961, 1966, 1971, 1976 och 1981 (primärmaterial), RA och SCB.

men därefter lades även de något större jordbruken ned.⁴⁰ På åkern odlades, som nämnts, främst hö och grönfoder för djuren, men även (mandel)potatis, korn, havre, rotfrukter och andra grödor.⁴¹

Generationsväxlingen uteblev

De långvariga jordbruksföretagen i Ängersjö avvecklades successivt, men i olika tempo. Avvecklingen ägde rum under den andra utflyttningsvågen – d.v.s. under den period då det var ett markant underskott på män och kvinnor i produktiva åldrar – och var som allra störst i relativa tal i slutet av 1970-talet. En äldre generation brukare drev jordbruksföretagen vidare till dess att de inte orkade längre och/eller hade gett upp hoppet om att den yngre generationen skulle ta över företagen. Samtidigt lade brukare i yngre åldrar ned produktionen och flyttade ut från Ängersjö. Därmed uteblev generationsväxlingarna inom jordbruket. I mitten av 1980-talet hade samtliga företag lagts ned. Flera brukare verkar emellertid ha behållit den egna skogen (se nedan).

⁴⁰ Vissa enheter, som under åren 1944 och 1951 redovisade en åker på mindre än 2,01 hektar, redovisas under 1960- och 1970-talen tillsammans med jordbruk vars åkerareal översteg 2,00 hektar (se bilaga 4.2).

⁴¹ Jordbruksräkningar för åren 1944, 1951, 1956, 1961, 1966, 1971, 1976 och 1981 (primärmaterial), RA och SCB.

Tabell 4.7: *Brukarens ålder vid nedläggning av långvariga jordbruk i Ängersjö församling, åren 1966–1981.*

Jord bruk	Ålder vid nedläggning	Medelålder vid nedläggning	Jordbruk	Ålder vid nedläggning	Medelålder vid nedläggning
1	49-54	51,5	12	79-84	81,5
2	58-63	60,5	13	57-62	59,5
3	54-59	56,5	14	60-65	62,5
4	73-78	75,5	15	66-71	68,5
5	53-58	55,5	16	54-59	56,5
6	57-62	59,5	17	66-71	68,5
7	65-70	67,5	18	48-53	50,5
8	46-51	48,5	19	47-52	49,5
9	61-66	63,5	20	46-51	48,5
10	69-74	71,5	21	71-76	73,5
11	64	64	22	79-84	81,5

Anmärkning: Orsaken till varför brukarens ålder inte kan fastställas exakt är att det i jordbruksräkningarnas primärmaterial inte framgår exakt när brukningsenheterna lades ned.

Källa: Församlingsböcker för Ängersjö församling åren 1925–49 och 1968–91 (primärmaterial), Jordbruksräkning för åren 1966, 1971, 1976 och 1981 (primärmaterial), samt Sveriges dödbok 1950–99 (2000), ÖLA, RA och SCB.

Jordbrukarna i Ängersjö var mellan 46 och 84 år när de lade ned sina jordbruk. Tolv av totalt 22 brukare var äldre än 60 år och tre var något yngre än 50 år. Inom nämnda åldersintervall fanns en jämn åldersspridning från mitten av 1960-talet och fram till mitten av 1980-talet. I tio av fallen – särskilt jordbruk 1, 3, 5, 8, 16, 18, 19 och 20, då brukaren var yngre än 60 år när han lade ned sin produktion – kan det knappast ha varit tal om generationsskiften, men i de övriga tolv fallen är denna benämning mer relevant. I samtliga fall saknades yngre familjemedlemmar som var beredda att ta över och driva jordbruken vidare. I de flesta fall hade de yngre familjemedlemmarna redan lämnat Ängersjö. Andra försörjningsalternativ verkar ha framstått som mer attraktiva, inte minst för jordbruk 1, 8, 19 och 20. Ett av alternativen skulle kunna vara att kraftigt expandera det egna skogsbruket, men denna försörjningslösning var enbart aktuell för fyra brukare (se nedan).

Mycket talar för att det fanns ett betydande handlingsutrymme på lokal nivå och en förhållandevis stor flexibilitet i resursutnyttjandet i en fas då jordbruket så småningom kom att avvecklas. Detta fenomen har knappt betonats i tidigare studier. De redovisade utflyttningarna bidrog förvisso till att skapa lokala vakanser – främst i form av bostäder och resurser, såsom åkermark för uppköp och arrendering, vilka i sin tur möjliggjorde för vissa hushåll att bo kvar – men dessa resulterade, som nämnts, inte i någon betydande nyinflyttning.

Betydelsen av egen skog

Möjligheterna att utnyttja skogen har länge varit en central källa till försörjning i det inre av Norrland. Skogen försåg hushållen med nödvändiga träråvaror och skogsmarkerna användes som betesmarker för djuren. I början av 1950-talet ägde förhållandevis få aktörer större delen av Ängersjöskogarna. Totalt 26 brukningsenheter hade ett skogsinnehav som översteg 100 hektar vardera. Av dessa hade elva brukningsenheter mer än 500 hektar skog vardera och förfogade därmed över nära 90 procent (25 571 hektar) av skogsmarkerna i församlingen.

I huvudsak tre aktörer dominerade skogsägandet: Marma sågverks aktiebolag (13 290 hektar), staten (5 976 hektar) samt Bergvik och ALA aktiebolag (540,5 hektar). Tillsammans ägde de knappt 70 procent av skogsarealen. Åkermarken vid dessa enheter var ofta obetydlig eller obefintlig. Återstoden av skogsmarkerna ägdes av brukare som kombinerade jord- och skogsbruk, varav enbart 11 brukare hade mer än 100 hektar skog vardera. Av dessa var fem långvariga jordbruk (se tabell 4.8). Inte ens tio procent av den totala skogsarealen var knuten till jordbruksföretag med mer än 2,00 hektar åker. Tjugofem år senare hade skogsägandet koncentrerats ytterligare. Då ägde skogsbolagen och staten mer än 80 procent av skogarealen i Ängersjö (se tabell 4.2).

År 1951 redovisades, som nämnts, skogsinnehavet vid samtliga brukningsenheter. Därefter synliggjordes skogsinnehavet enbart vid de långvariga jordbruken, d.v.s. de som kombinerade jord- och skogsbruk och hade mer än 2,00 hektar åker vardera. De renodlade skogsbruksenheter och de enheter vars åkerbruk avvecklades under efterkrigstiden saknas i källmaterialet. Det har inte varit möjligt att erhålla uppgifter om dessa enheter i skogsbruksräkningarnas respektive fastighetstaxeringarnas primärmaterial. I följande stycken analyseras därför enbart skogsinnehav vid de långvariga jordbruken.

Även om flera som flyttade ut från församlingen sannolikt behöll sin skog, så valde många att sälja den. Överföringen av skog från enskilda personer till aktiebolag och stat skedde sannolikt främst från mindre enheter som inte redovisades i jordbruksräkningarna efter 1951. En del av skogsarealen som redovisas i tabell 4.8 kan förvisso ha tagits över av skogsbolag och/eller statsmakt i samband med att de långvariga jordbruken avvecklades, men det är mer troligt att merparten av dessa brukare behöll skogen, då denna grupp jordbrukare hade en större benägenhet att bo kvar.

Jordbruksräkningarnas primärmaterial och genomförda intervjuer indikerar att enbart några få hushåll kunde försörja sig på enbart egen skog. Vid övriga hushåll ingick den egna skogen i ett bredare försörjningsunderlag. Skogsägandet förändrades relativt många gånger under perioden. Nära hälften av de långvariga jordbrukarna förändrade sitt skogsinnehav (se tabell 4.8). Av totalt 22 brukare ägde 19 egen skog i början av 1950-talet och under 1960-talet köpte ytterligare två brukare skog (se jordbruk 7 och 13). Ett jordbruk (jordbruk 4) saknade egen skog under hela undersökningsperioden.

Tabell 4.8: *Skogsinnehav för långvariga jordbruk i Ängersjö församling åren 1951–1981, redovisat i absoluta tal (hektar) och relevant storleksmässig förändring (trend).*

Jordbruk	Skogsarealens storlek (hektar)							Skogsarealens förändring (strategiangivelser)					
	1951	1956	1961	1966	1971	1976	1981	51-56	56-61	61-66	66-71	71-76	76-81
1	193	193	192	190	193	193	193 ?	→	→	→	→	→	→ ?
2	141	141	152	164	164	164	164 ?	→	→	→	→	→	→ ?
3	3	3	3	18	23	23	123 ?	→	→	↗	→	→	↗ ?
4	0	0	0	0	0	0	?	→	→	→	→	→	→ ?
5	173	182	182	125	150	150	?	→	→	↘	→	→	→ ?
6	1057	1042	1043	1061	1061	1061	?	→	→	→	→	→	→ ?
7	0	0	0	2	4	4	?	→	→	↗	↗	→	→ ?
8	18	20	22	24	18	?	?	→	→	→	→	→	→ ?
9	128	150	128	127	128	?	?	→	→	→	→	→	→ ?
10	30	36	34	33	32	?	?	→	→	→	→	→	→ ?
11	36	37	130	130	120	?	?	→	↗	→	→	→	→ ?
12	51	50	50	50	50	?	?	→	→	→	→	→	→ ?
13	0	0	0	135	?	?	?	→	→	↗	→	→	→ ?
14	14	14	14	14	?	?	?	→	→	→	→	→	→ ?
15	81	61	188	188	?	?	?	→	↗	→	→	→	→ ?
16	98	40	68	96	?	?	?	↘	↗	↗	→	→	→ ?
17	40	44	47	50	?	?	?	→	→	→	→	→	→ ?
18	35	38	31	34	?	?	?	→	→	→	→	→	→ ?
19	5	5	4	4	?	?	?	→	→	→	→	→	→ ?
20	14	14	20	20	?	?	?	→	↗	→	→	→	→ ?
21	34	34	35	35	?	?	?	→	→	→	→	→	→ ?
22	93	93	49	49	?	?	?	→	↘	→	→	→	→ ?

Anmärkning: Brukarnas strategier anges av pilarnas riktning. Förändringar som kan härledas till brister i källmaterialet har exkluderats. Uppgifter om skogsinnehav för jordbruk 3 år 1981 bygger på egna intervjuer. Markeringen ? anger att information saknas om skogsbruket efter jordbrukens formella nedläggning. Sannolikt fortsatte emellertid skogsmarkerna att brukas även efter att jordbruken avvecklats.

Källa: Jordbruksräkning för åren 1951, 1956, 1961, 1966, 1971, 1976 och 1981 (primärmaterial), RA och SCB.

Även om åkerbruket och boskapsskötseln avvecklades, så expanderade sex brukare sina skogsarealer med mer än 30 procent (jordbruk 3, 7, 11, 13, 15 och 20). Fyra av dessa (jordbruk 3, 11, 13 och 15) utökade sin skogsareal med omkring 100 hektar vardera och kan därmed sägas ha tillämpat offensiva strategier då dessa satsningar måste anses vara centrala ur försörjnings-synvinkel. Tre av de fyra brukarna köpte skog under 1960-talet, d.v.s. då utflyttningarna från Ängersjö var särskilt påtagliga. Under denna period gavs tillfälle till flexibilitet. Resurser frigjordes och bytte ägare. Jordbruk 3 och 13 köpte in skog samtidigt som de utökade sin åkermark. Det förstnämnda jordbruket utökade därtill storleken på sin maskin- och redskapspark.⁴² Om maskin- och redskapsparken expanderades även vid jordbruk 13 framgår inte av det skriftliga materialet och har inte varit möjligt att kontrollera på annat sätt. Någon expansion av nötkreaturstocken vid dessa två jordbruk har emellertid inte kunnat påvisas. Däremot kan det konstateras att det inte enbart var

⁴² Se bildbevis som förvaras hos författaren, samt C. Lagerqvist (2002c), s. 5 och 7 f.

skogsbolagen och staten som köpte upp skog från dem som flyttade ut ur församlingen, utan även brukare som investerade i Ängersjö.

Tolv brukare hade ett oförändrat skogsinnehav över tid (jordbruk 1–2, 6, 8–10, 12, 14, 17–19 och 21), varav tre ägde mer än 100 hektar skog vardera (jordbruk 1–2 och 9) och en (jordbruk 6) hade mer än 1 000 hektar skog. Vid dessa fyra jordbruk spelade sannolikt skogen en betydande ekonomisk roll och det är rimligt att utgå ifrån att uppgraderingen av brukarnas maskin- och redskapsparken ägde rum kontinuerligt (om de inte hyrde in skogsmaskiner eller betalade entreprenörer för att avverka skogen, vilket görs idag). Vid de återstående åtta jordbruken med stabilt skogsinnehav var skogen emellertid mindre viktig ur försörjningssynvinkel, men kunde sannolikt ge vissa mindre ekonomiska bidrag utöver uttagen av husbehovsvirke.

Enbart två brukare tillämpade defensiva strategier (jordbruk 5 och 22), men ingen avvecklade helt den egna skogen. Tvärtom hade denna en mer eller mindre central betydelse även vid dessa jordbruk. Den ena brukaren ägde exempelvis mer än 100 hektar skog efter att skogsmarkerna hade reducerats i början av 1960-talet och den andre brukarens skogsinnehav låg efter reduceringen i slutet av 1950-talet i paritet med de mindre jordbruken som tillämpade ett stabilt skogsäggande över tid (se ovan). En möjlig tolkning skulle kunna vara att de två brukarna hade en tydlig ambition att bo kvar i församlingen och därför sålde delar av den egna skogen, likt en försäkring, för att klara sig ur en tillfällig ekonomisk svårighet och för att klara av omställningen i samband med jord- och skogsbrukets mekanisering. Samma tolkning passar för jordbruk 16, som först sålde nära 60 hektar skog för att därefter successivt köpa tillbaka den (eller motsvarande skogsareal). Denna brukare var den enda som skulle kunna sägas ha tillämpat såväl defensiva som offensiva strategier. En liknande tendens finns hos jordbruk 5, men inte hos jordbruk 22.

Den egna skogen hade under perioden som helhet en stor eller mycket stor betydelse för maximalt elva egenföretagare (jordbruk 1–3, 5–6, 9, 11, 13, 15–16 och 22) givet att skogen hade samma kvalitet och ålder. Dessa jordbruk hade – med undantag av jordbruk 6 – mellan 90 och 200 hektar skog vardera.⁴³ Jordbruk 6, som var Kristina Anderssons dödsbo, redovisade både församlingens största familjeägda skog och församlingens största nötkreatursbestånd. Denna grupp egenföretagare, som hade cirka 100 hektar egen skog eller mer, hade såväl en större benägenhet att fortsätta bedriva åkerbruk och boskapsskötsel under perioden (jfr Bäcklunds resultat) som en större benägenhet att bo kvar efter att åkerbruket och boskapsskötseln hade avvecklats.

⁴³ Ytterligare förtydliganden samt mer definitiva slutsatser kommer att göras i kommande kapitel då skogsinnehavet granskas i relation till inkomsttaxeringslängderna för Ängersjö församling.

Mot bakgrund av jordbrukets successiva avveckling finns det anledning att tro att lönearbetet i bolagens och/eller statens skogar blev allt viktigare för kvarboendet – även om detta rimligtvis borde ha varit centralt redan under 1950-talet. De stora avverkningarna i bolagsskogarna på 1920- och 1930-talen, som av allt att döma var mycket omfattande, gjorde emellertid att det tog omkring 70 år innan skogen återigen blev fullt avverkningsbar.⁴⁴ Enligt Kjell Jonsson sjönk avverkningarna drastiskt till relativt låga nivåer, vilka bibehölls fram till omkring år 1980.

I det inre av Norrland framtvingades, som bekant, skogsbrukets mekanisering av att många småbrukare lämnade skogsbygderna. Rationaliseringarna inom skogsbruket framtvingade i sin tur ytterligare en avfolkning av skogsbygden.⁴⁵ Skogsbruksnäringens mekanisering under 1950- och 1960-talen – som till stor del handlade om motorsågens och processorernas införande, skogsbarkningens upphörande och mekaniserade transporter – försämrade ytterligare möjligheterna till kvarboende.⁴⁶ Nämnade faktorer påverkade arbetskraftsbehovet.

Enligt Bertil Larsson, som fortfarande bor kvar i Ängersjö, skapades fler arbeten i den bolagsägda skogen. Enskilda brukare var däremot mer försiktiga med att hyra in arbetskraft för att avverka egen skog. De brukade, enligt Bertil Larsson, lösa skötsel och avverkningar inom familjen. John Subeck, som även han bor kvar i församlingen, kompletterar Larssons bild då han berättar att samtliga hästkörare, som sagts upp på grund av skogsbrukets mekanisering i slutet av 1960-talet och början av 1970-talet, erbjöds utbildning för att omskolas till bland annat traktorförare.⁴⁷ De omfattande utflyttningarna från Ängersjö åren 1964–74 begränsade arbetskraftsutbudet på lokal nivå och ökade sannolikt skogsbolagens benägenhet att vidareutbilda den kvarboende arbetskraften.

Resultatdiskussion

Den övergripande forskningsuppgiften i detta kapitel har varit att kartlägga förutsättningarna för försörjning över tid genom egenföretagande inom areella näringar. En viktig poäng har varit att följa hur avvecklingsprocessen inom jordbruket har gått till. Resursväxlingar inom långvariga jordbruksföretag har särskilt beaktats. Undersökningen har gjorts i ljuset av hushållens fasta egendom, församlingens folkmängd och migrationsmönster samt de kvarboendes ålder. Det empiriska utfallet har tolkats som en mätare av hur aktörerna har värderat de försörjningsalternativ som var tillgängliga. Offen-

⁴⁴ M. Isacson & B. Persson (1998), s. 125–160.

⁴⁵ Se t.ex. J. Wallander (1948) och D. Bäcklund (1988), s. 211.

⁴⁶ K. Jonsson (1986), s. 25 f. och 29.

⁴⁷ C. Lagerqvist (2002c), s. 10–16 och 20.

siva strategier inom näringen har setts som uttryck för en existerande framtids-optimism medan defensiva strategier inom näringen i allt väsentligt har betraktats som att andra näringar har framstått som mer attraktiva.

Åkerbruket och boskapsskötseln i Ängersjö församling hade en låg försörjningspotential. Jordbruksföretagen var genomgående få och små. Mekanisering- och moderniseringsgraden var låg. Mellan åren 1951 och 1966 lades omkring 80 procent av alla jordbruksföretagen ned. De företag som hade en åkerareal på mindre än 2,01 hektar minskade mest. Vid de aktiva jordbruken var produktionen i huvudsak inriktad på djurfoder. Under samma femtonårsperiod minskade antalet djurbestånd från 37 till 16. Fram till år 1986 hade även de resterande jordbruken lagts ned.

Vid hälften av de långvariga jordbruken uteblev generationsskiftena och vid hälften lades produktionen ned av de aktiva brukarna innan generationsskiftet var aktuella. Även om flertalet av jordbruken hade relativt små maskin- och redskapsparkar så fanns det brukare som var beredda att satsa offensivt. Fem brukare köpte in varsin traktor och byggde därutöver ut sina maskinparkar. Härje Eliasson hade exempelvis en välutvecklad maskin- och redskapspark. Ytterligare offensiva strategier är däremot svåra att påvisa inom jordbruket även om flera av brukarna med långvariga jordbruk verkar ha haft ambitioner att utveckla såväl det egna jordbruket som det egna skogsbruket under 1950- och 1960-talen. Det som under vissa perioder verkade vara satsningar på åkerbruk (se tabell 4.6) återföljdes emellertid inte av en expansion av nötkreatursstocken. Förutsättningarna för försörjning inom åkerbruk och boskapsskötsel var obefintliga vid mitten av 1980-talet, då alla jordbruk hade avvecklats. Ett relativt stort ägande i mitten av 1900-talet medförde som regel fortsatta investeringar och reinvesteringar längre fram i tiden. Denna grupp brukare hade även en större benägenhet att bo kvar.

Under undersökningsperioden koncentrerades skogsägandet till bolag och stat (se tabell 4.2). Enbart några få hushåll kunde försörja sig på enbart egen skog. Vid övriga hushåll ingick den egna skogen i ett bredare försörjningsunderlag. Vid de långvariga jordbruken – som på grund av ett bristande käll-läge har varit de enda som gått att studera – hade den egenägda skogen en central betydelse för maximalt elva brukare, som hade omkring 100 hektar skog vardera eller mer. En brukare redovisade både församlingens största familjeägda skog på drygt 1 000 hektar och församlingens största nötkrea-tursbestånd. Inom skogsbruket förekom flera olika strategier: Fyra brukare tillämpade offensiva strategier genom att kraftigt expandera skogsinnehavet på ett sätt som fick betydelse för hushållens försörjning, två brukare tillämpade defensiva strategier, en brukare tillämpade först en defensiv strategi och därefter en offensiv strategi och övriga tolv brukare hade ett stabilt skogsinnehav över tid. Enbart ett långvarigt jordbruk saknade egen skog. Fyra av de brukare som satsade offensivt växlade resurser från jordbruk till skogsbruk genom att köpa in omkring 100 hektar skog vardera. Skogsexpan-sionen genomfördes med andra ord inte enbart av skogsbolag och staten utan

även av långvariga brukare som såg ett sätt att förbättra förutsättningarna för försörjning genom att köpa egen skog. De egenföretagare som ägde omkring 100 hektar skog vardera eller mer hade också en större benägenhet att bo kvar.

Jordbrukets avveckling i Ängersjö framstår på många sätt som ett dynamiskt förlopp, som tillät såväl resursväxlingar som olika försörjningslösningar. Boskapsskötsel med tillhörande åkerbruk utgjorde förvisso inte en långsiktigt hållbar försörjningslösning under efterkrigstiden, men försåg likväl åtskilliga hushåll med i första hand livsmedel under kortare eller något längre perioder. Avvecklingsprocessen påbörjades redan under 1940-talet. Det avgörande för jordbruksföretagens avveckling var emellertid uteblivna generationsväxlingar och bristande framtidsutsikter. De yngre familjemedlemmarna, som i regel redan hade flyttat ut från församlingen, såg alternativa försörjningslösningar som mer attraktiva. Även om avveckling var den dominerande trenden, så fanns ett visst handlingsutrymme på lokal nivå och en flexibilitet i resursutnyttjandet vad gäller enskilda hushåll. Oavsett om aktörerna valde att specialisera sig på eget skogsbruk eller använde sig av en mer diversifierad försörjningsbas hade de uppenbarligen en förmåga att anpassa sig efter rådande externa förutsättningar och utnyttja existerande interna försörjningsmöjligheter. De fyra brukare som under perioden köpte in omkring 100 hektar vardera är exempel på just detta. Avvecklingsförloppet var således mer mångfacetterat än vad som framgått av tidigare forskning. Flexibla försörjningsstrategier verkade ha varit en förutsättning för att kunna bo kvar.

Med anledning av resultaten i detta kapitel finns det skäl att misstänka att hushållens försörjning i huvudsak kan hänföras från lönearbete i bolags- och/eller kronoskogarna. I slutet av perioden, då boskapsskötseln och åkerbruket hade avvecklats, fanns enbart skogsbruk samt diverse binäringar, såsom jakt och bärplockning, kvar. I nästa kapitel studeras enskilda hushålls försörjningsunderlag mer ingående.

Inkomster och försörjningsunderlag

Inledning

Från kapitel IV är det bland annat känt att allt jordbruk var nedlagt i början av 1980-talet. Det är också känt att antalet jordbruksenheter dessförinnan var få och små. Jordbruket erbjöd alltså inget varaktigt försörjningsunderlag för de kvarboende efter 1950. I detta kapitel vidgas perspektivet till att omfatta hela försörjningsunderlaget. Därigenom kan det diskuteras hur det var ekonomiskt möjligt för vissa att bo kvar i en tid då de allra flesta lämnade församlingen. Analysen omfattar inte kostnads- respektive konsumtionssidan av hushållsekonomin, utan begränsas till inkomster från *formell ekonomi*¹. En övergripande utgångspunkt är att det empiriska utfallet är en konsekvens av agents intentioner (se kapitel I). Kvarboendet betraktas således, precis som utflyttningarna (se kapitel III), som en konsekvens av medvetna val. Att stanna kvar erfordrade ett utvecklat entreprenörskap, d.v.s. en förmåga att finna nya kombinationer av försörjningskällor.

Frågeställningar och avgränsning

Forskningsuppgiften i detta kapitel är att analysera de kvarboende hushållens formella ekonomi för att därefter avslutningsvis belysa frågan om varför vissa bodde kvar i Ängersjö medan andra valde att flytta. Hushållens formella inkomster över tid relateras genomgående till alternativa försörjningsmöjligheter som kunde erhållas annorstädes. Kapitlets huvudsakliga uppgift är med andra ord att på mikronivå analysera konsekvenserna av urbaniseringen samt den mekaniserings- och rationaliseringsprocess som i grunden förändrade försörjningsvillkoren för de småskaliga kombinationsjordbruken i Norrland. Hur såg försörjningsunderlaget ut och hur förändrades det under undersökningsperioden? Vem försörjde vem och vem försörjdes av vem?

¹ Med begreppet *formell ekonomi* avses ”alla de ekonomiska aktiviteter, i form av produkter och arbetsinsatser i övrigt, som pris- och omsätts antingen direkt på en marknad eller indirekt, genom ett motsvarande skatteuttag, av en statsmakt.” Se H. Wallentin (1985), s. 10. Den formella ekonomin redovisas på nationell nivå i nationalräkenskaperna, men fångar emellertid inte in all befintlig ekonomisk verksamhet (se längre fram i kapitlet).

Hur såg de kvarboende hushållens inkomstutveckling ut i relation till de som flyttade?

Tidsperioden 1950–90 är vald för att den kännetecknas av snabb landsbygdsavfolkning och fortgående urbanisering. Tre fallstudier på vardera tre år (1950–52, 1970–72 och 1987–89), möjliggör dels en analys av årliga inkomster, dels en analys av inkomsternas förändrade karaktär under respektive treårsperiod. Den första analysen syftar till att synliggöra inkomstfördelningen samt att kartlägga centrala yrkeskategorier och näringssektorer i försörjningsunderlaget. Den andra analysen syftar till att klargöra på vilket sätt hushållens försörjningsunderlag förändrades under perioden. Eventuella inkomstfluktuationer mellan enskilda år kan påvisas och hanteras genom att varje fallstudie omfattar tre år. Den informella ekonomin behandlas enbart med hjälp av tidigare forskning, eftersom relevant källmaterial för systematiska studier saknas för Ängersjö. Resultaten i föreliggande kapitel synliggör konsekvenserna av den kvarboende befolkningens försörjningsstrategier, som möjliggjorde ett kvarboende i och/eller bidrog till utflyttning från församlingen. Utifrån denna kunskap analyseras enskilda exempel på försörjningslösningar (se kapitel VI).

Från tidigare kapitel är det känt att befolkningsutvecklingen i Ängersjö uppvisade en liknande trend som riket i övrigt, d.v.s. en befolkning som blir allt äldre, med den viktiga skillnaden att i Ängersjö påbörjades utvecklingen betydligt tidigare. Därav skapades en annan typ av försörjningssituation. Andelen i produktiva åldrar minskade i takt med att andelen pensionärer steg. Denna vetskap utgör en grundförutsättning för kapitlets undersökning. Vidare är det känt att pensionärer som grupp generellt sett är mindre flyttningsbenägna än yngre personer. I genomsnitt genomförs nio av tio flyttningar innan pensionsåldern. Den tionde (och i förekommande fall den elfte) flyttningen går inte sällan till ett vårdhem, som en konsekvens av individens försämrade hälsotillstånd. Flyttningar till mindre bostäder är mer vanliga bland gruppen yngre pensionärer.² De faktorer som påverkar pensionärernas flyttningar är emellertid i huvudsak relaterade till de anhörigas bostadsort. Faktorer som rör serviceutbudets dimensionering och pensionärernas ekonomiska förhållanden har en marginell påverkan på migrationsflödet.³

² E. Holm & S. Öberg (1984).

³ C. Lundmark (1995), s. 81.

Kvarboendets försörjningsunderlag 1950–90

Metod och avgränsningar

En av de metodologiska utmaningarna har bestått i att besvara frågan hur den formella ekonomin ska kunna analyseras över tid. De olika källmaterialens karaktär och dess urvalskategorier har i flera fall förändrats över tid – emellanåt så mycket att det har varit svårt att konstanthålla relevanta variabler under hela undersökningsperioden. Detta kan anses vara olyckligt, men med tanke på att samhället har transformerats så är det inte svårt att förstå varför källmaterialen – som har skapats just för att spegla samhällsutvecklingen – också har förändrats. Hur dessa svårigheter har lösts i varje enskilt fall redovisas nedan (se även bilaga 5.1–2).

Huvudkällan för detta kapitel utgörs av inkomsttaxeringslängdernas primärmaterial för Ängersjö församling. Uppgifterna från detta källmaterial har visat sig vara relativt enkla att jämföra över tid. I källmaterialet redovisas den formella ekonomin i form av bruttoinkomster.⁴ Fem olika inkomstformer redovisas: Inkomst av (1) jord- och skogsbruksfastighet, (2) annan fastighet, (3) rörelse, (4) tjänst, och (5) kapital. Bruttoinkomsten utgörs av summan av de fem inkomstformerna minus tillåtna avdrag före skatt. Därutöver redovisas inkomsttagarens namn, ålder, civilstånd, fastighetsnummer och yrke under flertalet år.⁵ Inkomster från eget skogsbruk, som avhandlades i kapitel IV, ingår i den första kategorin. Samtliga fysiska personer samt oskiftade dödsbon och familjestiftelser – dock ej aktiebolag, ekonomiska föreningar med flera juridiska personer – som fanns upptagna i Ängersjö under hela eller delar av det aktuella beskattningsåret, upptas i inkomsttaxeringslängderna. Längderna baseras på självdeklarationer, men omfattar i början av 1950-talet inte personer (däribland barn) vars inkomster understeg 600 kronor. Därefter redovisas inkomsttagarnas samtliga inkomster. I varje fögderi ankom det på taxeringsnämndens ordförande att fylla i större delen av blanketten. Häradsskrivaren fyllde sedermera i uppgifter som var av mer praktisk karaktär. Därefter fastställde taxeringsnämndens ordförande skatteuttagets storlek, i enlighet med gällande lagstiftning. Giftna kvinnor med inkomst redovisas särskilt i källmaterialet tillsammans med sina äkta makar (se diagram 5.4).

För att erhålla en översikt över försörjningsunderlagets utveckling för hela församlingen, studeras inledningsvis vart femte år (totalt nio undersökningsår). Därefter fördjupas studien genom att samtliga formella inkomster

⁴ Uppgifterna utgörs av uppskattade inkomster av olika förvärvskällor (självdeklarationer), sedan avdrag gjorts för eventuellt underskott å förvärvskälla. Dessa uppgifter skall inte förväxlas med taxerad inkomst, då de inte avser något efteravdrag för erlagda skatter och dylikt erhållet nettobelopp.

⁵ Inkomsttaxeringslängder för Ängersjö församling åren 1950–52, 1955, 1960, 1965, 1970–72, 1975, 1980, 1985 och 1987–89, ÖLA.

analyseras i detalj vid tre olika perioder: åren 1950–52, 1970–72 och 1987–89. Hushållens medelinkomster har räknats fram för varje treårsperiod (se diagram 5.2 och 5.4). Syftet med analysen är att redogöra för varifrån enskilda hushålls formella inkomster härrörde för att på så vis kunna besvara frågan om hur flexibla hushållen var i sin hantering av befintliga resurser. För att kunna jämföra inkomstuppgifter över tid, har de räknats om till 1990 års penningvärde.

En genomgående brist i källmaterialet är att det inte separerar förvärvsinkomster och bidrag. Uppgifterna är särskilt intressanta för senare år, då den offentliga debatten många gånger har handlat om att kvarboendet enbart är möjligt genom (ett överutnyttjande av) det nationella transfereringssystemet.⁶ En närmare kartläggning av denna frågeställning låter sig alltså inte göras utifrån befintligt källmaterial. Därmed är det omöjligt att veta hur många som var mer eller mindre beroende av bidrag för sin försörjning, men med stor sannolikhet rör det sig uteslutande om lägre inkomster för senare år (se diagram 5.4).

Inkomstlängderna för perioden 1987–89 skiljer sig på några väsentliga punkter från inkomstlängderna för åren 1950–52 och 1970–72. För det första inleds 1987–89 års längder med ett ”sökregister för personer som återfinns under annans personnummer”. Sökregistret sammanför äkta makar och sammanboende, samt barn och föräldrar.⁷ För det andra görs åtskillnad mellan ”inkomst av tjänst” och ”inkomst av tillfällig förvärvsverksamhet”. I den sistnämnda inkomstkategorin redovisas dock enbart två personer (en 63 årig man och en 24 årig kvinna) år 1988. För åren 1987 och 1989 redovisas inga inkomsttagare i denna kategori. Nämnda åtskillnad har således haft föga betydelse för databearbetningen. Däremot belyses församlingens förändrade arbetsmarknadsvillkor. I början av 1950-talet fanns åtskilliga tillfälliga arbeten – något som inte minst framgår av ryckigheten i 1950–52 års källmaterial och av genomförda intervjuer i församlingen – men dessa har i princip försvunnit i slutet av perioden. Avdrag innan skatt förekom därtill i avsevärt högre utsträckning i slutet av perioden.⁸ Från åren 1970–72 och framåt tillkom uppgifter om pensioner och andra uppgifter, som utökades under åren 1987–89, i

⁶ Exempel på transfereringar är a-kasseutbetalningar, sjukpenning samt ersättningar för förtidspension.

⁷ Den specifika relationen redovisas emellertid inte explicit. Därför måste dessa uppgifter tolkas med viss försiktighet. En uppgiftspost kan exempelvis både tolkas som att en gift dotter kommer tillbaka med sitt barn, som har behållit (eller återtagit) sin ogifta mammas efternamn, och att en avsevärt yngre partner flyttar in och skaffar barn, vilket erhåller faderns namn. Nämnda svårigheter påverkar dock inte kategoriseringen av inkomsttagare i hushåll, vilket är det centrala i sammanhanget.

⁸ De flesta av de politiska partierna i Sveriges riksdag ansåg vid denna tidpunkt att möjligheterna till avdrag var alltför många, vilket framgår av den stora skatteuppgörelsen från år 1989 och illustreras lokalt genom inkomsttaxeringslängderna för Ångersjö.

form av redovisning av olika taxeringskoder (TK) samt pensionsrelaterade koder (FP och PK).⁹

En bärande metod för sammanställningen (se diagram 5.2–4) har varit att, då ej annat anges, enbart behandla de hushåll som redovisar inkomster under samtliga tre år inom varje fallstudie. De hushåll som saknade inkomster under ett eller flera år (i vissa fall på grund av att de flyttat från församlingen), har genomgående exkluderats.¹⁰ Personer i samma hushåll har genomgående förts samman. En följd av nämnda tillvägagångssätt är att ett fåtal hushåll med faktiska (och inte sällan små) inkomster har rensats bort ur analysunderlaget, vilket knappast kan anses ha påverkat kapitlets slutsatser.

För att kunna förstå hur Ängersjö församling förhåller sig till sin omgivning har diverse jämförelseuppgifter på nationell nivå tagits fram – ett arbete som har visat sig vara svårare än väntat. Svårigheterna med att erhålla relevanta jämförelseuppgifter, i form av *existensminimum* och *industriarbetarelöner*, redovisas i detalj i bilagorna 5.1–2. Referensramarna för detta kapitel har redan presenterats (se kapitel II) och utgörs, för det första, av tidigare forskning – exempelvis i form av näringsstrukturens karaktär och förändring i Jämtlands län under efterkrigstiden samt den informella ekonomins betydelse för försörjningen under 1900-talet – och, för det andra, av den genomförda empiriska analysen av skattekraften och skattetrycket i Ängersjö församling, Jämtlands län, Gävleborgs län och riket som helhet. Skattekraften och skattetrycket fungerar i sammanhanget som indikatorer på den kvarboende befolkningens levnadsnivå. Därutöver jämförs inkomsttaxeringarnas primärmaterial med Skattetaxeringarna 1950–52 (SOS), Taxeringsutfallet 1970–72 och 1987–89 (SOS), samt uppgifter om industriarbetarelöner (för samtliga undersökningsår) och tjänstemannalöner inom offentlig sektor (för åren 1987–1989), samt slutligen uppgifter om den lägsta socialt accepterade levnadsstandarden

⁹ TK specificerades på följande vis: (1) Ensamstående person utan hemmavarande barn under 18 år, och Dödsbo, som fått grundavdrag, (2) Ensamstående person med hemmavarande barn under 18 år, samt (3) Sambeskattad person. Kategorin FP (folkpensionär) hade två underkategorier. Den första kategorin var ”folkpensionär som uppburit folkpension med belopp som tillkommer gift person vars make uppbär folkpension och som varit berättigad till extra avdrag för nedsatt skatteförmåga” och den andra kategorin var ”[a]nnan folkpensionär som uppburit folkpension och som varit berättigad till extra avdrag för nedsatt skatteförmåga”. Kategorin PK (pensionsdebiteringskod) visar pensionsförhållandena och används för att räkna ut pensionsgrundande inkomst (och vid uträkningen av egenavgifter), sjukförsäkringsavgift, folkpensionsavgift, tilläggspensionsavgift, delpensionsavgift, barnomsorgsavgift, arbetsskadeavgift, arbetsskyddsavgift, samt allmän löneavgift. Egenavgifter och allmän löneavgift betalades av försäkrade födda mellan åren 1922 och 1971. (Riksskatteverket meddelade i RSV Du 1988:2 om debitering av bland annat egenavgifter.) Den pensionsgrundande inkomsten (PGI) beräknades enbart för försäkrade som var födda mellan åren 1922 och 1971.

¹⁰ Se t.ex. posterna 19 och 20 i Inkomsttaxeringslängder för Ängersjö församling för åren 1987–89 (primärmaterial), ÖLA.

(existensminimum) för perioden.¹¹ Nämnade komparationer syftar till att lyfta fram exempel på försörjningsalternativ till Ängersjö församling.

Försörjningsunderlagets utveckling

Försörjningsunderlagets förändringar åren 1950–90, redovisat på församlingsnivå för den i Ängersjö boende befolkningen, skildras med hjälp av nio nedslag vart femte år (se diagram 5.1). På så vis synliggörs fem övergripande tendenser. För det första utgjorde inkomster av tjänst genomgående den viktigaste inkomstformen, som i allt väsentligt bestod av manligt lönearbete inom skogsbruket. Det är tydligt att lönearbetets betydelse för försörjningen var bärande redan i början av undersökningsperioden.

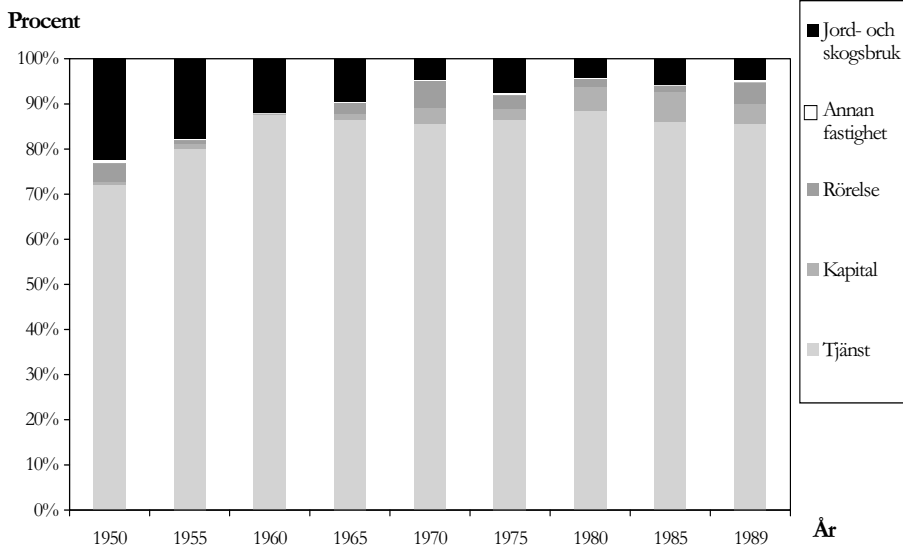
För det andra minskade andelen inkomster från jord- och skogsbruksfastigheter över tid, vilket redan har framgått indirekt av jordbruksräkningarnas primärmaterial (se kapitel IV). Inkomsterna från de areella näringarna var dock sannolikt något större än vad som redovisas i diagram 5.1, då denna taxeringspost även omfattar ekonomiska aktiviteter av informell karaktär. Uttag från egen skog förklarar varför taxeringsposterna inte försvinner helt – trots att all boskapsskötsel med tillhörande åkerbruk, som bekant, upphörde under första halvan av 1980-talet. För det tredje ökade inkomster från kapital successivt, men dessa utgjorde alltigenom en marginell företeelse för försörjningen. Däremot var denna inkomstform, i likhet med uttagen från egen skog, central för ett fåtal ensam- och familjehushåll där huvudmannen var äldre än 60 år. För det fjärde varierade betydelsen av inkomster från rörelse över tid, men denna andel översteg aldrig kapitalinkomsternas högsta nivåer. För det femte utgjorde inkomster från annan fastighet genomgående en försvinnande liten andel av de totala inkomsterna. Denna inkomstpost försåg inte ett enda hushåll med betydande inkomster.

De olika taxeringsposterna (se diagram 5.1) varierade i storlek mellan de nio undersökningsåren (jämför exempelvis inkomster från rörelse åren 1965, 1970 och 1975) och skulle kunna anses indikera en flexibilitet i resursutnyttjandet – exempelvis i form av förändrade uttag ur egen skog. Nämnade variationer kan även, åtminstone till viss del, vara ett resultat av att försörjningsunderlagets sammansättning förändrades som en konsekvens av den omfattande migrationen (se kapitel III). Därtill kommer externa förändringar av priser och efterfrågan.

De boende i Ängersjö fick allt högre inkomster under undersökningsperioden. I jämförelse med en genomsnittlig industriarbetare i riket hade dock genomsnittsinkomsttagaren i Ängersjö en likartad procentuell inkomstutveck-

¹¹ Den formella benämningen på den lägsta socialt accepterade levnadsstandarden är den interkommunala ersättningstaxan för åren 1950–52 och 1970–72 och *Socialstyrelsens vägledande socialbidragsnormer* för perioden 1987–89 (se bilaga 5.1, för en mer detaljerad genomgång).

Diagram 5.1: Försörjningsunderlagets förändringar i Ängersjö församling, åren 1950, 1955, 1960, 1965, 1970, 1975, 1980, 1985 och 1989, redovisat i enskilda taxeringsposter (procent).

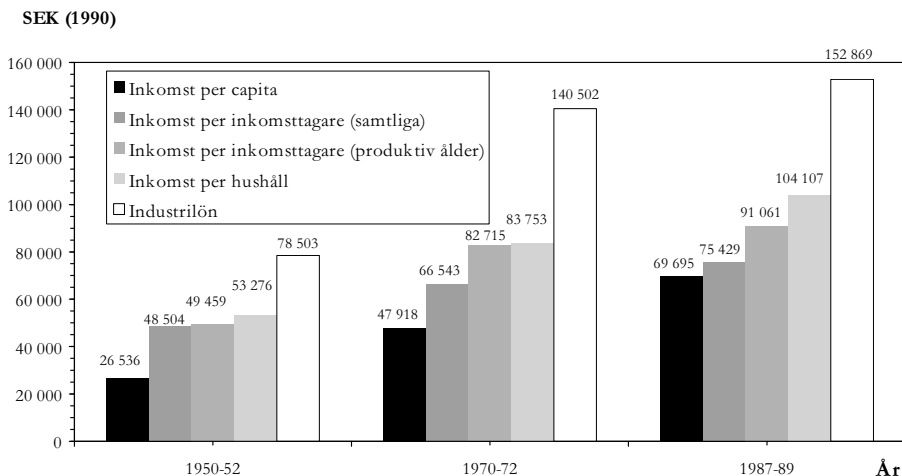

Källa: Inkomsttaxeringslängder för Ängersjö församling, beskattningsåren 1950, 1955, 1960, 1965, 1970, 1975, 1980 och 1989 (primärmaterial), ÖLA.

ling, vilken verkar ha följt den nationella utvecklingen relativt väl. Inkomstskillnaderna från åren 1950–52 bestod med andra ord under hela tidsperioden. Lägre boendekostnader i glesbygden kunde till viss del kompensera det påvisade inkomstgapet (se nedan). Inkomstskillnader mellan församlingens inkomsttagare i produktiva åldrar och församlingens pensionärer ökade däremot under perioden, vilket är en konsekvens av att de äldre kunde leva på sina pensioner och därmed slutade att arbeta. De sistnämnda skillnaderna steg som mest mellan åren 1950–52 och 1970–72 och tyder på att det reformerade nationella pensionssystemet hade stor betydelse för vissas möjligheter att bo kvar.¹² Vidare minskade antalet barn och ungdomar, d.v.s. de delar av befolkningen som inte försörjde sig själva. Detta gällde inte minst i slutet av perioden, vilket kan förklaras av att många vuxna i fertila och produktiva åldrar hade lämnat församlingen tidigare med en åldrande befolkning och uteblivna födslar som följd (se kapitel III). Ett resultat blev att skillnaden mellan percapitainkomst och inkomst per inkomsttagare i produktiv ålder minskade.

¹² Det är rimligt att misstänka att de kvarboende människornas flexibilitet därmed minskade – en automatisk månadsutbetalning gav trots allt en ekonomisk grundplåt – men det skulle också kunna vara så att resursväxlingarna var en del av en livsstil och därmed fortsatte oavbrutet.

Diagram 5.2: Medelinkomster i Ängersjö församling, redovisat per invånare, per inkomsttagare och per hushåll, jämfört med industriarbetarelön i riket, åren 1950–52, 1970–72 och 1987–89 (1990 års penningvärde).

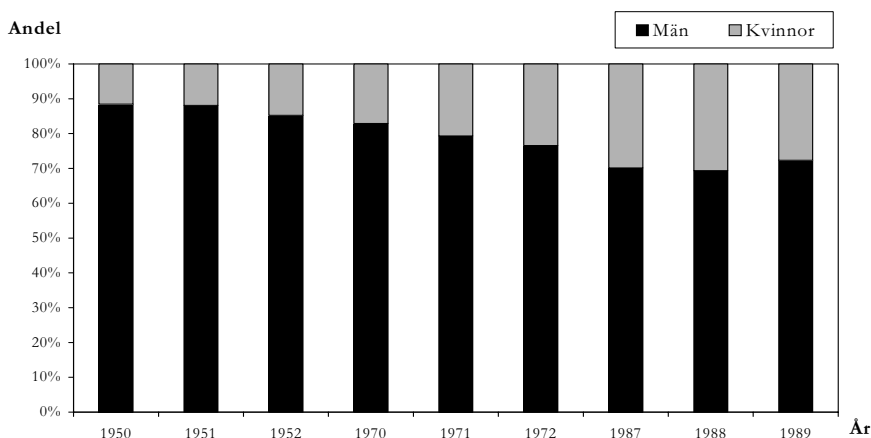
Anmärkning: För åren 1950–52 anges löner för arbetare inom industri, transportväsen, allmän tjänst m.m. För åren 1970–72 anges löner (genomsnittliga timförtjänster) för arbetare inom industrin. För åren 1987–89 anges förvärvsarbetande anställda inom verkstadsindustrin 16 år och däröver.

Källa: Inkomsttaxeringslängder för Ängersjö församling (primärmaterial), åren 1950–52, 1970–72, 1987–89, ÖLA. SOS Folkmängden inom administrativa områden den 31 december 1950–52, Folkmängd 31.12.1970–72, Folkmängd 31 dec. 1987–89, SCB.

Kvinnors formella bidrag till försörjningen stärktes av allt att döma under tidsperioden, men det var fortfarande det manliga lönearbetet som utgjorde den ekonomiska grunden för boendet i Ängersjö (se diagram 5.3). Denna tolkning förstärks av det faktum att kvinnliga pensionärer som grupp hade både högre medelinkomster och högre medianinkomster än kvinnor i produktiva åldrar. År 1987 redovisar exempelvis 23 kvinnliga pensionärer, varav tolv ensamhushåll, en medelinkomst på 44 063 SEK och en medianinkomst på 38 542 SEK medan de 22 kvinnor i produktiva åldrar, varav tre ensamhushåll, enbart hade en medelinkomst på 40 657 SEK och en medianinkomst på 34 263 SEK. Dessa uppgifter indikerar att kvinnor i produktiva åldrar – ensamhushållen undantagna – enbart arbetade deltid i den formella sektorn. Inom den informella ekonomin kan emellertid kvinnornas insatser ha varit mer betydelsefulla. Den ensidiga näringsstrukturen, med det manliga lönearbetet i skogen som bas, begränsade med andra ord handlingsutrymmet på lokal nivå och därmed valfriheten på den lokala arbetsmarknaden.

En marginell del av kvinnors växande formella ekonomiska bidrag till hushållens försörjning (se särskilt åren 1970–72) kan på en generell nivå förklaras av välfärdssamhällets expansion, genom vilken fler kvinnor fick arbete inom främst vård- och omsorgssektorn, och då inte minst inom hemtjänsten. Kvinnors sysselsättning förändrades på så vis gradvis från en informell och i

Diagram 5.3: Kvinnors och mäns inkomstandel i Ängersjö församling, åren 1950–52, 1970–72 och 1987–89 (1990 års penningvärde).

Källa: Inkomsttaxeringslängder för Ängersjö församling (primärmaterial), åren 1950–52, 1970–72, och 1987–89, ÖLA.

statistiken osynlig sysselsättning till ett formellt och därmed synligt försörjningsansvar. Det går emellertid inte att belägga att kvinnor lättare anpassade sig till de förändrade försörjningsvillkor som uppstod i samband med avfolkningen och den genomgripande strukturrationaliseringen av jord- och skogsbruksnäringen. Enbart enstaka kvinnor, såsom församlingens lärarinna, tjänade mer eller mycket mer än sina äkta makar.

Frågorna, om varifrån enskilda hushåll fick sina inkomster och hur stora de ekonomiska skillnaderna var mellan olika hushåll, analyseras längre fram i kapitlet.

Hushållens inkomstutveckling

Åren 1950–52 fanns det totalt 113 hushåll i produktiva åldrar i Ängersjö församling. Dessa redovisar, som nämnts, inkomster under samtliga tre år. Tjugo år senare, åren 1970–72, hade medlemmarna i 80 av hushållen antingen blivit pensionärer eller avlidit eller flyttat ut från Ängersjö. Samtidigt hade 15 nya hushåll tillkommit. Hälften av människorna i dessa hushåll var så kallade arbetsvandrare, som saknade tidigare familjeband till Ängersjö, medan hälften var uppvuxna i församlingen och redovisar egna inkomster.¹³ Under den sista perioden, åren 1987–89, hade ytterligare 21 nya hushåll tillkommit och 37 hushåll försvunnit genom pensionering eller dödsfall eller utflyttning. Dessa år översteg antalet pensionärshushåll antalet hushåll i produktiva åldrar, vilket är en konsekvens av församlingens åldersstruktur (se diagram 3.6). Totalt 20 hushåll bodde kvar över generationsgränserna under tidsperioden 1950–90. Nämnade förlopp redovisas i tabell 5.1.

¹³ I den sistnämnda kategorin ingår även *återflyttare* (se kapitel III).

Tabell 5.1: *Antal hushåll i produktiva åldrar åren 1950–90.*

	1950-52	1970-72	1987-89
Antal hushåll i produktiv ålder	113	48	32
Kvarboende hushåll		66	31
med medlemmar i produktiv ålder		33	11
med pensionerade medlemmar		12	20
utan inkomst något/några år		20	0
Tillkommande hushåll		15	21
genom nybildning		7	11
genom inflyttning		8	10
Avlidna		14	10
Utflyttning		29	7
Osäkra (uppgifter saknas)*		5	0

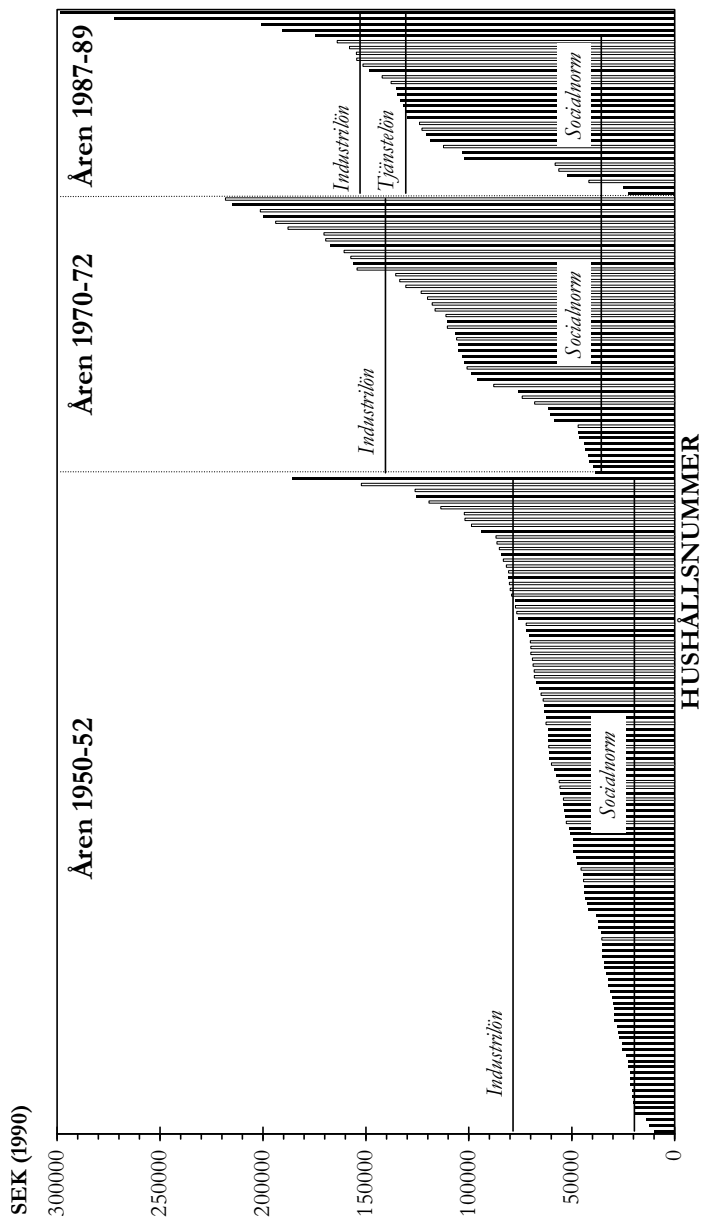
Anmärkning: Under hela tidsperioden, åren 1950–90, bodde totalt 20 hushåll kvar i Ängersjö församling. Personer som mellan undersökningsåren har blivit pensionärer har redovisats och därefter genomgående rensats bort.

Källa: Inkomsttaxeringslängder för Ängersjö församling (primärmaterial), åren 1950–52, 1970–72 och 1987–89, ÖLA.

Under efterkrigstiden fick, som nämnts, invånarna i Ängersjö allt högre inkomster – även när hänsyn tas till penningvärdesförsämringen. För hushållen i produktiva åldrar var ökningen som allra störst mellan åren 1950–52 och 1970–72 (se diagram 5.2), även om inkomsterna steg kraftigt under hela undersökningsperioden. För pensionärerna var däremot inkomststegringen som mest påtaglig mellan åren 1970–72 och 1987–89, vilket i första hand kan förklaras av införandet av allmän tjänstepension (ATP), som i praktiken slog igenom från 1970-talets mitt, d.v.s. mellan de två senaste perioderna. Med reservation för att samtliga år inte har studerats under efterkrigstiden, verkar det, som nämnts, som att den lokala inkomstutvecklingen i Ängersjö ungefärligen återspeglar inkomstförändringarna på nationell nivå. Under det ”gyllene kvartssekket”, åren 1950–75, steg, som bekant, inkomsterna i riket kraftigt i reala termer och levnadsstandarden utjämnades. Trots det låg merparten av lönerna i Ängersjö under den genomsnittliga industriarbetarens lönenivå (se diagram 5.2 och 5.4). Vilken betydelse detta förhållande hade för kvarboendet diskuteras längre fram i kapitlet.

Under åren 1950–90 förändrades förutsättningarna för kvarboendet i grunden (se diagram 5.4). Mellan den första och andra tidsperioden försvann nästan tre av fem hushåll. Antalet ensamhushåll, som ofta hade lägre totala inkomster, minskade mest. Mellan den andra och den tredje tidsperioden försvann vart tredje hushåll och då var det i huvudsak familjehushållen som lämnade församlingen, även om skillnaderna mellan ensamhushållen och familjehushållen inte får överdrivas (se kapitel III). Mellan åren 1970–72 och 1987–89 ökade andelen pensionärshushåll kraftigt, men av dessa blev enbart ensamhushållen fler i absoluta tal.

Diagram 5.4: Hushåll i produktiva åldrar med inkomst i Ängersjö församling, utvalda år, redovisat i medelinkomst för ensamhushåll (svart) och familjehushåll (vit), jämfört med industriarbetlön och socialbidragsnorm i riket (1990 års penningvärde).

Anmärkning: För åren 1950-52 anges löner för arbetare inom industri, transportväsen, allmän tjänst m m. Åren 1970-72 anges löner (genomsnittliga timförlänster) för arbetare inom industrin. För åren 1987-89 anges förvärvsarbete anställda inom verkstadsindustrin (16 år eller äldre).

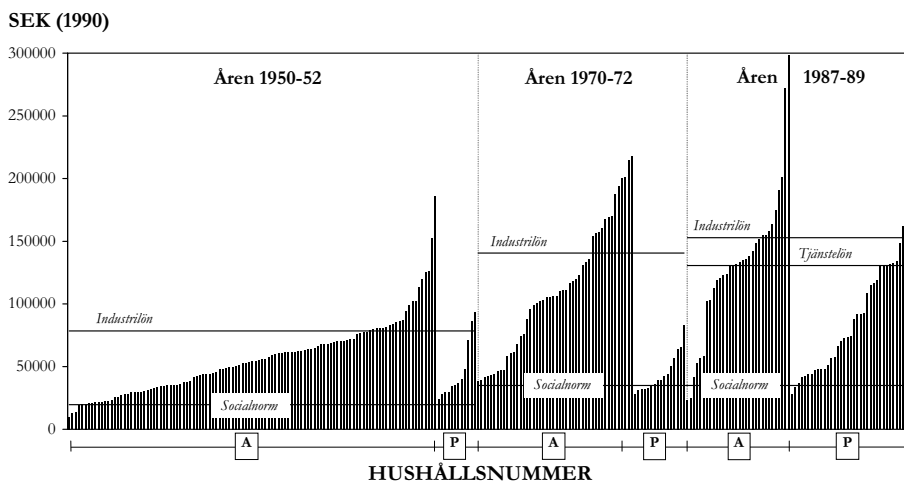
Källa: Inkomsttaxeringslängder för Ängersjö församling (primärmaterial), åren 1950-52, 1970-72 och 1987-89, ÖLA. Statistisk årsbok för Sverige åren 1952-1954, 1972-1974 och 1990-1992, T. Isidorsson (2001), s. 67 och 142, samt D. Rauhut (2002), s. 163.

Åren 1987–89 redovisades relativt sett fler hushåll under socialnormen än under de två tidigare perioderna. Däremot fanns ungefär lika många hushåll över den nationella industriarbetarelönen. Trots nämnda iakttagelser minskade inkomstspridningen för hushåll i produktiva åldrar, mätt i genomsnittlig procentuell avvikelse från genomsnittsinkomsten. Inkomstspridningen förändrades som allra mest mellan den första och andra tidsperioden.¹⁴

Samtidigt minskade andelen pensionärshushåll som befann sig under socialnormen, d.v.s. den av samhället lägsta socialt accepterade levnadsstandardnivån (se bilaga 5.1). Nio pensionärshushåll hade inkomster som motsvarade den nationella genomsnittslönen för såväl en industriarbetare som en tjänsteman, vilket synliggörs i diagram 5.5.

Den sociala och kulturella egalitet som vissa forskare har hävdad kännetecknade norrländska skogsregioner i början av 1900-talet, stämmer inte överens med den ekonomiska realitet som redovisas i Ängersjö kring 1900-talets mitt, då inkomstbilden var mer heterogen än vad den kom att bli i slutet

Diagram 5.5: Hushåll med inkomst i Ängersjö församling, utvalda år, redovisat i medelinkomst för "Arbetskraft i produktiv ålder" (A) och "Pensionärer" (P), (1990 års penningvärde).

Anmärkning: För åren 1950–52 anges löner för arbetare inom industri, transportväsen, allmän tjänst m m. Åren 1970–72 anges löner (genomsnittliga timförtjänster) för arbetare inom industrin. För åren 1987–89 anges förvärvsarbetande anställda inom verkstadsindustrin (16 år eller äldre).

Källa: Inkomsttaxeringslängder för Ängersjö församling (primärmaterial), åren 1950–52, 1970–72 och 1987–89, ÖLA. Statistisk årsbok för Sverige åren 1952–1954, 1972–1974 och 1990–1992, T. Isidorsson (2001), s. 67 och 142, samt D. Rauhut (2002), s. 163.

¹⁴ Variationskoefficienten för åren 1950–52 var 52,3. Motsvarande siffror för åren 1970–72 och åren 1987–89 var 46 respektive 45,1.

av 1980-talet.¹⁵ Den materiella standarden tycks ha varit skiftande. Antalet maskiner för såväl yrkesutövning som diverse fritidssysslor varierade avsevärt mellan olika hushåll (se kapitel VI). Möjligtvis var inkomstspridningen en konsekvens av skogsbruksnäringens expansion, som ägde rum i samband med att ”skogen fick värde”, såtillvida att den framtvingade en diversifiering på skogsbygdernas lokala arbetsmarknader. Då många skogsarbetare jobbade i skogen erfordrades, som bekant, även andra funktioner i lokalsamhället, såsom affärsbiträden, kockor, skolpersonal och transportarbetare. En sådan tolkning kan även förklara de mer utjämnade inkomstnivåerna i slutet av undersökningsperioden – då de som bodde kvar var avsevärt färre och mer homogena som inkomstgrupp. Även den nationella inkomstutjämningspolitiken kan ha medverkat i detta avseende.

I slutet av undersökningsperioden hade två grupper utkristalliserats bland de 20 hushåll, som valde att bo kvar under hela tidsperioden; en grupp hade relativt låga årsinkomster (89 786 SEK i genomsnitt) och en grupp hade relativt höga årsinkomster (165 876 SEK i genomsnitt). Detta förhållande kan uttryckas i termer av att några hushåll, ofta med starka släkttraditioner i bygden, hade lyckats bättre med att ackumulera materiella resurser över tid för att trygga ett långsiktigt kvarboende i församlingen. Eventuellt bestod skillnaderna i att vissa hushåll försörjde sig genom lönearbete och andra inkomstbringande aktiviteter medan andra hushåll försörjde sig med hjälp av bidrag. Enskilda exempel som stödjer denna tolkning ges i kapitel VI.

Hushållsinkomster och försörjningsunderlag

Syftet med detta kapitelavsnitt är dels att kartlägga hur enskilda hushåll i Ängersjö församling försörjde sig under tidsperioderna 1950–52, 1970–72 och 1987–89, dels att klargöra vilken betydelse formella inkomster hade för dessa hushåll. Källmaterialet utgörs, då ej annat anges, av inkomsttaxeringslängdernas primärmaterial. Analysen omfattar enbart hushåll som redovisade inkomster under minst en av nämnda tre tidsperioder (samtliga tre år). Särskild tonvikt läggs på personer i produktiva åldrar, då de bidrog till sin egen och andras försörjning. Pensionärer behandlas enbart kortfattat.

Källmaterialet utgår, som nämnts, från fem inkomstposter. För att kunna besvara frågan om vilken betydelse löneinkomsterna hade för enskilda hushåll, har tre inkomst kategorier konstruerats: Inkomst av (1) *tjänst*, d.v.s. hushåll som fick minst 95 procent av sina årsinkomster från lönearbete, (2) *jord- och skogsbruksfastighet*, d.v.s. hushåll som erhöll minst hälften av sina årsinkomster från det egna jordbruket och/eller skogsbruket (i huvudsak det sistnämnda), och (3) *kombination av flera inkomstposter* (fortsättningsvis

¹⁵ Jfr t.ex. B. Hanssen (1978), K. Hastrup (1985), E. Johansson (1994), kapitel 1, särskilt s. 21 f., 162–171, I. Kaldal & E. Johansson & B. Fritzboeger & H. Snellman (2000), och E. Johansson (2002).

kombination), d.v.s. hushåll som fick mindre än 95 procent av sina årsinkomster från lönearbete och mindre än 50 procent av sina årsinkomster från jord- och skogsbruksfastighet.

Gränsdragningar rörande olika inkomstkategorier kan alltid diskuteras. Det centrala är emellertid att bearbetningen inte ger en missvisande bild av källmaterialet. Med gjorda gränsdragningar hamnar enbart några få inkomsttagare nära gränsvärdena, vilket inte påverkar slutsatserna i kapitlet. När det gäller inkomst av tjänst är det rimligt att ge ett visst utrymme även för andra inkomster, eftersom en och annan tiokrona knappast kan anses förändra inkomstkategorins karaktär. Tvärtom skulle en exkludering av dessa inkomsttagare skapa en felaktig bild av det verkliga förhållandet. Nämda utrymme får däremot inte bli alltför stort, då risken finns att även andra – mer väsensskiljda inkomstformer – inkluderas. Kombinationskategorin har skapats för att kunna påvisa en inkomstform bestående av inkomster från två eller flera olika inkomstposter (se nedan). Inkomster från jord- och skogsbruksfastighet har däremot samlats i en egen kategori dels för att knyta an till resultaten i kapitel IV, dels för att synliggöra de hushåll som var beroende av nämnda inkomster för sin försörjning och därmed ägnade sig åt annat än mindre trädgårdsodlingar. Nivån har valts dels utifrån kunskapen att det enbart fanns några få som helt kunde försörja sig på inkomsterna från det egna jord- och skogsbruket, vilket gör att 95 procentgränsen blir orimligt hög, dels med tanke på att inkomstformen ändå måste vara tillräckligt stor för att kunna sägas vara karaktäristisk för försörjningssättet.

Inkomst av tjänst utgjorde, som nämnts, den centrala inkomstformen i Ängersjö och stod för huvuddelen av försörjningsunderlagen. Detta resultat understryks då enskilda hushåll i produktiva åldrar analyseras (se tabell 5.2). Under nämnda tidsperioder försörjde sig mellan 60 och 70 procent av hushållen av inkomst av tjänst. I början av 1950-talet hörde 59 procent av hushållen till kategori 1 (tjänst) och 18 procent hörde till kategori 2 (jord- och skogsbruksfastighet). Tjugo år senare hade den sistnämnda andelen minskat till fem procent samtidigt som den förstnämnda andelen ökade till 68 procent. Under de två första perioderna erhöll ungefär 25 procent av hushållen sin försörjning av kombination. I slutet av 1980-talet hade denna inkomstform blivit mer betydelsefull ur försörjningssynvinkel då den nyttjades av 33 procent. Samtidigt hade andelen inkomst av tjänst reducerats till 63 procent. Andelen inkomster från eget skogsbruk låg alltså på en låg nivå, 4 procent.

Lönearbetet stod för den avgörande delen av hushållens försörjningsunderlag. Mellan den första och den andra perioden fanns dessutom en tendens mot en ytterligare specialisering – även om det är svårt att dra några säkra slutsatser då det rör sig om så små tal – medan tendensen mellan den andra och tredje perioden snarare gick i motsatt riktning. Detta resultat stämmer väl överens med den nationella trenden mot storskalighet och specialisering som sedan vänder mot en större flexibilitet i den tredje industriella revolutionens tecken (se kapitel I).

Tabell 5.2: *Antal hushåll i produktiva åldrar fördelade på inkomstkategori åren 1950–52, 1970–72 och 1987–89.*

År	Tjänst	Jord- och skogsbruk	Kombination	Totalt
1950	65	19	29	113
1951	63	22	28	113
1952	71	19	23	113
1970	31	4	13	48
1971	33	2	13	48
1972	34	1	13	48
1987	20	1	11	32
1988	19	1	12	32
1989	21	2	9	32

Anmärkning: Med tjänst avses hushåll som fick minst 95 procent av sina årsinkomster från lönearbete. Med jord- och skogsbruk menas hushåll som erhöll minst hälften av sina årsinkomster från eget jord- och/eller skogsbruk. Med kombination avses hushåll som fick mindre än 95 procent av sina årsinkomster från lönearbete och mindre än 50 procent av sina årsinkomster från jord- och skogsbruksfastighet.

Källa: Inkomsttaxeringslängder för Ångersjö församling (primärmaterial), åren 1950–52, 1970–72 och 1987–89, ÖLA.

Lönearbetets dominerande ställning

Forskningsprojektets grundtanke, att det fanns en flexibilitet i resursutnyttjandet, verkar stödjas av uppgifterna i tabellerna 5.2 och 5.4. För att dra några säkra slutsatser, erfordras emellertid en analys av de enskilda hushållens inkomster. Uppgiften är således att klargöra vad de tre inkomstkategorierna bestod av och i detalj redogöra för vilka inkomster som ryms inom ramen för kategorin kombination.

Inkomst av tjänst

I denna kategori ingår, som nämnts, hushåll som erhöll minst 95 procent av sina årsinkomster från lönearbete. I början av 1950-talet hade ungefär 60 hushåll i produktiva åldrar enbart inkomster från lönearbete. Av de sex återstående hushållen (se tabell 5.2) hade flertalet mindre inkomster från annan fastighet. Endast något enskilt hushåll hade enbart inkomster från jord- och skogsbruk samt kapital. Yngre lönearbetare hade i regel ensamhushåll. Mellan åren 1950–52 och 1970–72 ökade antalet hushåll med små extrainkomster, d.v.s. inkomster som erhöles från annat håll än lönearbete, från omkring ett av tio hushåll i början av 1950-talet till ungefär tre av tio hushåll i början av 1970-talet. Extrainkomsterna kom från annan fastighet, eget kapital, samt eget jord- och skogsbruk. Trots nämnda extrainkomster var lönearbetet alltså den i särklass viktigaste inkomstposten för de allra flesta hushållen. I slutet av 1980-talet hade sex av tio hushåll mindre extrainkomster vid sidan av lönearbetet, varav 30 procent kom från inkomst av kapital, 25 procent

från inkomst av annan fastighet och 20 procent från en kombination av dessa två inkomstposter. Bland hushållen i produktiva åldrar hade knappt två av fem inkomster av annan fastighet, vilket i praktiken bestod av inkomster från turismaktiviteter (se nedan). Av de hushåll som hade mindre inkomster från flera olika håll, kombinerade sju av åtta inkomst av annan fastighet med inkomst av eget kapital. Enbart ett av åtta hushåll kombinerade inkomst av eget kapital med inkomst av jord- och skogsbruk. Antalet hushåll, som hade mycket små biinkomster, ökade över tid.

Det går dessvärre varken att avgöra om lönearbetet utfördes för en eller flera arbetsgivare eller om lönearbetet utfördes inom en eller flera näringssektorer. Inte ens Korsnäs' arkiv kan bistå med erforderliga uppgifter, då deras utgallring i början av 2000-talet medförde att lönelistor och liknande dokument numera saknas eller är av sådan rudimentär karaktär att systematiska analyser omöjliggörs.¹⁶

En viss information kan dock erhållas genom Folke Pålssons arkiv, som disponeras av Härjedalens kommun. I detta material finns en redogörelse för hur många skogsarbetare som Korsnäs kontrakterade varje månad i Svegs förvaltningsområde, där Ängersjö församling ingick, under åren 1949–1977. Förvaltningsområdets geografiska yta förändrades under perioden, vilket ytterligare bidrar till osäkerheten (se nedan). Materialet går inte att länka till enskilda hushåll, som analyseras i detta kapitel, utan är sammanställt på förvaltningsnivå (se tabell 5.3). Därmed blir det omöjligt att avgöra hur många arbetare som kom från just Ängersjö. Materialet innehåller inte heller någon källbeskrivning, vilket gör det osäkert om en och samma person förekommer flera gånger under samma år (i olika kategorier). Det var nämligen inte ovanligt att samma person utförde olika arbetsmoment i skogen, såsom huggning, aptering, brossling och körning.¹⁷ Om man, trots nämnda källproblem, utgår från att materialet är kategoriserat utifrån skogsarbetarens huvudsakliga arbetsuppgift, tydliggörs en intressant bild: Enbart några få inkomstagare i Ängersjö kan ha haft månatliga löneinkomster från skogsbruket hela året. Däremot kunde maximalt 43 (år 1950) respektive 56 (år 1951) respektive 35 (år 1952) inkomstagare uppbringa någon form av regelbunden inkomst från skogsbruket, vilket motsvarar cirka 40 procent av huvudmännen i Ängersjö under nämnda år (se diagram 5.4). Motsvarande uppgifter för åren 1970–72 är 123 (år 1970), 126 (år 1971) och 115 (år 1972), men då innefattas en mycket större region. Uppgifterna måste dock användas med stor försiktighet då det varken framgår hur stora inkomsterna var eller

¹⁶ Inkomst- och kontrolluppgifter från Korsnäs rörande personer i Ängersjö församling, åren 1970–72 och 1989, visar att enbart en av åtta inkomstagare har noterats. Kopia finns sparad hos författaren.

¹⁷ För en detaljerad beskrivning av skogsarbetets olika arbetsmoment, se t.ex. J. Hjelm (1991), s. 27–63.

Tabell 5.3: Arbetskraftsuppgifter för Svegs förvaltning åren 1950–52 och 1970–72.

	1950		1951		1952		1970		1971		1972	
	april	dec	mars	maj	mars	juli	juni	okt	juni	nov	juni	nov
Huggare	19	62	63	34	90	26	78	71	57	66	11	59
Körare	11	44	51	4	50	-	28	27	23	24	20	20
Brosslare	4	15	7	1	13	-	-	-	-	-	-	-
Vägarbetare	-	5	1	-	1	-	9	10	6	4	1	8
Flottningsarbetare	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-
Skogsvårdsarbetare	-	-	-	-	-	6	105	2	82	1	105	3
Apterare m. fl.	7	11	15	11	14	3	-	-	-	-	-	-
Bilkörare	-	-	-	2	4	-	-	-	-	-	-	-
Övriga arbetare	2	-	8	-	-	-	12	13	27	31	20	25
Summa	43	137	145	56	172	35	232	123	195	126	157	115

Anmärkning: Månadsurvalet illustrerar hur många som arbetade i det lokala skogsbruket då arbetsinsatserna var som störst respektive minst. Urvalet belyser dels de kraftiga och snabba förändringarna inom näringens hög- och lågsäsong, dels hur många inkomsttagare som maximalt hade mer regelbundna inkomster från skogsbruksnäringen. Enbart de yrkeskategorier som återfanns inom skogsbruket återges i tabellen. Uppgifterna från 1950-01-01 till 1952-06-30 bygger på uppgifter från regionen Ängersjö, Vänsjö, Ytterhogdal, Sveg, Herrö och Förvaltningskontoret. Uppgifterna från 1952-07-01 till 1952-12-31 bygger på uppgifter från enbart Ängersjö och Vänsjö. Uppgifterna i materialet för åren 1970–72 bygger på uppgifter från regionen Svegs förvaltning.

Källa: Folke Pålssons arkiv, Volym 25: Skogen och skogsavverkningarna. Arbetskraftsrapport åren 1947–1977 (primärmaterial), HKA.

vilka personer som de facto erhöll desamma. Närmare än så går det inte att komma ett svar på frågan om hur många arbetsgivare som skogsarbetarna hade under ett år.

Hushållens flexibilitet och handlingsberedskap verkar ha varit välutvecklad, då arbetsrytmen inom skogsbruket varierade under året, mellan olika år, mellan olika månader och inom samma månad.¹⁸ De stora skillnaderna mellan antalet anställda åren 1950–52 och åren 1970–72 kan förklaras av att förvaltningsområdet hade expanderat mellan de båda perioderna. Under 1970-talet hade anställda arbetare och tjänstemän både Gävleborgs och Jämtlands län som arbetsområde. Av dessa bodde nio av tio (70 arbetare och 15 tjänstemän) i Jämtlands län i slutet av 1970-talet. Åtta arbetare och fyra tjänstemän bodde i Gävleborgs län. Antalet skogsarbetare i Ängersjöskogarna minskade däremot (jfr diagram 5.4 och tabell 5.2) och en stor del av arbetskraften var säsongsanställd. Av 105 arbetare, som jobbade med skogsvårdande uppgifter i Svegs förvaltning under juni år 1970, var 35 yngre än 18 år, 44 kvinnor över 18 år, 18 män över 18 år och 8 lagbasar och liknande.¹⁹ Tre fjärdedelar av arbetskraften utgjordes således av kvinnor och ungdomar, som traditionellt sett inte förknippas med den manliga skogsarbetersfären

¹⁸ Inkomsttaxeringslängder för Ängersjö församling, åren 1950–52, ÖLA, samt Folke Pålssons arkiv, Volym 25: Skogen och skogsavverkningarna (primärmaterial), HKA.

¹⁹ Folke Pålssons arkiv, Volym 25: Skogen och skogsavverkningarna, HKA.

men som periodvis gjorde viktiga insatser vid framför allt plantering av ny skog.²⁰

Även om den huvudsakliga inkomstkällan i församlingen utgjordes av skogsarbete, försörjde sig några få hushåll med hjälp av andra inkomster av tjänst. Bertil Larsson, som fortfarande bor i Ängersjö med hustrun Barbro, jobbade i slutet av 1970-talet som kyrkvaktmästare innan han gick tillbaka till skogsarbetet. När han kort därefter fick ryggproblem började han jobba för byalaget, tack vare ett lönebidrag, innan han förtidspensionerades på grund av en nersliten ländrygg (för närmare information, se kapitel IV).

Inkomst av jord- och skogsbruksfastighet

Hushåll som erhöll minst hälften av sina årsinkomster från eget jord- och/eller skogsbruk (i huvudsak det sistnämnda) ingår, som nämnts, i denna kategori. Hushållen var således åtminstone egenföretagare på halvtid. Även om det egna företaget stod för minst hälften av årsinkomsterna, så spelade lönearbetet en central roll för återstoden av hushållens årsinkomster. Under åren 1950–52, som är den mest relevanta perioden att dra några slutsatser utifrån (se tabell 5.2), hade tre av tio hushåll i denna kategori löneinkomster som uppgick till mellan 25 och 49 procent av årsinkomsten medan två av tio hushåll hade löneinkomster som uppgick till mellan 5 och 24 procent. Restande hushåll hade försumbara inkomster av tjänst, då de understeg fem procent av årsinkomsten. Vid dessa hushåll spelade inkomster från det egna företaget en mer central roll för försörjningen. Några få hushåll redovisade även mindre inkomster från kapital, vilket i huvudsak kombinerades med inkomster av tjänst. Över tid avvecklades, som bekant, denna försörjningslösning, vilket har avhandlats mer ingående i kapitel IV.

Kombination av flera inkomstposter

Kategorin kombination utgör något av en restpost. I denna ingår, som nämnts, de hushåll som fick mindre än 95 procent av sina årsinkomster från skogsbruksfastighet. De i särklass viktigaste inkomsterna för denna kategori härrör från inkomst av tjänst. I början av 1950-talet fick hälften av alla hushåll i kategorin minst 80 procent av sina årsinkomster från just lönearbete och drygt åtta av tio hushåll hade en årsinkomst som till mer än hälften bestod av löneinkomster. I övriga hushåll var inkomst av tjänst betydelsefull om än inte den centrala beståndsdelen. Enbart några få hushåll saknade inkomst av tjänst. I början av 1970-talet hade nämnda förhållande förstärkts ytterligare. Då fick sex av tio kombinationshushåll minst 80 procent av sina årsinkomster från lönearbete. Enbart två av tretton hushåll (se tabell 5.2) redo-

²⁰ För en vidareutveckling av kvinnors och barns betydelse inom skogsbruket, se t.ex. J. Hjelm (1991), s. 27f.

Tabell 5.4: *Tjänsteinkomstens andel av totalinkomsten för hushåll i produktiva åldrar åren 1970–72 och 1987–89.*

År	Tjänsteinkomstens andel av totalinkomsten				Totalt antal hushåll
	< 50	50-79	80-94	95-100	
1970	6	2	9	31	48
1971	4	1	10	33	48
1972	3	4	7	34	48
1987	3	2	7	20	32
1988	3	2	8	19	32
1989	4	3	4	21	32

Källa: Inkomsttaxeringslängder för Ängersjö församling åren 1950–52, 1970–72 och 1987–89 (primärmaterial), ÖLA.

visade inkomst av rörelse respektive inkomst av rörelse i kombination med inkomst av eget kapital. I slutet av 1980-talet gällde i stort samma förhållande som i början av 1970-talet. Lönearbetet stod alltjämt för den avgörande delen av hushållens försörjningsunderlag. Trenden inom kombinationskategorin skulle kunna tolkas som att Ängersjös lokala arbetsmarknad alltmer kom att präglas av en tilltagande specialisering, men så var inte fallet, vilket framgår av tabell 5.4.

I tabell 5.4 redovisas de kvarboende hushållens inkomster åren 1970–72 och 1987–89 utifrån tjänsteinkomsternas andel av hushållens årsinkomster. Som tidigare nämnts stod lönearbetet för den avgörande delen av hushållens försörjningsunderlag. I slutet av 1980-talet är det svårt att dra några säkra slutsatser, då det rör sig om så små tal, men det finns ändå en viss tendens bort från ensidiga försörjningsunderlag och mot mer diversifierade försörjningsunderlag. Andelen hushåll som hade mer än 80 procent av sina årsinkomster från tjänst minskade något under perioden från nära nio av tio hushåll i början av 1970-talet till drygt åtta av tio hushåll. Samtidigt ökade andelen hushåll som hade mindre än 80 procent av sina årsinkomster från tjänst från drygt ett av tio hushåll till knappt två av tio hushåll i slutet av 1980-talet.²¹ I detta avseende påminner Ängersjö om den nationella utvecklingen, bort från storskalighet och specialisering och mot en större flexibilitet.

Hushållens formella inkomster

Medianinkomsternas utveckling följer i allt väsentligt den ovan redovisade utvecklingen. Det egna jord- och skogsbruket gav högre inkomster i början av 1950-talet, vilket kan ha berott på stora skogsinkomster i samband med den så kallade Koreaboomen. Därefter blev lönearbetet och kombinationsarbetet avsevärt mer inkomstbringande (se tabell 5.5). Slutsatserna för åren 1987–89 bygger på en förhållandevis liten population, vilket gör att enskilda personers och familjers vägval kan få dramatiska konsekvenser för försam-

²¹ Det aritmetiska medelvärde är 86 procent för åren 1970–72 och 82 procent för åren 1987–89.

Tabell 5.5: Medianinkomster för hushåll i produktiva åldrar fördelade på inkomstkategori, åren 1950–52, 1970–72 och 1987–89 (1990 års penningvärde).

År	Tjänst	Jord- och skogsbruk	Kombination	Totalt
1950	37 600	68 427	50 211	47 875
1951	41 945	75 201	59 132	53 330
1952	53 130	82 978	59 835	60 347
1970	112 026	29 964	108 222	100 720
1971	118 581	35 762	115 802	116 169
1972	105 806	50 453	99 316	105 423
1987	120 576	63 802	146 022	125 838
1988	129 269	25 698	154 121	138 607
1989	143 118	196 113	183 665	148 198

Anmärkning: För antal hushåll i absoluta tal och kategorisering, se tabell 5.2.

Källa: Inkomsttaxeringslängder för Ängersjö församling åren 1950–52, 1970–72 och 1987–89 (primärmaterial), ÖLA.

lingens aggregerade utfall. Till yttermera visso var medianinkomsten för hushåll med kombinationsinkomster drygt 20 procent högre än för hushåll med inkomster av tjänst. Den förstnämnda gruppen verkar ha förmått att nyttja andra mer komplementära inkomstkällor – däribland inkomster från eget kapital och turismverksamheter (se nedan) – för att dryga ut sina befintliga försörjningsunderlag – och då har inte ens de informella ekonomiska aktiviteterna beaktats. Flexibiliteten kunde med andra ord dryga ut enskilda hushålls monetära medel på marginalen även om resursväxlingarna inte blir lika tydliga på församlingsnivå.

Hushållens ålder

I början av 1950-talet fanns en tydlig åldersskillnad mellan de tre inkomstkategorierna (se tabell 5.6). Den avslöjar att det vid denna tidpunkt fanns arbetstillfällen inom skogsbruket för den yngre manliga arbetskraften. Motsvarande möjligheter försvann längre fram, då den yngre arbetskraften sökte sig bort från församlingen. Kvar i Ängersjö blev i princip enbart de som var 40 år och äldre. Varför flyttade då den yngre arbetskraften från församlingen? Städernas attraktionskraft ger en möjlig förklaring. En annan förklaring skulle kunna vara att äldre familjemedlemmar kontrollerade befintliga fastigheter med tillhörande skog, vilket i sin tur "tvingade bort" yngre generationer. Denna förklaring saknar emellertid empiriskt stöd. Av allt att döma gjorde de äldre församlingsborna allt vad de kunde för att de yngre skulle kunna stanna kvar.

Härje och Dagmar Eliasson ropade exempelvis in 100 hektar skog när de var i 50 årsåldern och utökade sin maskinpark med en skogsmaskin. "Det var en Hemek 958 med åtta hjul, som görs i Hede." Expansionen av den egna skogen var en god investering, men innebar samtidigt ännu mer arbete, då Härje

Tabell 5.6: *Genomsnittsålder för hushåll i produktiva åldrar fördelade på inkomstkategori, åren 1950–52, 1970–72 och 1987–89.*

År	Tjänst	Jord- och skogsbruk	Kombination	Totalt
1950	35	48	49	41
1951	37	48	47	42
1952	38	50	51	43
1970	50	57	53	52
1971	51	56	56	53
1972	53	64	55	54
1987	46	55	52	49
1988	50	56	49	50
1989	50	45	54	51

Anmärkning: För antal hushåll i absoluta tal och kategorisering, se tabell 5.2.

Källa: Inkomsttaxeringslängder för Ängersjö församling åren 1950–52, 1970–72 och 1987–89 (primärmaterial), ÖLA.

fortsatte att arbeta för skogsbolaget. ”Man arbetade alltid och var aldrig ledig. Det var slitsamt, men gav omkring 10 000 kronor netto i månaden.” För att kunna köpa skogen och skogsmaskinen tog Härje ett lån. Inkomsterna för avverkningen av den egna skogen användes dels för att betala av lånet, dels för att förstärka familjens ekonomi. När Härje och Dagmar ”kände att det var dags”, lämnade de så slutligen över egenföretaget till barnen. ”Det innebar dock inte att arbetet på gården försvann, men nu har jag bara jobbet kvar”, skrattar Härje. Att köpa skog är en långsiktig investering, som i detta fall syftade till att bredda den ekonomiska basen så att barnen skulle kunna bo kvar i församlingen.²²

Heltidstjänster med fast månadslön slog igenom som modell på den svenska arbetsmarknaden under 1970-talet (se kapitel II) och i slutet av 1970-talet blev de även en realitet för skogsarbetarna i Ängersjö. Denna förändring återspeglas i slutet av 1980-talet. Då hade försörjningssituationen förändrats i grunden: De flesta hade passerat 50 år och åretruntanställningarna inom skogsbruket hade skapat stabilare inkomstnivåer. Därtill hade en alltmer långtgående och genomgripande mekanisering gjort yrket mindre fysiskt krävande. I slutet av 1980-talet kan på nytt en grupp yngre arbetare noteras. Kanske var det så att tryggare ekonomiska villkor och möjligheter till komplementära inkomster på marginalen bidrog till att fler yngre ville arbeta och bo i församlingen?

Inkomster från eget kapital och turism

I slutet av 1980-talet blev två biinkomster vanliga; inkomster från kapital, d.v.s. eget sparande (eventuellt i form av avkastning på diverse värdepap-

²² Informationen och citaten i detta stycke är, då ej annat anges, hämtade från C. Lagerqvist (2002c), s. 5 f.

persplaceringar) samt inkomster från turistrelaterade verksamheter, såsom stuguthyrningar. I början av 1950-talet hade cirka 15 procent av hushållen inkomster från kapital. Två decennier senare hade andelen fördubblats och i slutet av 1980-talet hade omkring hälften av hushållen inkomster från kapital. För de allra flesta utgjorde avkastningen av det egna sparandet, som sällan översteg mer än fem procent av årsinkomsterna, enbart en marginell del av försörjningsunderlagen, men i några få fall var dessa inkomster centrala för hushållens försörjning. Inkomster från kapital fick allt större betydelse under undersökningsperioden. I början av 1950-talet uppgick det egna sparandet i enskilda fall till knappt 20 procent av årsinkomsten, men i slutet av 1980-talet kunde motsvarande inkomster utgöra en tredjedel av årsinkomsten. Ett enskilt pensionärshushåll fick till och med drygt hälften av sina årsinkomster just från kapital. Hur hushållen använde dessa – och andra – monetära medel, framgår inte av källmaterialet. I flertalet fall var ränteinkomster sannolikt en konsekvens av ett långsiktigt sparande. I de fall när ränteinkomsterna var mycket stora kan exempelvis tidigare försäljning av fastigheter ha legat till grund för sparandet.

Inkomst från annan fastighet, som det heter i primärkällorna, kan i första hand relateras till stuguthyrningsverksamhet. Dessa inkomster var, bortsett från något enskilt fall, inte betydelsefulla utifrån ett försörjningsperspektiv. I början av 1950-talet hade knappt vart tionde hushåll inkomster från annan fastighet, men i slutet av 1980-talet hade turismen tagit ordentlig fart. Då redovisade ungefär fyra av tio hushåll inkomster från turistrelaterade verksamheter. Därmed kan en tilltagande turismnäring i Ängersjö noteras som en växande – men i monetära medel räknat alltså marginell – företeelse. Turismen i dessa regioner var dock av en annan art än på mer sydliga breddgrader. I Ängersjö handlade den mest om stuguthyrningar som var relaterade till diverse friluftsverksamheter, såsom fiske samt bär- och svampplockning.

Betydelsen av lokal förankring

De hushåll som ägde en jordbruksfastighet vid seklets mitt hade en lägre flyttingsbenägenhet än övriga hushåll. Det är egentligen inte särskilt förvånande, då investeringar, av familjär och/eller ekonomisk karaktär, inom jord- och skogsbruket, exempelvis i den egna jord- och skogsbruksfastigheten, gav avkastning först på sikt. Merparten av dessa jordbruk härrör sannolikt från de ursprungliga jordeboksenheterna, men detta förhållande har inte varit möjligt att styrka på grund av de relativt komplicerade gårdsklyvningarna, som har gjort det arbetsekonomiskt svårt att spåra enheterna bakåt i tiden. Förklaringen till att brukarna av dessa hemman har en större benägenhet att bo kvar under efterkrigstiden kan ses som en konsekvens av att de hade lyckats ackumulera ett större värde i form av resurser som var knutna till fastigheterna. Resultatet rörande de två utflyttningsvågorna i kapitel III öpp-

nar dock upp för möjligheten att vissa fastighetsägare hade svårt att göra sig av med sina fastigheter – avvecklingskostnaderna var rimligtvis högre för fastighetsägare – vilket skulle kunna ha resulterat i att de bodde kvar en längre tid än vad de annars skulle ha gjort. För det sistnämnda talar att inkomsterna i jord- och skogsbruket var låga (se tabell 5.5).

Exemplet Barbro och Bertil Larsson illustrerar mångsyssleriets betydelse såväl i form av förmågan att fånga möjligheten då den dyker upp som släktens centrala roll för försörjningen. Av allt att döma var arbetsbyten, inom hushållet och med grannar och vänner, viktiga för försörjningen. Samtidigt fanns en handlingsberedskap att identifiera och nyttja de möjligheter som dök upp. Mångsidigheten och flexibiliteten, när det gäller att hantera befintliga materiella och immateriella resurser, verkar ha varit avgörande på marginalen och en viktig del i en livsstil som inte bara var (och i viss mån fortfarande är) typisk för Ängersjö.²³ Löneinkomsternas storlek kunde påverkas av konjunkturskillnader och teknisk utveckling. Till viss del kunde informella ekonomiska aktiviteter (se nedan) väga upp sådana externa förändringar, men när relativpriserna förändrades sökte sig många hushåll bort från glesbygden och blott ett fåtal återvände. De hushåll som fanns kvar i Ängersjö under hela undersökningsperioden hade däremot, som nämnts, ofta ett förflutet som småjordbrukare med allt vad det innebär av investeringar i det egna jord- och skogsbruket. Dessa typer av försörjningsstrategier visade sig vara de långsiktigt mest framgångsrika rörande kvarboendet, men under efterkrigstiden förmådde inte ens dessa hushåll de yngre generationerna att bo kvar (se kapitel IV). Fastighetsinnehav underlättade förvisso kvarboendet, men behövde inte medföra högre inkomster (se tabell 5.5).

Formell och informell ekonomi

Även om analysen i detta kapitel har fokuserat på enskilda hushåll och deras formella försörjningsunderlag, är det centralt att uppmärksamma den informella ekonomins betydelse för kvarboendet – trots att dess bidrag är omöjligt att kvantifiera utifrån det källmaterial som finns att tillgå för Ängersjö. Begreppet *informell ekonomi* används för att fånga in de ekonomiska verksamheter som antingen inte äger rum på en marknad eller finns på en marknad som statsmakten inte har insyn i och således inte kan kontrollera, d.v.s. ”den ekonomi som inte syns i statistiken, inte inkluderas i nationalräkenskaperna och inte är lagligt reglerad”²⁴. Mer exakt avses ”allt ifrån uppenbart kriminell verksamhet till normal verksamhet i form av matlagning i hushållet och underhåll av den egna bostaden”²⁵. Många av de informella ekonomiska aktivite-

²³ Se t.ex. H. Wallentin (1985), M. Isacson (1994), s. 229–234 samt K. Hansen (1998), s. 57–61.

²⁴ L-O. Johansson (1996), s. 216.

²⁵ M. Isacson (1994), s. 12.

terna handhades, som nämnts, av kvinnorna. Något förenklat kan den informella sektorn delas in i en svart sektor, en vitgrå sektor och en vit sektor.²⁶ Skillnaden mellan *formella inkomster*, vilka redovisas i inkomsttaxeringslängderna, och *totala inkomster*, som (i bästa fall) enbart de enskilda hushållen kände till, kan sammanfattningsvis sägas utgöras av *informella inkomster*.

Svårigheterna att studera och klart avgränsa den informella ekonomin är välkända. I grunden härrör dessa problem från det faktum att vissa uppgifter inte efterfrågas av statsmakten (eller av någon annan) och därför inte har samlats in på ett systematiskt sätt. Exempel på sådana uppgifter, som utförs inom ramen för hushållet, är (a) matlagning, städning, tvätt, barnomsorg, samt (b) odling, fiske, bärplockning, jakt, underhåll, reparationer och ombyggnation i och av bostaden.²⁷ Endast i undantagsfall har enskilda personer brytt sig om att sammanställa dessa inkomster, vilket minskar möjligheterna att i efterhand analysera den informella ekonomins omfattning och betydelse. Det är inte heller möjligt att retroaktivt samla in så detaljerade uppgifter med hjälp av intervjuer – än mindre kvantifiera den informella ekonomins betydelse – men det finns andra sätt att vetenskapligt närma sig den informella ekonomins betydelse. Tidigare forskning har visat att den informella ekonomin inte var avgörande för försörjningen. Däremot kan de informella aktiviteterna ha spelat en avgörande roll för kvarboendet på marginalen i bygder såsom Ängersjö församling. Likaså kan den informella ekonomin ha haft en central betydelse för vissa enskilda hushåll.²⁸ Hur stort försörjningsbidrag kunde då hushållen erhålla genom informella verksamheter?

Maths Isacson har i boken *Vardagens ekonomi* kartlagt hushållens arbets- och försörjningsmönster i Gagnef, en småbrukarbygd i Dalarna, vid tre nedslag (1900-talets början, 1900-talets mitt och 1900-talets slut). Undersökningen, som bygger på både skriftliga och muntliga källor, behandlar frågorna om hur hushållen i olika tider har använt sin egen arbetskraft samt vilken arbetskraft som har anlåtats för att trygga hushållens försörjning. Den informella ekonomins funktion och förändring under 1900-talet har belysts i ljuset av arbets- och varubyten, egenarbete och egenproduktion, samt sambruk och samägande. Isacson pekar förvisso på en kvalitativ förnyelse av arbets- och försörjningsmönstret i mitten av 1900-talet – som åtminstone delvis kan förklaras av småbrukens nedläggning och den allmänna industri- och välståndsutvecklingen efter 1945 – men hävdar samtidigt att den informella ekonomin, såväl före som efter år 1950, åtminstone i skogs- och småbrukarbygder, bör ha varit omfattande och central för att höja hushållens levnadsstandard och för att sammankoppla människorna i lokalsamhället. Löne-

²⁶ För en närmare analys av ekonomibegreppet och den informella ekonomin, se t.ex. L. Ingelstam (1985), s. 22–25.

²⁷ M. Isacson (1994), s. 13.

²⁸ L.-O. Johansson (1996), s. 218.

inkomster, pensioner samt växande bidrag från stat och kommun har emellertid bidragit till att mångsyssleriet och flexibiliteten har tagit sig andra former under efterkrigstiden, men ännu i början av 1990-talet kunde en betydande egenproduktion och uttag av exempelvis husbehovsvirke från den egna skogen noteras. Isacson har dock inte haft ambitionen att kvantifiera den informella ekonomin i tid eller pengar. Denna ambition har däremot flera andra forskare haft.

Nationalekonomen Ingemar Hansson har, med hjälp av *tidsanvändningsundersökningar*²⁹ och *nationalräkenskaper*³⁰, studerat hushållens tidsanvändning och den svarta ekonomins omfattning under 1970-talet och fram till 1980-talets mitt samt diskuterat varför informell ekonomi finns överhuvudtaget. Enligt Hansson är den informella sektorn något större i glesbygden, vilket främst beror på en mer utbredd tradition av hemarbeten. Glesbygden har samtidigt ett mindre utvecklat organisationsliv och sannolikt även en mindre svart sektor. Därutöver har glesbygden och då inte minst skogslänen en lägre förvärvsfrekvens. Vidare förklarar Hansson den informella ekonomins existens dels med ett kostnadseffektivt argument – exempelvis vad gäller städning och matlagning, underhåll av bostaden, samt jakt- och fiskeverksamheter – som delvis har möjliggjorts genom teknologisk utveckling, dels utifrån ett trivselargument, d.v.s. en önskan om att få tillhöra och utföra meningsfulla sysslor för mindre och större gemenskaper. Även institutionella aspekter, såsom skatter och diverse regleringar av arbetsmarknaden, tillskrivs central betydelse.³¹ Hanssons resonemang visar på svårigheterna med att kvantifiera den informella ekonomin. Skattningar, baserade på skillnaden mellan total inkomstanvändning och total inkomst redovisad till beskattning, visar emellertid att enbart den svarta sektorn av den informella ekonomin var relativt konstant som andel av BNP under 1970-talet då den uppgick till mellan fyra och sju procent.³²

Enligt ekonomhistorikern Nils-Gustav Lundgrens modell hade informell ekonomi ringa betydelse i norrländska skogsbygder (d.v.s. övre Norrlands inland, främst Norrbotten) under åren 1910–60. Betydelsen av småskaligt och delvis självhushållande kombinationsjordbruk minskade i takt med att den formella ekonomins löneinkomster blev viktigare för försörjningen och att omkring 90 procent av alla jordbruk som fanns i mitten av 1900-talet lades ner fram till år 1970. Stigande produktivitet inom småbruken användes för att öka andelen lönearbete utanför desamma, eftersom lönearbetet var

²⁹ *Tids nog...En undersökning om svenska folkets tidsanvändning 1982 och 1983*, Konsumentverket, Stockholm 1984.

³⁰ I. Hansson (1984).

³¹ I. Hansson (1985), s. 36–52.

³² I. Hansson (1984), s. 5.

mellan två och tre gånger mer lönsamt.³³ Den avtagande lönsamheten inom jordbruket, som bestod av förändrade relativpriser och kostnader samt snabb produktivitets- och reallönestegring, och de alltmer utbyggda generella trygghetssystemen bidrog starkt till att den yngre befolkningen inte var villig att ta över driften av dessa produktionsenheter, utan hellre lämnade glesbygden. Detta påskyndade, enligt Lundgren, i sin tur jord- och skogsbrukets mekanisering och gjorde att den informella sektorn undergrävdes. Kvinnors allt aktivare deltagande på arbetsmarknaden under efterkrigstiden bidrog ytterligare till att reducera den informella sektorns betydelse. Under 1970- och 1980-talen var de informella aktiviteterna av ytterst marginell karaktär, även om exakta uppgifter rörande dess omfattning inte kan erhållas.³⁴

Lars-Olov Johansson, även han ekonomhistoriker, har analyserat den informella ekonomin i 1930-talets Dalarna – som i vissa bygder, inte minst i norra Dalarna, påminner om Ängersjö. Han har jämfört olika typer av källmaterial, däribland inkomsttaxeringslängder, vilka avspeglar den formella ekonomin, med hans huvudkälla *levnadskostnadsundersökningar*³⁵ (i första hand från år 1933), som gör anspråk på att fånga hushållens ”totala” ekonomi. Trots svårigheter att kvantifiera den informella ekonomin, hävdar Johansson att de informella inkomsterna motsvarade omkring 15 procent eller en och en halv månadslön av de formella inkomsterna och cirka 13 procent av nettoinkomsterna. De informella inkomsterna kunde dock variera kraftigt. För vissa hushåll hade den informella ekonomin en central betydelse, medan den var försumbar för andra hushåll.³⁶

Då relevant källmaterial, med undantag av enstaka exempel (se kapitel VI), saknas för Ängersjö, kan den informella ekonomin inte studeras närmare i föreliggande avhandling. Däremot kan dess omfattning försiktigt uppskattas – utifrån tidigare forskning och då inte minst hushållsundersökningarna från år 1933 – till mellan 10 och 15 procent av de formella inkomsterna och högst 20 procent om man även inkluderar arbetsbyten, vilket motsvarar ungefär en och en halv till två och en halv månadslöner. Johanssons uppgifter förefaller ge uttryck för en maximal nivå, då tiden som studeras präglades av stor arbetslöshet. I sådana tider är betydelsen av informell ekonomi särskilt stor, och mycket talar för att den informella ekonomins bidrag var mindre under 1950- och 1960-talen. Tillskott till hushållskassorna var dock alltså centrala och säkert nödvändiga för flera hushåll. Johansson har inte kunnat beräkna arbetsbytesvolymen, vilken knappast var försumbar. Dess existens och funk-

³³ Under 1910- och 1930-talen gav lönearbetet nära dubbelt så stor ersättning som arbetet på småbruken och under 1950-talet hade lönearbetet blivit mer än tre gånger lönsammare. Se N-G. Lundgren (1985), s. 89.

³⁴ N-G. Lundgren (1985), 85–95.

³⁵ *Levnadskostnadsundersökningarna* bygger på familjernas egna hushållsböcker, d.v.s. de noterade sina inkomster och utgifter löpande. Se L-O. Johansson (1996), s. 57–63.

³⁶ L-O. Johansson (1996), s. 35 f. och 218 ff.

tion har däremot belysts av Isacson, men inte heller han har haft ambitionen att kvantifiera den.

Barnens betydelse för hushållens försörjning i skogsbygder, såsom Ängersjö församling, kan inte avhandlas med hjälp av inkomsttaxeringslängder. Däremot har inte minst Jonny Hjelm genom intervjuer kunnat visa på att barnen under 1950-talet och tidigt 1960-tal hade en viss betydelse i form av att vakta kor, delta i myrslåttorn och hushållsarbetet samt hjälpa till med diverse (små)sysslor i det egna jord- och skogsbruket, som exempelvis kapa, klyva, stapla och ”lada” veden. Barns och kvinnors betydelse inom skogsbruket har också illustrerats i tabell 5.3. I de fall då nämnda verksamheter förde med sig några inkomster, redovisas dessa som regel på hushållets huvudman. Barnens insatser kan emellertid inte anses ha påverkat den nyss nämnda slutsatsen rörande den informella ekonomins omfattning – även om de hjälpte till efter förmåga under exempelvis helger och somrar – eftersom barnens uppväxt framför allt var fylld av skolrelaterade och lekbetonade fritidsaktiviteter.³⁷

Levnadskostnader

Föreliggande studie har, som nämnts, inte behandlat kostnads- respektive konsumtionssidan av hushållens ekonomi. Dessa båda aspekter erfordras dock för att kunna erhålla en mer fullständig bild av hushållens ekonomi och levnadsstandard i relation till andra bostadsorter. Lägre inkomstnivåer i Ängersjö kunde exempelvis kompenseras av lägre boende- och levnadskostnader.

I takt med att avfolkningen tog fart på allvar under 1960-talet försämrades lokalsamhällets möjligheter att dels tillhandahålla den tidigare sociala infrastrukturen, i form av till exempel utbildningsmöjligheter och affärer, dels erbjuda nya former av kommunal service, som under efterkrigstiden kom att samlas i särskilda centra.³⁸ Skolorna stängdes och en av två affärer försvann på grund av ett vikande kundunderlag. Därtill ägde kommunala sammanslagningar rum. Ängersjö kommun uppgick redan år 1952 i Hogdals kommun och kom från och med år 1974 att ingå i Härjedalens kommun med Sveg som centralort.³⁹ Nämnda centralisering bidrog till fördyrade levnadskostnader för de personer som bodde kvar. Detta tog sig många uttryck. I takt med att jordbruket avvecklades ökade exempelvis behovet av att köpa livsmedel, vilket i sin tur gjorde det nödvändigt att äga eller åtminstone ha tillgång till bil. Därtill försvårade skolans nedläggning tillvaron för Ängersjös barnfamiljer, eftersom resorna med den kommunala skolskjutsen till och

³⁷ J. Hjelm (1991), s. 27 f.

³⁸ För en närmare diskussion rörande efterkrigstidens regionaliseringar, se t.ex. K. Hansen (1998), s. 47–52.

³⁹ T. Ivarsson (1992).

från skolan gjorde att barnens skoldagar förlängdes. En ökad centralisering av social infrastruktur till olika huvudorter (och industrietableringar) i det inre av södra Norrland torde även ha bidragit till en ökad utflyttning från Ängersjö av personer i produktiva åldrar, vilket medförde en kraftigt åldrande befolkning.⁴⁰ Trots detta är det rimligt att hävda att den materiella levnadsstandardens ökade under undersökningsperioden (se diagram 5.2 och 5.4).

Om de faktiska levnadskostnaderna beaktas blir de totala kostnaderna för familjehushållet större än hos ensamhushållet, vilket är relevant för att kunna jämföra uppgifterna i diagram 5.4–5.⁴¹ Ett gift par hade exempelvis högre kostnader för mat och boende – såsom elektricitet, vatten och andra gemensamma utgifter. På samma sätt hade en barnfamilj högre utgifter – inte minst genom behovet av en större boendeyta – även om denna kostnad i flera fall sannolikt var försumbar med tanke på att fastigheterna hade gått i arv och därmed redan var avskrivna. Orsaken till varför pensionärer som grupp hade en lägre flyttningsbenägenhet i jämförelse med till exempel ensamhushåll i produktiva åldrar torde i första hand ha varit att de inte uppnådde högre inkomster genom att flytta (samma pension). Bidragande kan även ha varit en kombination av lägre levnads- och konsumtionskostnader, men kan också ha varit ett tecken på att befintlig kommunal service nådde ut till byarna. Affären, som fanns kvar i Ängersjö by fram till år 1998, spelade sannolikt en avgörande roll vid sidan av byalagets verksamhet och sammanhållning. Denna kunskap kan ge ett viktigt bidrag till exempelvis Lundmarks forskning, som visar att pensionärernas val av boplatz bland annat styrdes av närheten till anhöriga. Föreliggande studie visar att många pensionärer valde att bo kvar, även om deras barn lämnade församlingen och bosatte sig annorstädes.⁴²

Sammanfattning och slutsatser

I tidigare kapitel har det framgått att 1950- och 1960-talen var en viktig brytpunkt för Ängersjö församling. Fram till dess stod sig församlingen relativt väl i en jämförelse med Jämtlands län. Skattekraften var genomgående högre och skattetrycket var i princip lägre än för länet som helhet. Under 1960-talet, då den kraftiga utflyttningen ägde rum, försvann emellertid fördelarna och därefter förvärrades situationen alltmer. Växlingarna av resurser handlade uteslutande om att välja bort och avveckla befintlig boskapsskötsel med tillhörande åkerodling. Avvecklingsförloppet inrymde dock såväl offen-

⁴⁰ För en närmare diskussion rörande centraliseringarnas betydelse, se t.ex. K. Hansen (1998), s. 40–56.

⁴¹ För den sista undersökningsperioden, åren 1987–89, redovisar Socialstyrelsen en normerande skillnad mellan ensamstående och äkta makar/sammanboende på 65 procent – en siffra som kan ge en viss vägledning även för tidigare perioder.

⁴² Jfr C. Lundmark (1995), s. 81. Se även den kommande slutrapporten för forskningsprojektet *Flexibilitet som tradition*.

siva som defensiva strategier. De defensiva strategierna nyttjades inte minst för att frigöra tid för att på så vis kunna öka inkomsterna på annat håll, i huvudsak genom lönearbete. Det lokala handlingsutrymmet var av allt att döma stort – något som inte har framkommit av tidigare forskning.

Detta kapitel har belyst frågan om hur den kvarboende befolkningen i Ängersjö församling försörjde sig under efterkrigstiden. Enskilda hushålls formella ekonomi och dess förändringar över tid har särskilt analyserats. Det har konstaterats att manligt lönearbete stod för den helt avgörande delen av försörjningsunderlaget för de allra flesta hushållen. Resultatet indikerades redan i den första delundersökningen (se diagram 5.1) och har därefter successivt förstärkts. Försörjningsunderlagen kunde emellertid byggas ut genom åtskilliga formella biinkomster, så kallade kombinationsinkomster, och ett flexibelt resursutnyttjande. I dessa sammanhang var kvinnornas insatser betydelsefulla.

Under perioden 1950–1990 låg de generella hushållsinkomsterna en bra bit under genomsnittslönen för en industriarbetare i riket. Några ensam- och familjehushåll hade däremot högre eller mycket högre inkomster än den genomsnittliga industriarbetaren. Löneutvecklingen för de som bodde kvar i Ängersjö följde den nationella löneutvecklingen relativt väl, mätt utifrån den genomsnittliga lönen för en industriarbetare i riket, för åren 1950–52, 1970–72 och 1987–89, och en tjänsteman i riket åren 1987–89. Relativt få hushåll hade lägre inkomster än den nationella socialbidragsnormen, d.v.s. den av samhället lägsta socialt accepterade levnadsstandardnivån (se bilaga 5.1).

Löneinkomsterna dominerade hela tiden och i snarast växande grad fram till 1970-talet även om kombinationsinkomster ingick som en naturlig del i den norrländska småjordbruksekonomin. I början av 1950-talet gav inkomster från det egna jord- och skogsbruket de högsta individuella inkomsterna. Tjugo år senare noterades en ökad specialisering på så vis att lönearbetet inom skogsbruket fick större betydelse. Därefter blev kombinationsinkomster på nytt viktigare relativt sett för de kvarboendes försörjning (se tabell 5.4–5) även om andelen inkomst av tjänst i kombinationshushållen i majoriteten av fallen uppgick till minst 80 procent. I slutet av 1980-talet var medianlönen för kombinationshushållen drygt 20 procent högre än för de mer renodlade lönearbetarhushållen. En stor del av de komplementära inkomsterna kan härledas från uthyrning av stugor till turister och inkomster från eget kapital.

Därtill kommer en rad olika informella ekonomiska aktiviteter, såsom jakt, fiske, bärplockning, trädgårdsodlingar, uttag av husbehovsvirke och arbetsbyten grannar emellan. Den informella ekonomin har visserligen inte studerats närmare, men dess omfattning kan ändå försiktigt uppskattas – utifrån tidigare forskning i andra liknande områden (och då inte minst hushållsundersökningarna från år 1933) – till mellan 10 och 15 procent av de formella inkomsterna och högst 20 procent om man även inkluderar arbetsbyten. Det motsvarar ungefär en och en halv till två och en halv månadslöner

inom skogsbruket. Ett sådant tillskott till hushållskassorna var viktigt och säkert nödvändigt för flera hushåll och nyanserar bilden av den formella ekonomins betydelse.

Även om det manliga lönearbetet inom skogsbruket likväl utgjorde basen för försörjningen, så talar mycket för att informella inkomster på marginalen och kombinationsinkomster gjorde att inkomsterna för vissa hushåll var klart jämförbara med inkomsterna för andra inkomstgrupper i riket (se diagram 5.4).

Nämnda biinkomster, som är väldokumenterade i befintlig forskningslitteratur, verkar i allt väsentligt ha varit knutna till de fastigheter som brukats av samma släkt i flera generationer. Vissa av dessa hushåll lyckades inte bara att ackumulera resurser över tid utan uppvisade även ett entreprenöriellt förhållningssätt i fråga om att göra aktiva val för att växla resurser och på så vis optimera sina försörjningsunderlag – något som visade sig vara centralt för att kunna bo kvar. För dessa hushåll torde det, även i en nationell jämförelse, ha varit mest ekonomiskt rationellt att bo kvar.

De hushåll som tidigare delvis försörjde sig på boskapsskötsel och åkerbruk hade en större benägenhet att bo kvar, vilket synliggörs genom att de gjorde större investeringar i fast egendom. Några hushåll ägde relativt stora skogsarealer, men skogsägandet hade inte samma ”bindande” effekt till Ängersjö som åkerbruk och boskapsskötsel. De var fullt möjligt att äga skog i Ängersjö och bo någon annanstans. Bland de hushåll som valde att bo kvar i Ängersjö under hela undersökningsperioden hade en grupp relativt låga årsinkomster medan en annan grupp hade relativt höga årsinkomster. Några av de hushåll som hade starka släktband i bygden lyckades, även i en nationell jämförelse, att ackumulera relativt stora materiella resurser medan andra hushåll sannolikt möjliggjorde sitt kvarboende i första hand genom låga boende- och levnadskostnader, alternativt genom att leva på en lägre materiell standard.⁴³

Sammanfattningsvis kan det konstateras att det i första hand var äldre invånare och en relativt stor andel enskilda i äldre produktiva åldrar som bodde kvar medan ungdomar och yngre invånare i produktiva åldrar flyttade ut ur Ängersjö församling. Många pensionärer valde att bo kvar trots att deras anhöriga, med några undantag, hade flyttat ut från Ängersjö. Detta skapade i sin tur arbetstillfällen inom offentlig sektor, i första hand hemtjänsten. Åtskilliga pensionärer hade, genom sina pensioner och sitt ägande i församlingen, en relativt god ekonomi. Ett tiotal hushåll hade årsinkomster som motsvarade den genomsnittliga årslönen i riket för såväl en industriarbetare som en tjänsteman (se diagram 5.5).

Under undersökningsperioden blev Ängersjö mer homogent inkomstmässigt, relativt sett, vilket till stor del kan förklaras av de lokala näringarnas

⁴³ I denna avhandling har, som nämnts, inte boende- och levnadskostnaderna studerats empiriskt, utan får snarare ses som ett logiskt antagande utifrån befintliga resultat och tidigare forskning.

ensidiga utformning. En konsekvens av skogsbrukets mekanisering och rationalisering blev mer homogena inkomstnivåer för människor i produktiva åldrar. Inkomstspridningen minskade med andra ord. Trenden var allra tydligast mellan början av 1950-talet och början av 1970-talet. Därefter ägde enbart marginella förändringar rum. Trots detta växte de absoluta inkomstskillnaderna, d.v.s. avståndet mellan de få hushåll som tjänade allra minst och de få hushåll som tjänade allra mest. I diagram 5.4 illustreras nämnda fenomen tydligt i form av olika ”inkomsttrappor” eller ”inkomstnivåer”.

Ett centralt problem med alla mikrostudier – så även denna – är svårigheten att generalisera utifrån dem. Ängersjö var uppenbarligen en skogsbruksberoende bygd och som sådan långt ifrån den enda i det inre av södra Norrland. Det finns gott om exempel på liknande bygder med ensidiga försörjningsmöjligheter och ännu fler exempel på ”sårbara” församlingar i bemärkelsen känsliga för externa förändringar av relativpriser. Ett sätt att framöver studera frågan om varför människor bodde kvar i glesbygden – som kontrast till större och växande tätorter och städer – vore att analysera de kvarboendes boende- och levnadskostnader (mat, uppehälle, etc) på olika platser och jämföra dessa över tid samt relatera dem till andra variabler såsom skattetryck och skattekraft.

Kvarboendets försörjningsstrategier

Inledning

I föreliggande kapitel, som i allt väsentligt grundar sig på genomförda intervjuer av enskilda personer och familjer, renodlas och analyseras tre övergripande försörjningsstrategier för det långsiktiga kvarboendet. Kapitlet tillhandahåller en kompletterande bild av kvarboendet där exempelvis resursväxlingar och strategibyen belyses. Intervjumetoden har bestått av att låta informanterna berätta om hur de levde och försörjde sig i Ängersjö, vem som gjorde vad i hushållet, vilka tankar de hade om att bo i Ängersjö och eventuellt flytta därifrån, etc. Frågorna har ställts så öppna som möjligt och anteckningar har gjorts löpande under intervjuerna, vilka i efterhand har presenterats för och godkänts av informanterna. Genom de öppna frågeställningarna har informanternas egna berättelser hamnat i fokus. I de fall som frågetecken har uppstått har kompletterande frågor ställts antingen omedelbart eller kort efter intervjun. Intervjuerna har jämförts med varandra och kontrollerats mot det skriftliga materialet då det har varit möjligt. Några smärre uppgifter, bland annat rörande namn och tidsangivelser, har på så vis kunnat korrigeras i efterhand. Tillförlitligheten i informanternas berättelser måste emellertid anses vara relativt hög, eftersom intervjuerna har varit inriktade på att fånga de i vardagen regelbundet återkommande ekonomiska aktiviteterna – vilka utgör grunden för ett långsiktigt kvarboende – och visa på hur dessa aktiviteter skiftade över tid. Just aktiviteter som upprepas varje dag – och som exempelvis rör arbetet, bostaden och familjen – kommer människor lättare ihåg.¹ Intervjuerna har underlättats av att forskare har varit på plats i Ängersjö under kortare och längre vistelser under det senaste decenniet.² En konsekvens av forskarnas närvaro har blivit att vissa vetenskap-

¹ För mer ingående analyser av hur muntlig historia kan användas i humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning, se t.ex. A. Thomson (1998), s. 23–34, P. Thompson (2000), E. Tonkin (1995), M. Mouton & H. Pohlandt-McCormick (1999), s. 43–63, K. Figlio (1988), s. 120–132 och (1999).

² Se t.ex. *Periferins landskap. Historiska spår och nutida blickfält i svensk glesbygd* (2002), *Perspektiv på Härjedalen* (1995) samt *Skogsliv. Kulturella processer i nordiska skogsbygder* (2000).

liga begrepp används även av lokalinvånarna. Om närvaron även i andra avseenden har påverkat informanterna, exempelvis vad gäller sättet att besvara forskarnas frågor, har däremot inte kunnat behandlas närmare, men då det långsiktiga kvarboendet inte har studerats förut är det inte sannolikt att de tidigare intervjuerna i församlingen har färgat informanternas utsagor.

Kvarboendets konst

I ljuset av ett långsiktigt kvarboende i Ängersjö församling kan tre övergripande försörjningsstrategier, eller sätt att försörja sig, urskiljas. Dessa har delvis behandlats i kapitel V: (1) inkomst av tjänst från privat och/eller offentlig sektor, vilken var vanligast, (2) inkomst av egenföretag, som företrädesvis kommer från eget jordbruk och/eller skogsbruk, samt (3) kombination av olika inkomsttyper, som rymmer ett särpräglat mångsyssleri (se nedan). De tre övergripande försörjningsstrategierna ska i sammanhanget betraktas som idealtyper, enligt Max Webers synsätt, och kan således inte sammanblandas med enskilda agenters försörjningslösningar, som analyseras nedan.³

Inkomst av tjänst

Den första försörjningslösningen innebär en specialisering på lönearbete, i första hand skogsarbete i bolags- och/eller kronoskogarna. Diverse binär- ingar, såsom bärplockning, fiske och jakt, kunde emellertid fortfarande i slutet av 1980-talet bidra till att säsongsvis dryga ut inkomsterna (med hur mycket diskuteras nedan). Lönearbetet i skogen visade sig ge en långsiktig stabilitet i församlingen och är fortfarande högst betydelsefull ur försörjningssynvinkel.

Den specialiserade lönearbetaren

Sixten Eriksson och hans systerson Sture Danielsson utgjorde en ytterlighet i församlingen på grund av familjens stora privata skogsinnehav på omkring 1 050 hektar, vilket är drygt fem gånger mer än vad någon annan enskild person redovisade (se kapitel IV). Eriksson försörjde sig genom att arbeta i den egna skogen, medan Danielsson i huvudsak försörjde sig på lönearbete i Korsnäs' skogar. För att specialiseringen ska kunna belysas, måste resonemanget starta med änkan och hemmansägaren Ingrid Kristina Andersson, som var mor till Sixten Eriksson och mormor till Sture Danielsson. Under 1950-talet ägde hon omkring 1050 hektar skog, runt sju hektar åker och för-

³ Se t.ex. M. Weber (1930) och (1983), s. 18 f. För en genomgång av idealtypens praktiska forskningstillämpning, se t.ex. P. Esaiasson & M. Gilljam & H. Oscarsson & L. Wängnerud (2003), s. 154–159.

samlingens största djurbestand.⁴ Dessutom drevs ett café och ett gästgiveri på gården. Utgångsläget var med andra ord en diversifierad försörjningsbas, vars komponenter gav betydelsefulla inkomster var för sig. Mjölkleveranser till Sveg och uppfödning av nötkreatur utgör två exempel. Inom jordbruket användes bland annat en fyrhjulsdriven traktor (som även användes i den egna skogen), en vagn med lyftkran, hövändare, plogar samt diverse enklare redskap. Familjen Kristina Andersson utgjorde en ekonomiskt dominerande familj i lokalsamhället i sociologen Pierre Bourdieus mening (se nedan).⁵ Under de följande åren förändrades gårdens mångsyssleriverksamhet påtagligt. Åkerbruket och boskapsskötseln minskade kraftigt samtidigt som café- och gästgiveriverksamheten upphörde. Samtidigt tog församlingens avfolkning fart på allvar. När Kristina Andersson dog, år 1973, hade egendomen specialiserats till att i princip enbart omfatta den egna skogsmarken.

Gårdens sociala organisation dominerades, enligt Sture Danielsson, av en skojfrisk, framåtblickande, ekonomiskt medveten och tjurigt bestämd kvinna som gav svar på tal och kunde skilja på vad som var mitt och ditt. ”Mormor var lite utav en enväldshärskare.” Hennes sex barn förväntades hjälpa till när det behövdes, men inte med de allra mest krävande arbetsuppgifterna så länge som de var små. Efter Kristina Anderssons död ärvde barnen hennes dödsbo, vilket de fortfarande driver vidare tillsammans – även om egendomarna i praktiken är noga uppdelade mellan de enskilda arvtagarna. Sixten Erikssons och Sture Danielssons vuxna liv präglades på många sätt av en frånvaro av kvinnor som deltog i utformandet av den vardagliga praktiken. Visserligen fanns det flera kvinnor som deltog i förvaltandet av dödsboet, men de bodde inte längre kvar i församlingen.

För Eriksson och Danielsson var det naturligt att bo kvar, eftersom de gillade jakt, fiske och andra delar av friluftslivet. Den egna skogen avverkades kontinuerligt för att täcka Erikssons lön, kostnaderna för fastigheternas underhåll samt diverse nyinvesteringar i maskiner och redskap. Det är emellertid först under de senaste 15 åren som någon större vinst har tagits ut genom försäljning av avverkningsrätter. Sture Danielsson började arbeta i viss omfattning för Korsnäs redan vid 15 års ålder, vilket så småningom ledde fram till en fast anställning. ”Det var dock aldrig något problem att få avlönat arbete i den egna skogen under de tider då skogsbolaget slog igen för att de hade uppfyllt sin avverkningskvot”, berättar Danielsson. Den egna skogen

⁴ Jordbruksräkningar för åren 1951 och 1956 (primärmaterial), RA.

⁵ Se t.ex. P. Bourdieu (1978), s. 3–82 och (1989). Även om Bourdieus termer inte används är analyserna i detta kapitel inspirerade av dennes undersökningar av hur olika slags tillgångar kan fungera som ”kapital” som låter individer och grupper vinna prestige och utöva dominans. Det gäller inte bara ekonomiska tillgångar utan än mer olika slag av symboliska tillgångar samt inte minst de kontakter med släkt, vänner och grannar som med Bourdieus terminologi fungerar som ”socialt kapital”. Om hur kapitalbegreppet används inom den av Bourdieu inspirerade forskningen, se Broady (1991), s. 169–224.

Bild 6.1: Det var framförallt kärleken till naturen som fick Sture Danielsson att stanna kvar i församlingen. (Foto: Christopher Lagerqvist, Ängersjö 2002.)

kunde nämligen både försörja honom och hans morbror. Från det att Danielsson fick en fast anställning hos bolaget och fram till dess att han pensionerades arbetade han dock relativt lite i den egna skogen. Löneinkomster från skogsbolaget utgjorde med andra ord hans inkomstbas, men den egna skogen fungerade samtidigt som en försäkring mot eventuell arbetslöshet och andra ekonomiska svårigheter. Efter att Sture Danielsson gått i pension och Sixten Eriksson avlidit ökade Sture däremot sina arbetsinsatser inom dödsboet. Därmed erhöll Sture Danielsson inkomster som egenföretagare utöver pensionsinkomsterna. Utöver skogsskötsel har totalt 37 av ett femtiotal hus fått nya plåttak under de senaste åren, berättar Danielsson. Det är just släktens syn på den egna skogen som en försäkring som har gjort att skogen har avverkats sparsamt. Skogen har förvaltats för att skapa ett långsiktigt ekonomiskt kapital för kommande generationer – trots att varken Eriksson eller Danielsson har några barn – och för att möjliggöra ett boende i församlingen om någon i familjen skulle vilja flytta tillbaka till Ängersjö. Även om kvarboendet i grunden möjliggörs av materiella resurser, så är det kärleken till naturen och önskemålet att optimera den frihetskänsla som ett liv i församlingen innebär som har fått Sture Danielsson att stanna kvar, enligt vad han själv säger.

Lönearbetaren inom offentlig sektor

Skogen var, som bekant, den viktigaste näringen i Ängersjö under efterkrigstiden. De allra flesta kunde bo kvar tack vare att de arbetade för skogs-

bolaget (och/eller staten). Några enstaka personer var emellertid inte direkt beroende av de areella näringarnas försörjningsvillkor. Reseda Engquist är en sådan person. Hon var byns lärarinna fram till sin pension och bor fortfarande kvar i Ängersjö. Reseda försörjde sig på sin statliga inkomst och drog in större delen av familjens disponibla inkomst. Hennes make var målare och utförde diverse arbeten inom sitt yrkesområde åt bolaget. Reseda Engquists försörjningssituation är särskilt intressant eftersom den både nyanserar och kompletterar de andra intervjuerna. Dessutom kan en ökad förståelse erhållas för hur de personer, som inte är födda i församlingen men ändå valde att bo kvar i densamma, resonerade. Då Engquist hade sin försörjning tryggad under andra halvan av sitt yrkesverksamma liv kom intervjun att handla mer om hur det var att bosätta sig, leva och bo kvar i en liten norrländsk skogs-församling.

Reseda Engquist växte upp i Karlskoga, där hon bodde till dess att hon fyllde nio år. Då gick Resedas pappa i pension och familjen flyttade tillbaka till hans småländska hemkommun Ålem, som numera ingår i Mönsterås kommun. Ålem är ursprungligen ett stationssamhälle och ligger en bit in från väg 22. Efter den sexåriga skolan gick Reseda den fyraåriga realskolan i Mönsterås och tog realexamen. Gymnasiestudierna skötte hon senare hemifrån per korrespondens och gick upp som privatist, så kallad Hermodsstudent. ”Det var tufft och jag skulle inte vilja rekommendera någon att göra om det”, säger Reseda. ”Det var någon gång under denna tid som jag bestämde mig för att bli lärarinna, fast jag inte tidigare velat det”, fortsätter hon. ”Därför anmälde jag mig till seminariet i Gävle, vilket motsvarar dagens lärarhögskola.”

Reseda blev reserv och sökte istället ett studieledarjobb på en Robertsforsskola i Sorsele där hon jobbade i två år. ”Jag fick arbetet direkt, eftersom jag redan var väl insatt i hur det hela fungerade”, förklarar Reseda. Arbetsuppgifterna bestod av att hjälpa andra Hermodsstudenter med realskolestudierna. ”Jag blev ansvarig för ett femtontal ungar på olika stadier”, berättar Reseda. ”Jag skulle se till så att de höll en skaplig studietakt. Det var viktigt. I arbetet ingick allt från brevrättning till förhör av glosor och kemiuppgifter.” Reseda upplevde Robertsforsskolornas sista verksamhetsår. Denna typ av skolform kom, som bekant, att ersättas av först realskolan och sedan den nioåriga grundskolan och av alltfler närsolor, vilka ökade tillströmningen till gymnasiet.

Efter arbetet i Sorsele fick hon ett liknande arbete på en skola i Delsbo, ”men den lades också ned”, berättar Reseda. Stärkt av erfarenheterna från Robertsforsskolorna sökte den nu 27 år gamla Reseda på nytt till ”seminariet” och kom denna gång in i Falun. Efter avslutad lärarutbildning flyttade hon och hennes man, som var målare, till Ängersjö där hon fick arbete som byns lärarinna. ”Det var ingen som trodde att vi skulle bli kvar i Ängersjö”, berättar Reseda. ”Efter att min man gick bort för 20 år sedan och jag blev ensam,

Bild 6.2: Lärarinnan Reseda Engquist på sin spark utanför sitt hem i Ängersjö. (Foto: Jurek Holzer/Svenska Dagbladet, Ängersjö 2002.)

trodde de flesta att jag skulle flytta. 'Ska Du bli kvar?', sade de till mig, vilket var en idiotisk fråga. Det är väl där vännerna finns och där man trivs som man vill bo", förklarar Reseda med eftertryck.

Att bosätta sig i en liten by i det inre av södra Norrland innebar inte bara ett klimatbyte utan även i hög grad en kulturell omställning. Det fick Reseda och hennes man känna på. "Det var en helt annan sak att bo i Norrland än i Småland, där jag kommer ifrån", betonade Reseda. "Attityden från hembygden var tvungen att förändras. Ni-andet försvann exempelvis. I Ängersjö var alla Du med varandra, vilket var skönt. Hemma i Småland var det annorlunda. Där sade exempelvis en dag tant Siri till mig att 'nu när Reseda har blivit så gammal så får Reseda kalla mig för Siri'. Tiden i Sorsele hade visserligen gett mig en viss utbildningstid. Där lärde jag känna den norrländska kulturen lite bättre, men Sorsele var en mycket religiös församling. Där fanns inte så mycket Du-ande. I makens hemtrakter, Hammerdal, var det däremot bara Du-ande."

Reseda beskriver på ett tydligt sätt de egalitära sociala relationerna som är typiska för de norrländska skogsbygderna, men det innebär inte att det inte fanns en ekonomisk stratifiering i dessa trakter (se kapitel V). I Ängersjö grundlades nämnda stratifiering genom utfallet av de långdragna processerna med skogsbolaget på 1920-talet. Åtminstone om vi ska tro Reseda. "Vissa gav med sig och fick lämna allt, men andra gjorde det inte och de hade kvar skog", berättar Reseda. "Tjurigheten gav resultat i vissa fall, men inte i alla. Vissa var tjuriga, men de fick gå ändå."

”Jag har aldrig levt något isolerat liv i byn, utan har varit integrerad. Vi var dock aldrig med på lokala upptåg. Vi visste inte om dem förrän i efterhand. Sådana tillställningar var mer för de yngre som till exempel kunde klä ut sig”, berättar Reseda. ”Men, vid födelsedagar, dop och andra större och mer officiella högtidligheter var alla i byn bjudna. Då satt det en lapp på tavlan och nästan hela byn var där”. En annan officiell tillställning var när det var dans i byn. ”I Småland skulle man inte gå på dans om man var lärarinna, men här var man konstig om man inte gjorde det”, skrattar Reseda. Hon härstammar själv från en lärarfamilj så hon känner väl till traditionerna. ”Lärlarinna ville jag inte bli”, säger hon, ”men sedan upptäckte jag att man kunde ha kul trots att man var lärarinna.”

I Ängersjö var det möjligt att läsa i skolan fram till och med sjätte årskurs. Därefter kunde realskolan i Sveg vara ett alternativ för de duktiga eleverna, som tog sig fram av egen kraft, menar Reseda. Hon minns tre barn från byn som gick vidare och försökte ta realen. Två av dem, Birgitta och Runo, klarade det. Runo åkte till Stockholm och blev först polis och sedan ämneslärare och fick jobb i Sveg, berättar Reseda.

Enligt Reseda styrs mycket i församlingen av traditioner och det som den dansk-norske författaren Aksel Sandemose (1899–1965) kallade för jantelagen i sin roman *En flyktning krysser sitt spor*.⁶ Invånarna delar på något sätt uppfattningen om att ”lika för alla” är bäst, beskriver Reseda. Utbildning sågs tidigare exempelvis som onödigt och det var mycket få personer som gick vidare och tog realen. De som gjorde det härstammade nästan alltid från byns ekonomiskt dominerande familjer och det var dessa barn som hade viljan och därmed förmågan att studera vidare. Det var också dessa som hade råd att misslyckas.

Som församlingens lärarinna var det viktigt att vara neutral och inte ta någons parti. Detta gällde inte minst partipolitiken. Visserligen diskuterades inte partipolitik i en sådan liten by som Ängersjö, men de befintliga partivärderingarna färgade ändå församlingsbornas vardag. En aktuell händelse som exemplifierar detta sociala faktum är att en av byns invånare ställde upp på en intervju för Svenska Dagbladet ”trots att han inte sympatiserade med deras åsikter”. Viljan att marknadsföra ”julkalender-byn” Ängersjö (eller Nudådalen) tog alltså överhanden – även för en syndikalist.

I Ängersjö är många socialdemokrater eller ”röda”, som Reseda kallar dem, men det finns även flera centerpartister, någon moderat och minst en kommunist, ”en sårling”. Troligtvis finns det varken några folkpartister eller några miljöpartister och det finns inga kristdemokrater, för ”i dessa trakter saknas en utbredd religiositet”, förklarar Reseda. I kommunfullmäktige finns

⁶ A. Sandemose (1933). I detta verk, som blev hans genombrottsverk, förenas freudiansk psykologi med samhällskritik och en okonventionell form. I boken räknas avundsjukans tio budord – *jantelagen* – upp. Han fullföljde skildringen i ytterligare två böcker; (1937) och (1938).

det dessutom, utöver nämnda partier, ett nytt parti med säte i Sveg, Vox-Humana. Partiet har sin väljarbas i östra Härjedalen, informerar Reseda. Det råder alltså ingen tvekan om att byns tidigare lärarinna är uppdaterad och välinformerad om vad som händer i bygden.

Två faktorer som indikerar partipolitisk tillhörighet är valet av dagstidning samt valet av pensionärsföreningstillhörighet. I byn Ängersjö prenumererar alla på Tidningen Härjedalen (s). ”Den kan man inte leva utan”, förklarar Reseda. Utöver denna tidning har de flesta Länstidningen (s), men några har Östersundsposten – tidigare moderatägd, men numera centerägd. Vad gäller pensionärsföreningstillhörighet finns det i princip två alternativ: Sveriges Pensionärsförbund (SPF), som är partipolitiskt obundet men vars medlemmar ofta är icke-socialister, och Pensionärernas Riksorganisation (PRO), som också kallar sig för partipolitiskt obundna, men ligger de socialdemokratiska värderingarna nära.

Det flexibla lönearbetet

Familjen Bertil och Barbro Larsson löste tillsammans sin försörjning med hjälp av areella och andra näringar. Barbro föddes ”på skogen”, d.v.s. i Los eller möjligtvis Ängersjö, den 4 december 1930 medan Bertil föddes i Ängersjö, ”här på Svea” (fastighetens namn), den 17 december 1931. De är gifta sedan många år tillbaka och bor på Bertils föräldragård. Bertils föräldrar föddes också i Ängersjö, så för honom har det varit naturligt att bo kvar i Ängersjö. Barbro däremot – som kom till Ängersjö som barn med sin familj, som bosatte sig i ett så kallat Per-Albintorp – funderade ofta på att lämna byn, men det var kärleken till Bertil som höll henne kvar. Deras två barn, Bert Sven-Ove och Eva Anna-Karin, som båda växte upp i Ängersjö, bor dock inte kvar.

Lönearbetet inom skogsbruket var från början ett ackordsjobb, men efter strejken under 1970-talet infördes fasta anställningar för skogsarbetare. Heltidslöner året runt gällde dock ”absolut inte för huggare och körare”, men omfattade däremot tjänstemännen, exempelvis skogsförmannen och skogsvaktaren. Från 1970-talet jobbade Bertil som församlingens kyrkvaktmästare. Sedan gick han tillbaka till skogsarbetet, men när ryggbesvärerna blev för svåra kunde han börja jobba för byalaget genom en lönebidragstjänst. Därefter fick Bertil förtidspension på grund av en nedsliten ländrygg och hjärtproblem, vilket ledde till en hjärtoperation år 1989. Slutligen erhöll Bertil pension.

Barbro började att jobba som barnpiga från 15 års ålder och hennes första jobb var på Långbacken i Ängersjö hos Märta och Arvid Haglund. Barbro tjänade inga större summor i månaden och bytte ofta arbetsgivare: ”Det var lite barnflicketjänster här och där, någon månad i Sveg, osv.” År 1948 flyttade hon till Östersund och blev köksbiträde på Gunnings konditori, ett jobb som hon fått genom att svara på en annons. Efter ett kort tag flyttade Barbro vidare till Ljusdal där hon jobbade på ett ålderdomshem på sjukavdelningen.

Där jobbade Barbro ett halvår och hyran ingick i lönen. En del av lönen skickade hon hem till sin far för att betala familjens matskulder. På den tiden fanns det två affärer i byn; en konsumaffär och en privat affär, ”Hopstadius efterträdare”, som stängde ned i mitten av 1950-talet. I den förstnämnda affären fick man inte handla på krita. Efter jobbet på ålderdomshemmet flyttade Barbro hem igen och började jobba i skogen med att sätta tallplantor. Detta var ett tillfälligt jobb under våren och hösten. Sommaren året därpå blev hon piga på Svea och passade Bertils morfar som var senil. Hösten därefter fick Barbro jobb i Sveg, men hon återvände till Svea och Ängersjö redan våren efter. ”Sedan blev jag kvar här och blev hemmafru. Jag och Bertil förlovade oss julen 1952 och gifte oss den 7 juli 1956. Men, jag var med Bertil och högg skog. Jag var kocka och barkade massaved. Därefter blev jag hemmafru och fick barn år 1957.” Med undantag av barnbidragen blev Barbro försörjd av Bertil. Hon gjorde emellertid fortfarande vissa punktinsatser inom skogsbruket för att dryga ut hushållskassan. ”Om man fick barnpiga av Bertils mor, så kunde man vara med och sätta plant. Det var ju mycket på våarna.”

Barbro behövde inte ta något nytt jobb förrän Konsumaffären lades ned. Då kom Bertils syster Anna på idén att vi skulle öppna affär, berättar Barbro. Hon var först inte så pigg på idén, men så blev det. Anna och hennes man Hugo Subäck drev affären, som låg i hjärtat av byn, och Barbro jobbade mot uttag av husbehovsvaror. Hon erhöll inga kontanter. År 1976 slutade Anna. Då blev Bertil kyrkvaktmästare och assisterade i affären. ”Vi jobbade jämt, hade aldrig semester. Och på sommaren var det intensivt. Vi slättade då Bertil hade semester.” Barbro och Bertil slutade med affärsverksamheten i början av 1990-talet och då köpte Kent Eliasson, som bland annat var plogare och elektriker, affären och drev den vidare fram till år 1998.

I samband med att många av de unga flyttade ut från Ängersjö funderade även Barbro allvarligt på att bosätta sig någon annanstans, men av familje- och försörjningsskäl blev hon kvar. ”Man gifte sig och blev försörjd och sedan var det inte mer med det.” Bertil ville däremot inte lämna Ängersjö. Han kände både ett ansvar att ta hand om sina föräldrar och ville ta över gården så småningom. ”Jag trivdes väl med mitt skogsarbetareliv – trots att det var hårt. Ja, så var det! Jag tänkte på morsan framför allt. Det skulle säkert ha varit mycket svårt för henne.” Bertils syster flyttade däremot många gånger för att få högre lön, men efter andra världskriget blev det, enligt Bertil, allt bättre även i Ängersjö. ”På den tiden fanns det inga offentliga sjukkassor. Då fick man vara med och betala i privata sjukkassor. Hade man inte råd så kunde man inte vara med. ... Här var det då aldrig problem med ekonomin. Det var inget överflöd, men vi hade aldrig några problem.” Genom att Bertil (och Barbro) fick ta över föräldragården så reducerades inte minst deras levnadskostnader i form av låga boendekostnader och möjligheter till uttag ur den egna skogen.

Att byta arbetsgivare

I kapitel V restes frågan om hur många arbetsgivare hushållen, som försörjde sig genom inkomst av tjänst, verkligen hade. Dessvärre kunde inte frågeställningen besvaras med hjälp av de skriftiga källmaterialen. Samtliga informanter är dock överens om att Korsnäs AB (och tidigare även Långrörs AB) var den betydande arbetsgivaren i församlingen. Visserligen fanns det några församlingsbor som hade andra arbetsgivare, men i princip kom löneutbetalningarna från skogsbolaget. Byalagets ordförande, John Subäck, berättar exempelvis att de jobbade för bolaget allihop – ”alltid för samma arbetsgivare, men (de) hade olika sysslor”. Alla hade någon form av anknytning till skogen. Barbro och Bertil Larssons minnesbilder överensstämmer med John Subäcks beskrivning även om Bertil Larsson gör ett viktigt förtydligande: ”Manfolken har jobbat för Korsnäs”.

Reseda Engquist har samma minnesbild, men kommer samtidigt ihåg vissa undantag. ”Som regel hade man enbart en arbetsgivare. De flesta jobbade i skogarna, men några få personer pendlade till Sveg” i slutet av tidsperioden där de jobbade inom privat sektor. ”Företag som Sandvik och Bahco kunde erbjuda viktiga arbetstillfällen.” Några få arbetstillfällen inom offentlig sektor lockade även personer från Ängersjö. Runo Haglund, som kom tillbaka till byn efter att ha bott i Stockholm och jobbat som polis, försörjde sig exempelvis som gymnasielärare. Enstaka personer bröt mönstret och kombinerade olika typer av lönearbeten. Åke Forsman jobbade till exempel under några år både som kyrkvaktmästare och som lönearbetare i skogarna. Ruth och Yngve Eliasson jobbade åtminstone delvis utanför det traditionella skogsbruket i egenskap av dagisfröken respektive finsnickare. Det gjorde även Mona Eriksson, som jobbade inom hemtjänsten, och Kent Eliasson, som var skogsarbetare, plogare för kommunen och kyrkvaktmästare.

Det verkar således som att flexibiliteten, vad gäller val av arbetsgivare, var tämligen kringskuren. Trots detta blev det allt vanligare att olika typer av inkomster kombinerades även om inkomster av tjänst dominerade kraftigt (se kapitel V). I takt med bilismens framväxt på den svenska landsbygden ökade emellertid möjligheterna att bo kvar i Ängersjö och pendla till och från jobbet, men av allt att döma var det relativt få församlingsbor som nyttjade denna möjlighet.

Inkomst av egenföretagande

Inom ramen för det småskaliga kombinationsjordbruket kunde åkerbruket och boskapsskötseln samt skogsinnehavet såväl utökas som minskas och avvecklas. Här spelar även diverse biinkomster, såsom jakt, fiske och bärplockning, en viktig roll. Hushållens ekonomiska verksamheter kunde både tillfredsställa husbehovet och bidra med formella inkomster. I praktiken kombinerades egenföretagandet ofta med lönearbete i bolags- och/eller krono-

skogarna. Satsningar inom jordbruket medförde nyinvesteringar – som till exempel expansion av åkermark (d.v.s. nyodling och/eller köp och/eller arrendering), inköp av traktorer, maskiner och redskap samt inköp av skogsmark – och reinvesteringar, såsom teknologisk uppgradering av det egna jord- och skogsbruket, men satsningarna på åkerbruk och boskapsskötsel gav, som nämnts, inga långsiktigt bestående resultat (se kapitel IV).

Den satsande egenföretagaren

Familjen Härje och Dagmar Eliasson lade ned sitt jordbruk sist av alla och beskrivs ofta av andra församlingsbor som den familj som satsade mest på att få bärkraft i jordbruket. Familjen kan dessutom uppvisa den största arbetskapaciteten i den nutida församlingen, räknat i antalet familjemedlemmar som bor kvar. Lönearbetet i skogen utgjorde familjen Eliassons viktigaste inkomstkälla, men hade inte samma roll som hos Danielsson. Härje Eliasson arbetade i 45 år för skogsbolaget – först som körare och sedan som traktorförare. Egenföretaget var dock viktigt. År 1977 ropade Eliasson in 100 hektar skog på auktion och nyinvesterade kort därefter i en skogsmaskin, en Hemek 958 med åtta hjul. Investeringen finansierades genom lån. Fram till dess hade familjen enbart ägt 2 hektar skog. Expansionen av den egna skogen vill familjen Eliasson i efterhand beskriva som en god ekonomisk investering, men den medförde samtidigt mer slitsamt skogsarbete. Eliasson fortsatte nämligen att arbeta för bolaget. Vid sidan av skogsarbetet drev familjen ett jordbruk på omkring 4,5 hektar, mestadels arrenderad, åker från mitten av 1960-talet. På åkern användes från år 1969 draghjälp från traktorer, en Ferguson diesel och en Volvo BM 230, som köptes in år 1975. Den första traktorn användes uteslutande inom jordbruket, men den sistnämnda traktorn användes så småningom även för andra sysslor – inte minst i den egna skogen. Den övriga maskin- och redskapsparken uppgraderades så att den kunde användas tillsammans med de båda traktorerna. Åkerbruket gav foder till korna och hästarna (hö, grönfoder och korn) samt mat till familjen (korn och potatis) medan boskapsskötseln syftade till både självhushållning (mjölk, ost, smör, messmör samt fläsk- och nötkött) och inkomster (mejerileveranser).⁷ ”Vi hade dessutom gott om bär”, berättar Dagmar. ”Hjortron- och lingonsylten räckte exempelvis hela vintern. Det var inte heller ovanligt att vi hade självfångad fisk på matbordet.”

På nationell nivå var arbetsfördelningen inom jordbruket relativt specialiserad. Mannen arbetade i huvudsak i skogen och på åkern medan kvinnan skötte om ladugården och hemmet samt uppfostrade barnen. Denna traditionella köns-

⁷ Jordbruksräkningar för åren 1944, 1951, 1956, 1961, 1966, 1971, 1976 och 1981 samt C. Lagerqvist (2002c), s. 5 ff.

Bild 6.3: Att satsa på jord- och skogsbruk möjliggjorde kvarboende för familjen Eliasson. (Foto: Christopher Lagerqvist, Ängersjö 2002.)

arbetsdelning är välkänd i forskningslitteraturen.⁸ Arbetsdelningen har, som bekant, skildrats även i konsten och i skönlitteraturen.⁹ Ändå kan det poängteras att arbetsdelningen mellan könen var relativt flexibel vid ett småskaligt kombinationsjordbruk i det inre av Norrland. I sådana miljöer hjälptes man ofta åt.¹⁰ Graden av mekanisering på familjen Eliassons gård var förmodligen inte lika omfattande inom de traditionellt kvinnliga områdena. Det tunga och arbetskrävande arbetet med att "hinka upp" och bära in vatten mekaniserades dock i samband med elektrifieringen. Dagmar Eliasson mjölkade exempelvis korna för hand fram till dess att boskapsskötseln upphörde i början av 1980-talet. Barnen hjälpte till med gårdens enklare uppgifter och för barnen fanns inte någon könsarbetsdelning.

Från mitten av 1970-talet till mitten av 1980-talet gjordes en relativt omfattande resursväxling. Den egna skogen expanderades kraftigt och nämnda nyinvesteringar i maskin- och redskapsparken genomfördes. Samtidigt utvecklades boskapsskötseln och åkerbruket. Enligt familjen Eliasson blev åkerbrukets och boskapsskötselns alternativkostnader för höga. Omställningen, som ägde rum inom ramen för de areella näringarna, måste ses som en satsning inom näringen, eftersom skogsinnehavet ökade markant. Därmed kunde kvarboendet för kommande generationer tryggas.

⁸ Se t.ex. L. Sommestad (1992), M. Hellspong & O. Löfgren (1994), s. 226–284, M. Isacson (1994), s. 52–62 och 118–139, P. Götebo Johannesson (1996), s. 58–79, I. Flygare (1997), s. 183–199, Å. Karlsson (1999), s. 72–114 samt M. Morell (2001), s. 38–75.

⁹ Se t.ex. O. Björck (1890), S. Carlsson (1956), s. 125, T. Brunius (1985), s. 174, J. Danielsson (1998), s. 19, 44 f., 99 och 193 samt M. Aronsson (1999), s. 38 f., 117 och 124 f.

¹⁰ Se t.ex. O. Löfgren (1977) och M. Isacson (1994).

Den motsträviga kombinationsjordbrukaren

Istället för en anpassning till de externa kraven på mekanisering och rationalisering kunde en småskalig jordbruksproduktion, som i allt väsentligt var inriktad på självhushållning, kombineras med en relativt stor andel lönearbete i bolags- och/eller kronoskogarna. Till detta kom säsongsinriktade binärningar, såsom jakt, fiske och bärplockning, vilka kunde ge betydande inkomster under gynnsamma säsonger (se nedan). Kontinuerlig reinvestering gjordes i den befintliga maskin- och redskapsparken så att brukningen av åkern kunde fortgå.

John Subeck arbetade under större delen av sitt yrkesverksamma liv – under vinterhalvåret med huggning, körning och flottning i Korsnäs' och senare Storas skogar samt under sommarhalvåret med åkerbruk och boskapskötsel. Skogsarbetet gav löneinkomster och jordbruket försåg familjen med livsmedel och mindre försäljningsinkomster. Vid sidan av jord- och skogsbruket jagade och fiskade Subeck för husbehov. Dessutom plockades bär för såväl egen konsumtion som försäljning. "Ibland var det knapert, men vi behövde aldrig svälta", berättar John. "Men, vi fick heller ingen vinst. Ett eventuellt ekonomiskt överskott utnyttjades på en gång." Detta gjorde att det blev viktigt att ta tillvara allt som djuren och åkern kunde ge i form av mjölk, ost, smör samt fläsk- och nötkött respektive (mandel)potatis, korn, rovor, morötter och rödbetor. I jordbruket användes enkla redskap. Maskinparken bestod bland annat av en plog, en lie, några harvar, en vält, en slättermaskin och en potatisårder. På gården fanns också ett tröskverk som drevs av en bensinmotor.

När elströmmen kom till byn i början av 1950-talet gick småbönderna och arrendatorerna ihop och köpte ett tröskverk samt två elmotorer på tio hästkrafter vardera. Många bönder betalade därutöver en slant för att Ulrik Persson skulle utföra det slitsamma plöjningsmomentet med sin nyinköpta traktor. I Ängersjö verkar det dock inte ha funnits någon som enbart kunde försörja sig på att erbjuda teknikintensiva tjänster, vilket förmodligen var en konsekvens av att marknaden var för liten. Jordbruken var för få och små. Under andra hälften av 1960-talet avvecklade Subeck boskapskötseln. Åkerbruket, som utgick från tre hektar åker, bibehölls emellertid för att hushållet skulle kunna utfodra de båda hästarna, som användes i skogsarbetet. I slutet av 1970-talet orkade inte hästarna att arbeta i skogen längre och då lades även åkerbruket ned. Till gården hörde skogsmark på 23 hektar. Skogen användes både för egna uttag av husbehovsvirke och ved samt för att i liten skala sälja oförädlat virke till bolaget. "Sågen på Härje och Dagmar Eliassons gård (se ovan) användes för att såga till husbehovsvirket", berättar John Subeck.

Bild 6.4: Att driva gården vidare på samma sätt som tidigare var viktigt för John Subeck. (Foto: Christopher Lagerqvist, Ängersjö 2002.)

Några år efter att John Subeck övertagit gården från sin far träffade han sin blivande fru Lena Antonsen. Hon hade redan fyra barn från ett tidigare äktenskap, varav två barn var i vuxen ålder, och fick ytterligare ett barn tillsammans med John Subeck. Som mest bodde tre barn och två vuxna på gården. ”Min fru skötte det som hände inomhus. Även om vi hjälptes åt, så hade hon huvudansvaret för barnen och hemmet. Det var hon som tvättade och städade. Min fru hade också hand om jordgubbslandet och bärbuskarna. Det var hon som plockade krusbär samt svarta och röda vinbär. Vi hade också några får när min fru levde.” John Subeck utförde arbetet i skogen och på åkern. Dessutom tog han hand om hästen. Flera sysslor utfördes emellertid gemensamt, såsom fårskötsel och trädgårdsplaneringar. De kor som fanns på gården, innan John Subeck träffade Lena Antonsen, sköttes av Subecks syster. Den nämnda nedläggningen av boskapsskötseln skedde i samband med att systemen lämnade församlingen.

Då skogsarbetet mekaniserades i Ängersjö under slutet av 1960-talet och början av 1970-talet erbjöds Subeck, som då var omkring 45 år, med flera körare, som hade sagts upp på grund av mekaniseringen, utbildning av skogsbolaget. Subeck lät sig dock inte omskolas. Han ville helt enkelt inte ”sitta i traktorn”. Vid denna tidpunkt var emellertid inte teknologin tillräckligt utvecklad för att helt slå ut hästens muskelkraft, vilket gjorde att John Subeck kunde fortsätta att arbeta som tidigare i ytterligare några år. Motsträvhetsens möjligheter till (kortsiktig) försörjning fungerade. Subeck lyckades däremot inte försörja sig på inkomsterna från det traditionella kombinationsjordbruket fram till sin pension, utan tvingades mer eller mindre att ta ett jobb

på Samhall där han tillverkade produkter åt IKEA. Inomhusarbete passade emellertid inte John Subeck. ”Arbetet var visserligen lindrigt, men det var inte den rätta miljön. Fabriksmiljön var inget vidare. Jag hade varit i skogen för länge.”

John Subecks försörjningslösning kan beskrivas i termer av motsträvighet och traditionalism, i bemärkelsen att slå vakt om det man har och hålla ut så länge som det går. I John Subecks fall verkar vanan ha påverkat valet av försörjningslösning, men även denna förändrades över tid. Målet – som utgjordes av en förhoppning om kvarboende och/eller överlämnande av gården till den kommande generationen – gav upphov till ett bibehållande av det småskaliga kombinationsjordbruket. När detta inte längre fungerade som utkomstkälla, fick Subeck ett jobb på Samhall i väntan på pensionen, vilken tydliggör det framväxande välfärdsamhällets betydelse för försörjningen i Ängersjö. För John Subeck med flera var pensionen ett välkommet bidrag för att kunna bo kvar i församlingen.

Kombination av olika inkomstformer

Hittills i kapitlet har hushållets huvudinkomsttagare varit i blickfånget. Med undantag av byns lärarinna har det handlat om män. I den kvarvarande delen av kapitlet har det funnits anledning att vända på perspektivet för att på så vis kunna synliggöra kvinnornas bidrag till försörjningen. Här behandlas olika inkomstformer som kombinerades och förstärkte det gemensamma försörjningsunderlaget. Noteras bör särskilt att dessa bidrag kompletterar såväl inkomster av tjänst som inkomster av egenföretagande.

Att kombinera olika biinkomster

Nora Jonasson, som numera bor tillsammans med sin tredje make, Jonas Jonasson, föddes i Ängersjö den 9 april 1918 och har bott i Ängersjö i hela sitt liv med ett undantag. Hon åkte nämligen till Gustavs i Dalarna en vinter och jobbade som piga ”med Gustavskorven” i sju månader. ”Vi var två stycken som steg på tåget i Sveg och for, men då måste jag ju hem under sommaren för att hjälpa till med Fäbodjäsenten år 1937.” Noras familj har bott i Ängersjö sedan hennes mormor och morfar flyttade dit från Värmland. ”Morfar flyttade hit först för att ta jobb i skogen och mormor kom efter. Morfar var också skomakare. De fick nio barn, men fyra dog i sina bästa år.” Noras föräldrar, Erik och Beda Maria Larsson, föddes år 1893 respektive år 1872 och bodde på Halla – en gård ”uppe i bergen” (eller snarare en höjd) där Folke Pålsson senare kom att bosätta sig. Nora har varit gift två gånger tidigare, men har inte längre några barn. Hon hade en son, Björn Dage Haglund, som föddes i Ängersjö år 1939. Björn flyttade från Ängersjö för att gå en flygskoleutbildning i Stockholm och fortsatte senare till Västerås där han år 1960 omkom under en flygövning.

Noras tre makar har stått för merparten av hushållens inkomster, men Nora har drygat ut inkomsterna med diverse bisysslor. ”Maken jobbade i skogen. Jag kockade på vintern när jag var yngre, innan jag gifte mig för första gången. Vi hade jordbruk hemma så då behövdes man där. Jag var bland annat fäbodjänta.” Åren 1938–49 jobbade Nora också som sömmerska och sydde kläder åt andra, mest klänningar och barnkläder. ”Från år 1949 till julen 1953 jobbade jag på barnbespisningen i skolan här i Ängersjö. Sedan blev jag hemsamarit ungefär år 1960 och jobbade inom hemtjänsten i fyra till fem år. Därefter jobbade jag inte.” Numera försörjer Nora sig på sin pension. Noras förste make, Helmer Albin Haglund, dog år 1952. ”Han var sjuk och hade en liten ersättning. Därefter fick han pension. Så det behövdes ju att man sydde och plockade bär. Man plockade ju på hösten på cykel och man gick.” Från år 1954 blev Nora sambo med Sven Svensson från Kolsätt, men även han dog, vilket inträffade år 1977. Sven jobbade först i Krogströmmen på kraftverket. ”Han jobbade på kraftlinjen och började jobba i skogen från mitten av 1950-talet.”

Noras nuvarande make, Jonas Jonasson, föddes i Älvros år 1925 och flyttade inte till Ängersjö förrän våren 1985. Det var kärleken till Nora som var avgörande. ”Vi träffades på motionsdans i Vänsjö 1979.” Jonas har tre döttrar: Monika Elisabeth, Agneta Katarina och Dagny Birgitta. De föddes alla i Älvros år 1951, år 1955 och år 1957. Jonas äldsta dotter har flyttat tillbaka. Hon lämnade Älvros före tjugofemårsåldern för att gå på gymnasiet i Östersund, men jobbar numera under skolchefen i Sveg, Härjedalens kommun. De två andra döttrarna bor i Östersund respektive Frösön.

Jonas började jobba redan som fjortonåring, i samband med krigsutbrottet år 1939, i sin farbrors affär och fick lön där. Därefter gick han en Handels-skolekurs i Kristinehamn år 1944–45. ”Jag ryckte in på A4 i Östersund, våren 1947 – och var bland annat i Karlstad i tre månader och utbildade mig till kommissarie – och gjorde rekryten. Därefter flyttade jag, våren 1948, tillbaka till affären.” Den 1 januari 1951 gifte sig Jonas (för första gången). ”Jag jobbade på affären fram till 1954, då jag började på kommunalkontoret i Sveg. Jag var kanslibiträde och handlade mest sociala ärenden, bland annat hade jag hand om skärmbildsundersökningen som fanns över hela landet. År 1955 började jag jobba på en bank i Sveg, Jämtlands Folkbank, först som kassör och från år 1963 som föreståndare. Därefter gick jag i pension år 1990, vid 65 års ålder.” Vid sidan av lönearbetet hjälpte Jonas till med slåttern varje sommar. Hans föräldrar var nämligen bönder i Älvros.

Nora funderade aldrig på att lämna Ängersjö. Familjens jordbruk höll henne kvar. ”Ja, man fick ju vara hemma och jobba på sommaren och vintern. En ohejdad vana. Vi vart väl kvar här. Jag ville väl bo kvar. Fast det var ju många som flyttade under den tiden, mot Stockholm och så, men det fanns inte så stora möjligheter. Man var ju tvingad att vara hemma och hjälpa till då. Man är ju född här och det är ju hemma. Tidigare jobbade man (gratis) i byalaget. Men, det var ju många av de yngre jäntorna som flyttade. De hade

inte alla jordbruk, så då blev det lättare att flytta.” Vissa år var svårare att klara sig än andra. ”Under Kreuger-kraschen till exempel, då hade de matkort/matlappar, de som inte hade jordbruk. De sex och ett halvt år som min (förste) make (Helmer Albin Haglund) var sjuk var mycket jobbiga år. Vi fick inte ha några stora utgifter då.” Dessförinnan var han ”våldigt mycket för fiske och jakt”. Det var hans stora intresse. Då var också jakt och fiske viktiga tillskott för ekonomin, älg och tjäder inte minst. Nora lagade till maten. ”Man saltade och konserverade maten.” En älg räckte länge, ”jag höll på att säga ett år”. Fisken saltades och torkades. ”Sedan glödstektes den, torr-gäddan.” Noras andre make, Sven Svensson, var däremot varken någon jägare eller fiskare. Jonas är däremot mer aktiv och har under senare år blivit engagerad i byalaget i Ängersjö som kassör. Tidigare hade han liknande engagemang i Älvros. Tvättstugan i Ängersjö blev han också engagerad i genom byalaget. Byalaget övertog tvättstugans tillgångar och skulder för några år sedan (d.v.s. omkring år 2000). ”Vi säljer fiskekort åt Ängersjö Fiskevårdsområdesföreningen (Fiskevårdsföreningen). I denna ingår även Vänsjö. De hyr ut båtar och det är vi som gör det”, berättar Jonas.

Bärplockningens monetära betydelse

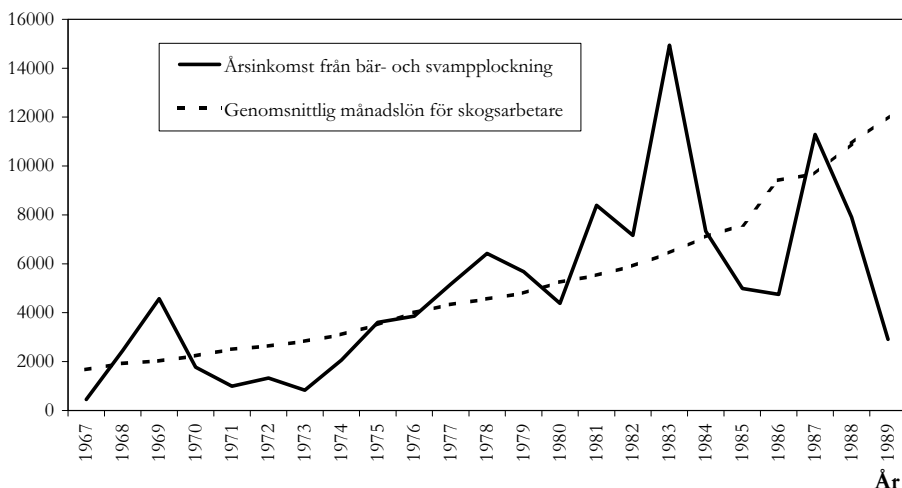
Skogen utgjorde, som bekant, den viktigaste inkomstkällan för de allra flesta kvarboende människorna i Ängersjö församling. Inte minst under vintermånaderna gav arbetet i skogen viktiga löneinkomster och under senvåren och försommaren kunde slitet i skogen kombineras med flottningsarbete.¹¹ Skogen gav dock inte enbart viktiga löneinkomster, utan erbjöd, som nämnts, även möjlighet till bland annat jakt och bärplockning. Kerstin Pålsson, som var gift med Folke Pålsson, skrev under stora delar av efterkrigstiden ned hur stora årsinkomster hennes bärplockning gav. Utöver de inkomster som erhöles genom försäljning till uppköpare och som redovisas i diagram 6.1, plockades även bär för familjens eget behov.

Bärplockningens andel av årsinkomsten varierade kraftigt från år till år, men den var sällan obetydlig. Under flera år var säsongsinkomsterna från bärplockningen, som mestadels bestod av blåbär och lingon, lika stora som en genomsnittlig månadslön för en skogsarbetare. Åren 1969 och 1983 översteg till och med säsongsinkomsterna två genomsnittliga månadslöner inom skogsbruket och utgjorde därmed en central del av försörjningsbasen (se diskussionen om informell ekonomi, kapitel V).

¹¹ Se t.ex. M. Isacson (1994), s. 103.

Diagram 6.1: Kerstin Pålssons årsinkomster från bär- och svampplockning åren 1967–89 (1990 års penningvärde).

Inkomst

Anmärkning: Den genomsnittliga månadslönen för skogsarbetaren är beräknad utifrån 160 arbetstimmar.

Källor: Kvinnoarbete. Uppföljning av Kerstin Pålssons anteckningar om hennes bärplockning (en kopia på det fullständiga materialet finns sparad hos författaren), SOS Löner 1967–1985 samt SOS Löner och sysselsättning inom privat sektor 1986–1989, SCB.

Sammanfattning och slutsatser

I detta kapitel har tre övergripande försörjningsstrategier för långsiktigt kvarboende renodlats och analyserats i ljuset av enskilda hushålls försörjningslösningar över tid. De genomförda intervjuerna, som har utgjort det huvudsakliga källmaterialet, har gett en kompletterande bild av resursväxlingar och strategibyten över tid. Därutöver har frågan om hur många arbetsgivare som fanns på den lokala arbetsmarknaden kunnat besvaras, vilket inte var möjligt utifrån det skriftliga källmaterialet (se kapitel V). Frågan om bärplockningens monetära betydelse för hushållskassorna har likaså behandlats – även om det inte går att uttala sig om generella förhållanden utifrån ett enskilt fall. Kerstin Pålssons bärplockning får istället ses som ett exempel på vilken ekonomisk betydelse som bärplockningen kunde ha från mitten av 1960-talet och fram till år 1990.

Uppenbarligen fanns det flera olika tillvägagångssätt för att bo kvar i Ängersjö församling under efterkrigstiden. Handlingsutrymmet på lokal nivå var av allt att döma förvånansvärt stort för det begränsade antal personer som bodde kvar. Skogsbruksnäringen och dess lönearbete utgjorde förvisso den ekonomiska basen för de allra flesta, men det fanns ändå relativt många olika försörjningslösningar som möjliggjorde ett långsiktigt kvarboende.

Valet att bo kvar medvetandegjordes om inte förr så i takt med att många andra flyttade ut ur församlingen under 1960-talet. Vissa hushåll hade mer pengar än andra, vilket bidrog till ett större ekonomiskt oberoende (eller en större ekonomisk frihet om man så önskar). För några var det naturligt att bo kvar och dessa personer hade som regel en stabil försörjningsbas. Andra funderade över att flytta, men blev kvar på grund av att de ”gifte sig till en försörjning” eller kunde hanka sig fram med hjälp av olika ströjobb och/eller erhöll bidragsförsörjning. Några få, såsom byns lärarinna, hade sin försörjning och sedermera sin pension tryggad genom en fast anställning inom offentlig sektor.

Kvarboendet handlade inte enbart om ekonomi. Det handlade också om djupt rotade värderingar. Några uttrycker det i termer av att de ville maximera frihetskänslor. Andra lyfter fram aspekter som handlar om att bo nära och ta hand om sina anhöriga. Det finns också tankar om att vårda familjeegendomarna för att kunna locka kommande generationer att flytta till Ångersjö eller i varje fall förse dem med en ekonomisk försäkring i form av egen skog.

Ett flexibelt resursutnyttjande genomsyrade många av de kvarboendes försörjningslösningar, om än i varierande utsträckning. Vissa valde att specialisera sig på skogsarbete. Andra valde att verka inom ett mer traditionellt mångsyssleri. Den gemensamma nämnaren för många hushåll bestod av en förmåga att finna nya kombinationer av försörjningskällor. Det fanns med andra ord en beredskap att hantera såväl plötsliga som mer successiva förändringar av försörjningsvillkoren. Löneinkomsterna kom i allt väsentligt från skogsbruksnäringen, men dessa inkomster kunde drygas ut genom diverse bisysslor, såsom bärplockning, jakt och fiske. Andra bisysslor var kopplade till byalagets verksamheter av vilka kojbyn framstår som en av de mer centrala satsningarna (se kapitel II). Den traditionella flexibiliteten inom de areella näringarna kom gradvis att ställas om till att omfatta mer moderna samhällsfenomen, inte minst diverse turism- och glesbygdsprojekt. På så vis skapades även nya sociala arenor för de mer moderna flexibla försörjnings-sätten.

Sammanfattning och slutsatser

Problemformulering

Denna avhandling har belyst slutfasen av en av de största och mest genomgripande förändringar som mänskligheten någonsin har upplevt: övergången från ett jordbrukssamhälle till en industrination. Under svensk efterkrigstid lockades alltfler på landsbygden att flytta in till städer och tätorter där de kunde få värlönlade arbeten och trygga anställningar inom framför allt industrisektorn och så småningom även inom tjänstesektorn. Som en följd av urbaniseringen rationaliserades och mekaniserades jord- och skogsbruket, vilket ledde till ytterligare urbanisering. Resultatet blev att många småjordbruk avvecklades och att landsbygden på många håll i det närmaste tömdes på människor. Skolor lades ned, affärer stängdes och övrigt serviceutbud försvann.

Forskningsuppgiften i föreliggande avhandling har varit att studera de människor som valde att "gå emot strömmen" i bemärkelsen att bo kvar i Ängersjö församling i nuvarande Härjedalens kommun och försörja sig av de lokala resurserna i en tid då de allra flesta valde att lämna landsbygden. Utifrån ett ekonomisk-historiskt perspektiv har den formella försörjningen för dessa personer analyserats i detalj. Informella ekonomiska aktiviteter – såsom bärplockning, jakt, fiske och arbetsbyten – har i huvudsak avhandlats utifrån tidigare forskning och enskilda exempel.

Den mer specifika forskningsfrågan har varit: Utifrån vilka formella försörjningsunderlag kunde de kvarboende möjliggöra sin försörjning i Ängersjö församling, åren 1950–1990?

Teoretiska perspektiv

Utifrån ett antagande som i grunden bygger på David Humes rationalitetsparadigm har svaret på avhandlingens huvudfrågeställning sökts bland de interna faktorer som den kvarboende befolkningen själv kunde påverka, såsom valet av bostadsort, familjestorlek, ägande och resursutnyttjande. De

formella inkomsterna har betraktats som en konsekvens av aktörernas försörjningsstrategier.

Grunden för kvarboende handlar ytterst om möjligheter till försörjning. Ett *flexibelt resursutnyttjande*, som är kopplat till de kvarboendes bostadsort med omnejd, har antagits utgöra en central förutsättning för kvarboendet i den typ av skogsbygd som Ängersjö tillhör. Resursväxlingar kan ske inom såväl egenföretag som lönearbete och innebär antingen en rörelse mot *specialisering* eller mot *mångsyssleri*. Det centrala för att kunna tala om en flexibel försörjning är att växlingar mellan olika sätt att erhålla inkomster förekommer. I avhandlingen har flexibilitetens förändring över tid analyserats; dels dess förändring i samband med jord- och skogsbrukets mekanisering, dels dess förändring från 1970-talet och framåt då kapitalintensiteten och specialiseringen inom jord- och skogsbruket tilltog och samverkan mellan de båda näringsgrenarna eventuellt avtog. Med det gjorda upplägget har hushållens flexibilitet över tid analyserats på en mer övergripande nivå för att kartlägga olika sätt att växla resurser och erhålla inkomster från lönearbete, fastigheter och kapital.

Fyra delstudier pekar mot helhetens nav

För att kunna besvara huvudfrågeställningen har fyra delundersökningar genomförts och redovisats i varsitt kapitel, som alla syftar till att belysa huvudfrågan utifrån ett avgränsat perspektiv. De fyra delundersökningarna pekar liksom ekrar in mot helhetens nav, vilket innebär att huvudfrågeställningen har kunnat besvaras först när samtliga delundersökningar har genomförts.

En rad olika källmaterial – av såväl kvantitativ som kvalitativ karaktär – har använts, däribland inkomsttaxeringslängder, migrationslängder, jordbruksräkningar, församlingsböcker, intervjuer och tryckt offentlig statistik. Gränserna mellan kvantitativa och kvalitativa källor är många gånger oklara, men på en mer generell nivå har den tryckta offentliga statistiken använts i huvudsak för att bygga upp ett givet historiskt sammanhang samt erhålla relevanta jämförelsepunkter och indikatorer. Primärmaterialen har främst använts för att kunna återge den bild av verkligheten som sedan är föremål för en ingående analys.

1. Kvarboendet och migrationen

Folkmängden i Ängersjö församling sjönk successivt under hela undersökningsperioden, från 471 personer år 1925 till 120 personer år 1990, men framför allt under åren 1939–50 och 1964–74. Den första utflyttningsvågen kan inte förklaras av att det inte fanns arbetstillfällen inom den norrländska skogsbygden, utan har förklarats utifrån det *lokala* skogsbrukets minskande arbetskraftsbehov efter 1920-talets stora skogsavverkningar. Den andra utflytt-

ningsvågen sammanfaller däremot med ett nationellt och regionalt utvecklingsmönster och har setts som en direkt konsekvens av industriell expansion och ökad efterfrågan på arbetskraft i städer och tätorter. Fram till 1970-talet hade folkmängden i Ängersjö i huvudsak påverkats av församlingens in- och utflyttningar. Under 1970-talet bromsades utflyttningarna från Härjedalens kommun upp, medan Jämtlands län och Ängersjö församling uppvisade en positiv nettomigration. I Ängersjö rör det sig om ett fåtal manliga inflyttare från Stockholms län. Trots inflyttningen fortsatte invånarantalet i Ängersjö att sjunka fram till år 1990, vilket var en konsekvens av uteblivna födselar och stigande dödstal. Dessförinnan hade med andra ord merparten av barnfamiljerna flyttat ut ur församlingen och de som bodde kvar blivit allt äldre.

Migrationen har, i enlighet med D. S. Thomas' socioekonomiska tolkningsram, setts som en mätare av hur individer och familjer har värderat de olika försörjningsalternativ som stått till buds. Under åren 1925–90 förändrades aktörernas syn på sina möjligheter att försörja sig i Ängersjö. Under den första utflyttningssvågen handlade alternativet till ett kvarboende i första hand om att flytta till andra liknande jord- och skogsbrukskommuner, men en tredjedel valde redan då att bryta upp från denna livsstil och bosätta sig i en industri- och/eller serviceort. Lönearbetarna i skogen flyttade dit efterfrågan på skogsarbetare var starkare medan egenföretagarna stannade kvar. Under den andra perioden ansåg däremot flertalet av dem som flyttade att liknande jord- och skogsbrukskommuner var avsevärt mindre attraktiva ur försörjningssynvinkel. Då var alternativet till att bo kvar i Ängersjö i princip att flytta till någon industriort. Av dessa flyttningar var drygt sex av tio långdistansflyttningar. Drömmen om det småskaliga kombinationsjordbruket var borta.

I början av 1950-talet överensstämde befolkningsstrukturen i Ängersjö församling relativt väl med rikets. Därefter blev avfolkningstendenserna allt tydligare: Fler män än kvinnor bodde kvar under efterkrigstiden på grund av arbetsmarknadens karaktär. Därutöver blev befolkningen äldre och äldre i takt med att barn, ungdomar och vuxna i yngre produktiva åldrar i hög grad valde att flytta ut ur församlingen. I början av 1990-talet var invånarantalet tillbaka på de nivåer som fanns i början av 1800-talet – innan ”skogen fick värde” – men med den viktiga skillnaden att andelen äldre var mycket större.

2. Kvarboendet och egenföretagandet

I dessa trakter handlade jordbruket i första hand om boskapsskötsel. Åkerbruket och boskapsskötseln i Ängersjö församling hade genomgående en låg försörjningspotential. De aktiva jordbruksföretagen, d.v.s. de som hade nötkreatur, var få och små. Mekaniserings- och moderniseringsgraden var låg. Från början av 1950-talet och fram till mitten av 1960-talet lades omkring 80 procent av jordbruksföretagen ned (se kapitel IV). De företag som hade en åkerareal på mindre än 2,01 hektar minskade allra mest. Aktiva jordbruks-

företagare, vars produktion i huvudsak var inriktad på djurfoder, minskade under samma femtonårsperiod antalet djurbestånd från 37 till 16. I mitten av 1980-talet hade samtliga jordbruk avvecklats.

De långvariga jordbruken har specialstuderats. Vid hälften av dessa uteblev generationsskiftena och vid hälften lades produktionen ned innan generationsskiftet var aktuella. Även om flertalet jordbrukare ägde relativt små maskin- och redskapsparkar, så fanns det brukare som var beredda att satsa offensivt. Fem av tjugotvå långvariga brukare köpte in varsin traktor och byggde därutöver ut sina maskinparkar. Härje Eliasson var en av dem som satsade offensivt genom att investera i sin maskin- och redskapspark. Ytterligare offensiva strategier är däremot svåra att påvisa inom jordbruket även om flera av brukarna med långvariga jordbruk kan ha haft ambitioner att utveckla såväl det egna jordbruket som det egna skogsbruket under 1950- och 1960-talen. Det som under vissa perioder verkade vara satsningar på att utöka åkerarealen återföljdes dock inte av någon expansion av nötkreatursstocken.

Under efterkrigstiden koncentrerades skogsägandet till bolag och stat. Maximalt elva brukare kunde försörja sig på hel- eller deltid inom den egna skogen, då de ägde vardera 100 hektar skog eller mer. Församlingens största familjeägda skog uppgick till drygt 1 000 hektar och vid denna egendom fanns även församlingens största nötkreatursbestånd. Vid övriga hushåll ingick den egna skogen som en mindre del i ett bredare försörjningsunderlag.

Då jordbruket inte längre var lönsamt förekom flera olika strategier inom skogsbruket: Fyra brukare tillämpade *offensiva strategier*, genom att expandera skogsinnehavet på ett sätt som fick betydelse för hushållens försörjning, två brukare tillämpade *defensiva strategier*, och sålde skogsmark för att kunna bo kvar, och en brukare tillämpade först en defensiv strategi – sannolikt för att klara sig ur en ekonomisk svårighet – och därefter en offensiv strategi som innebar att han köpte tillbaka motsvarande skogsareal under en tioårsperiod. Övriga tolv långvariga brukare hade stabila skogsinnehav. Enbart ett långvarigt jordbruk saknade egen skog. De fyra brukare som satsade offensivt vidgade sina försörjningsunderlag, vilket möjliggjorde ett flexibelt resursutnyttjande, genom att köpa in omkring 100 hektar skog vardera. Skogsexpansionen genomfördes med andra ord inte enbart av skogsbolag och staten utan även av vissa långvariga brukare som såg ett sätt att förbättra förutsättningarna för sin försörjning genom att köpa skog. Egenföretagare som ägde omkring 100 hektar skog vardera eller mer hade en större benägenhet att bo kvar än egenföretagare med mindre skog.

Jordbrukets avveckling i Ängersjö framstår på många sätt som ett dynamiskt förlopp, som tillät såväl resursväxlingar som olika försörjningslösningar. Boskapsskötsel med tillhörande åkerbruk utgjorde förvisso inte en långsiktigt hållbar försörjningslösning under efterkrigstiden, men försåg likväl åtskilliga hushåll med i första hand livsmedel under begränsade perioder. Avvecklingsprocessen påbörjades redan under 1940-talet. Det avgö-

rande för jordbruksföretagens avveckling var emellertid en ökad efterfrågan på arbetskraft från industri- och tjänstesektorerna, uteblivna generationsväxlingar och bristande framtidsutsikter. De yngre familjemedlemmarna, som i regel redan hade flyttat ut från församlingen, såg alternativa försörjningslösningar som mer attraktiva. Även om avveckling var den dominerande trenden, så fanns ett handlingsutrymme på lokal nivå och en flexibilitet i resursutnyttjandet vad gäller enskilda hushåll. Oavsett om aktörerna valde att specialisera sig på eget skogsbruk eller använda sig av en mer diversifierad försörjningsbas hade de uppenbarligen en förmåga att anpassa sig efter rådande *externa* förutsättningar, såsom konjunkturer och förändringar på arbetsmarknaden, och utnyttja existerande *interna* försörjningsmöjligheter. De fyra brukare som under perioden köpte in omkring 100 hektar vardera och de fem brukare som köpte in traktorer och expanderade sina maskin- och redskaps-parker är exempel på just detta. Avvecklingsförloppet var således mer mångfacetterat än vad som framgått av tidigare forskning. Flexibla försörjningsstrategier verkade ha varit en förutsättning för att kunna bo kvar.

I slutet av perioden, då boskapsskötseln och åkerbruket hade avvecklats, hade egenföretagandet reducerats till skogsbruk samt diverse binärningar, såsom jakt och bärplockning.

3. Kvarboendet och den formella ekonomin

Under efterkrigstiden stod det manliga lönearbetet, inom i huvudsak skogsbruket, för den helt avgörande delen av hushållens försörjningsunderlag. Dessa kunde emellertid byggas ut genom ett antal formella biinkomster, så kallade kombinationsinkomster, och ett flexibelt resursutnyttjande. I dessa sammanhang var kvinnornas insatser, inom inte minst offentlig sektor, betydelsefulla, vilket återspeglas i att de stod för en större andel av hushållens årsinkomster.

Åren 1950–90 låg hushållsinkomsterna generellt en bra bit lägre än genomsnittslönen för en industriarbetare i riket. Åren 1950–52 hade dock knappt två av tio ensam- och familjehushåll något högre eller avsevärt högre inkomster än den genomsnittliga industriarbetaren. Tjugo år senare hade knappt tre av tio något högre eller avsevärt högre inkomster än den genomsnittliga industriarbetaren. I slutet av 1980-talet var nämnda relation i stort sett oförändrad. Sex av tio hushåll i produktiva åldrar hade vid samma tidpunkt årsinkomster som motsvarade en genomsnittlig årslön i riket för en tjänsteman. Inkomstutvecklingen för de som bodde kvar i Ängersjö följde den nationella löneutvecklingen relativt väl, mätt utifrån den genomsnittliga lönen för en industriarbetare i riket, för åren 1950–52, 1970–72 och 1987–89, och en tjänsteman i riket åren 1987–89. Under samtliga undersökningsår hade ett fåtal hushåll lägre inkomster än den nationella socialbidragsnormen, d.v.s. den av samhället lägsta socialt accepterade levnadsstandardnivån.

Inkomst av tjänst utgjorde den centrala inkomstformen i Ängersjö och stod för huvuddelen av försörjningsunderlagen. I början av 1950-talet hade 60 procent av hushållen inkomster av tjänst medan 20 procent av hushållen fick sin huvudsakliga inkomst från det egna jord- och skogsbruket. Vid denna tid gav inkomster från det egna jord- och skogsbruket de högsta individuella inkomsterna. Tjugo år senare hade den sistnämnda andelen minskat till fem procent samtidigt som den förstnämnda andelen hade ökat till 70 procent. I början av 1970-talet kan en tilltagande specialisering av lönearbete inom skogsbruket konstateras. Under de två första perioderna erhöll ungefär 25 procent av hushållen sin försörjning genom kombinationsinkomster. I slutet av 1980-talet hade denna inkomstform blivit mer betydelsefull ur försörjningssynvinkel då den nyttjades av 33 procent av hushållen och gav de högsta individuella inkomsterna. Medianlönen för kombinationshushållen låg drygt 20 procent högre än medianlönen för de mer renodlade lönearbetarhushållen. Även om andelen inkomst av tjänst hade reducerats till 63 procent, så stod lönearbetet alltså för den avgörande delen av hushållens försörjningsunderlag. Tjänsteinkomsternas andel uppgick till minst 80 procent av försörjningsunderlagen för 80 procent av hushållen. Andelen inkomster från eget skogsbruk låg alltså på en låg nivå, 4 procent. Trots att det är svårt att dra några säkra slutsatser då det rör sig om så små tal finns en svag tendens bort från specialisering mellan den andra och tredje perioden. Detta resultat stämmer väl överens med den nationella trenden mot storskalighet och specialisering som sedan vänder mot en större flexibilitet i den tredje industriella revolutionens tecken. En stor del av de komplementära inkomsterna kan härledas från uthyrning av stugor till turister och inkomster från eget kapital.

Därutöver kommer en rad olika informella ekonomiska aktiviteter, såsom jakt, fiske, bärplockning, uttag av husbehovsvirke och arbetsbyten grannar emellan. Den informella ekonomin har visserligen inte studerats närmare i denna avhandling, men dess omfattning kan ändå försiktigt uppskattas – utifrån tidigare forskning i andra liknande områden (och då inte minst hushållsundersökningarna från år 1933) – till mellan 10 och 15 procent av de formella inkomsterna och högst 20 procent om man även inkluderar arbetsbyten. Ett sådant tillskott till hushållskassorna var viktigt och säkert nödvändigt för flera hushåll och nyanserar bilden av försörjningsläget. Även om de informella inkomsterna tas med, så var genomsnittslönen för en inkomsttagare i produktiv ålder i Ängersjö genomgående ungefär 25 procent lägre än genomsnittslönen för en industriarbetare i riket.

Bland de hushåll som bodde kvar i Ängersjö under hela undersökningsperioden hade en grupp relativt låga årsinkomster medan en annan grupp hade relativt höga årsinkomster. Några av de hushåll som hade starka släktband i bygden lyckades, även i en nationell jämförelse, att ackumulera relativt stora materiella resurser medan andra hushåll sannolikt möjliggjorde sitt

kvarboende i första hand genom att leva på en lägre materiell standard och genom att ha låga boende- och levnadskostnader.

Under undersökningsperioden blev Ängersjö mer homogent inkomstmäsig, procentuellt sett. En konsekvens av skogsbrukets mekanisering och rationalisering blev mer homogena inkomstnivåer för människor i produktiva åldrar, d.v.s. de som bodde kvar försörjde sig i huvudsak genom lönearbete i skogarna. Inkomstspridningen minskade med andra ord. Trenden var allra tydligast från början av 1950-talet till början av 1970-talet. Därefter ägde enbart marginella förändringar rum. Detta hindrade inte att de absoluta inkomstskillnaderna ökade, vilket hörde samman med att inkomstnivåerna i allmänhet steg (se kapitel V).

4. Kvarboendet och de enskildas lösningar

Bevisligen fanns det under efterkrigstiden flera olika sätt att ekonomiskt möjliggöra ett kvarboende i Ängersjö. Handlingsutrymmet på lokal nivå var av allt att döma relativt litet med tanke på att många valde att flytta ut ur församlingen, men i takt med att många gjorde det torde handlingsutrymmet ha ökat för det begränsade antal personer som bodde kvar. Detta var förmodligen en förutsättning för kvarboendet. Valet att bo kvar medvetandegjordes om inte förr så i takt med att många andra flyttade ut ur församlingen under 1960-talet. Många av dem som bodde kvar hade en stabil försörjningsbas. Andra funderade över att flytta, men blev kvar på grund av att de ”gifte sig till en försörjning” eller kunde hanka sig fram med hjälp av olika ströjobb och/eller erhöll bidragsförsörjning. Några få, såsom byns lärarinna, hade sin försörjning och sedermera sin pension tryggad genom en fast anställning inom offentlig sektor.

Kvarboendet handlade emellertid inte enbart om ekonomi. Det handlade också om djupt rotade värderingar och familjetraditioner, vilket framgår av intervjuer. Några personer uttryckte detta i termer av att de ville maximera frihetskänslor. Andra lyfte fram aspekter som handlar om att bo nära och ta hand om sina anhöriga. Det fanns också ambitioner att vårda familjeegendomar för att med hjälp av dessa kunna locka yngre och kommande generationer att flytta tillbaka till Ängersjö eller i varje fall förse dem med en ekonomisk försäkring i form av egen skog.

Ett flexibelt resursutnyttjande genomsyrade många av de kvarboendes försörjningslösningar, om än i varierande utsträckning. Vissa valde att specialisera sig på skogsarbete. Andra valde att verka inom ett mer traditionellt mångsyssleri. Den gemensamma nämnaren för många hushåll bestod av en förmåga att finna nya kombinationer av försörjningskällor. Det fanns med andra ord en beredskap att hantera såväl plötsliga som mer successiva förändringar av försörjningsvillkoren. Löneinkomsterna kom i allt väsentligt från skogsbruksnäringen, men dessa inkomster kunde drygas ut genom diverse bisysslor, såsom bärplockning, jakt och fiske. Andra bisysslor var kopplade

till byalagets verksamheter av vilka kojbyn och det föreliggande forskningsprojektet, inom vilket denna avhandling har skrivits, framstår som två av de mer centrala satsningarna. Den traditionella flexibiliteten inom de areella näringarna kom med andra ord att gradvis ställas om till att omfatta mer moderna samhällsfenomen, inte minst diverse turism- och glesbygdsprojekt. På så vis skapades även nya sociala arenor för de mer moderna flexibla försörjningssätten.

Människors försörjning vid vägs ände

Utifrån de fyra delundersökningarna kan en rad slutsatser dras. Merparten av de kvarboende hushållen försörjde sig på lönearbete inom skogsbruket, vilket i allt väsentligt var en manlig sysselsättning. Kvinnornas bidrag till försörjningen växte under undersökningsperioden, men denna andel uppgick aldrig till mer än 30 procent av hushållens totala årsinkomster. På marginalen kunde diverse biinkomster, såsom stuguthyrning och inkomster av eget kapital, dryga ut hushållskassorna och i dessa sammanhang hade sannolikt kvinnornas insatser en central betydelse. Därutöver kunde informella ekonomiska aktiviteter, som till exempel bärplockning och arbetsbyten, utöka försörjningsunderlagen med maximalt 20 procent. Trots alla dessa insatser tjänade merparten av de kvarboende hushållen mindre än en genomsnittlig industriarbetare i riket. Inkomstskillnaderna kunde till viss del kompenseras av lägre boende- och levnadskostnader, men många hushåll levde sannolikt på en lägre materiell standard. Bevisligen var flertalet av de kvarboende Ängersjöborna beredda att betala det ekonomiska pris som var förknippat med de "frihetskänslor" eller den förvaltning av föräldrahemmet som de berättar om.

Vissa av de kvarboende hushållen lyckades emellertid inte bara att ackumulera resurser över tid utan uppvisade även ett entreprenöriellt förhållningssätt i fråga om att göra aktiva val för att växla resurser och på så vis vidga sina försörjningsunderlag – något som visade sig vara centralt för kvarboendet. Några hushåll, däribland Sture Danielsson, förvaltade och utvecklade de redan givna familjeegendomarna medan andra hushåll, inte minst Härje och Dagmar Eliasson, arbetade medvetet för att bredda sina försörjningsunderlag ytterligare. Dessa möjligheter gavs i växande utsträckning under efterkrigstiden i takt med att allt fler valde att flytta ut ur församlingen.

Åren omkring 1960 kom att bli en viktig brytpunkt för Ängersjö församling. Fram till dess hade Ängersjö klarat sig relativt väl i jämförelse med exempelvis Jämtlands län. Skattekraften var genomgående högre och skattetrycket var i princip lägre än för länet som helhet. Under 1960-talet, då den kraftiga utflyttningen från församlingen ägde rum, försvann emellertid fördelarna och därefter förvärrades situationen alltmer.

Inom de areella näringarna handlade växlingarna av resurser uteslutande om att välja bort och avveckla befintlig boskapsskötsel med tillhörande åkerbruk. Avvecklingsförloppet inrymde dock såväl offensiva som defensiva strategier. De offensiva strategierna handlade framför allt om att investera och reinvestera i maskiner och redskap samt köpa skog medan de defensiva strategierna inte minst nyttjades för att frigöra tid för att på så vis kunna öka inkomsterna på annat håll, i huvudsak genom lönearbete inom skogsbruket.

De jordbruk som hade mer än 2,00 hektar åker i början av 1950-talet valde i högre utsträckning än de mindre jordbruken att göra nyinvesteringar och reinvesteringar längre fram i tiden. Denna grupp brukare hade ofta en större benägenhet att bo kvar. Skogsägandet hade emellertid inte samma ”bindande” effekt till Ängersjö som åkerbruk och boskapsskötsel, då det var fullt möjligt att äga skog i Ängersjö och bo någon annanstans.

Avslutningsvis kan det konstateras att det i första hand var äldre invånare och en relativt stor andel enskilda i äldre produktiva åldrar som bodde kvar medan ungdomar och yngre invånare i produktiva åldrar flyttade ut ur Ängersjö. Många pensionärer valde att bo kvar då de inte uppnådde högre inkomster genom att flytta (samma pension) medan en flytt otvivelaktigt medförde ekonomiska, kulturella och sociala kostnader. För den äldre befolkningen kom det nationella pensionssystemet att spela en viktig roll för försörjningen. Pensionerna försåg dem med en ekonomisk grundplåt, som möjliggjorde kvarboende. Pensionärernas kvarboende skapade i sin tur arbetstillfällen inom offentlig sektor, i första hand hemtjänsten, och i den mån som den kommunala servicen nådde ut till byarna underlättades kvarboendet.

Ett centralt problem med alla mikrostudier – så även denna – är svårigheten att generalisera utifrån dem. Ängersjö var uppenbarligen en skogsbruksberoende bygd och som sådan långt ifrån den enda i det inre av södra Norrland. Det finns gott om exempel på liknande bygder med ensidiga försörjningsmöjligheter och ännu fler exempel på ”sårbara” församlingar i bemärkelserna känsliga för externa förändringar av relativpriser. Ett sätt att utifrån denna studie gå vidare och fördjupa vår kunskap om kvarboendet och varför människor bodde kvar i glesbygden – som kontrast till större och växande tätorter och städer – vore att analysera de kvarboendes boende- och levnadskostnader (mat, uppehälle, etc.) på olika platser och jämföra dessa över tid samt relatera dem till andra variabler såsom skattetryck och skattekraft.

BILAGA 3.1

Årlig flyttning till och från Ängersjö
församling fördelat på kön åren 1925-1991
(absoluta tal).

År	Inflyttningar			Utflyttningar		
	Män	Kvinnor	Totalt	Män	Kvinnor	Totalt
1925	6	9	15	5	11	16
1926	13	3	16	5	8	13
1927	12	9	21	8	16	24
1928	6	0	6	3	10	13
1929	8	5	13	8	7	15
1930	5	3	8	13	15	28
1931	6	8	14	7	7	14
1932	2	2	4	6	7	13
1933	8	6	14	6	7	13
1934	6	8	14	6	8	14
1935	6	5	11	8	8	16
1936	6	4	10	2	5	7
1937	1	3	4	4	7	11
1938	4	3	7	4	5	9
1939	3	7	10	13	8	21
1940	4	5	9	13	23	36
1941	7	5	12	2	4	6
1942	9	14	23	15	11	26
1943	1	3	4	4	13	17
1944	0	5	5	5	12	17
1945	5	6	11	18	14	32
1946	13	12	25	22	19	41
1947	6	5	11	9	11	20
1948	12	7	19	13	12	25
1949	5	6	11	12	10	22
1950	9	17	26	19	18	37
1951	12	9	21	4	7	11
1952	7	11	18	9	7	16
1953	7	2	9	1	6	7
1954	5	8	13	8	9	17
1955	4	2	6	10	11	21
1956	6	9	15	5	6	11
1957	0	4	4	14	11	25
1958	11	15	26	8	6	14
1959	2	2	4	0	4	4
1960	1	4	5	7	7	14
1961	2	4	6	4	10	14
1962	3	3	6	2	4	6
1963	6	6	12	5	5	10
1964	3	4	7	11	6	17

År	Inflyttningar			Utflyttningar		
	Män	Kvinnor	Totalt	Män	Kvinnor	Totalt
1965	0	0	0	12	8	20
1966	2	4	6	12	10	22
1967	2	1	3	3	3	6
1968	0	1	1	3	5	8
1969	5	1	6	8	7	15
1970	4	3	7	13	12	25
1971	1	4	5	3	6	9
1972	2	1	3	5	5	10
1973	5	3	8	2	2	4
1974	2	1	3	6	2	8
1975	4	2	6	2	0	2
1976	3	0	3	9	5	14
1977	6	6	12	3	1	4
1978	6	4	10	5	5	10
1979	3	4	7	1	0	1
1980	2	1	3	2	1	3
1981	4	1	5	1	3	4
1982	1	0	1	3	2	5
1983	5	8	13	2	6	8
1984	0	1	1	3	5	8
1985	1	6	7	0	2	2
1986	3	2	5	0	4	4
1987	4	6	10	1	5	6
1988	8	3	11	3	3	6
1989	2	1	3	5	6	11
1990	4	5	9	5	0	5
1991	0	1	1	1	1	2
Summa	311	313	624	431	484	915

Källa: In- och utflyttningslängder för Ängersjö församling åren 1925-1991 (primärmaterial), ÖLA.

BILAGA 3.2

Ensamflyttningar och familjeflyttningar till och från Ängersjö församling fördelat på kön och ålder åren 1925-1991 (absoluta tal).

Ensamflyttningar till Ängersjö församling

Årtal	0-15		16-25		26-35		36-45		46-65		≥ 66		Osäkra		Summa	
	M.	Kv.	M.	Kv.	M.	Kv.	M.	Kv.	M.	Kv.	M.	Kv.	M.	Kv.	M.	Kv.
1925-29	0	1	10	6	9	2	8	0	2	0	2	0	4	3	35	12
1930-34	0	1	6	6	7	4	2	0	0	1	0	0	0	0	15	12
1935-39	1	1	2	7	4	4	4	0	1	0	1	0	0	0	13	12
1940-44	0	1	6	13	2	5	1	1	1	2	1	0	0	0	11	22
1945-49	3	0	3	8	3	1	1	1	1	0	0	0	10	5	21	15
1950-54	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	18	21	18	21
1955-59	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	12	10	12	10
1960-64	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	7	3	7
1965-69	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	3	5	3
1970-74	0	0	2	3	2	0	1	0	2	1	0	0	0	0	7	4
1975-79	0	0	4	2	8	1	0	0	2	0	0	1	0	0	14	4
1980-84	1	0	2	2	5	2	0	0	2	1	0	0	0	0	10	5
1985-89	0	2	1	1	3	1	5	1	1	1	0	3	1	0	11	9
1990-91	0	0	1	0	0	0	1	1	2	1	0	2	0	0	4	4
Summa	5	6	37	48	43	20	23	4	14	7	4	6	53	49	179	140

Källa: In- och utflyttningslängder för Ängersjö församling åren 1925-1991 (primärmaterial), ÖLA.

Ensamflyttningar från Ängersjö församling

Årtal	0-15		16-25		26-35		36-45		46-65		≥ 66		Osäkra		Summa	
	M.	Kv.	M.	Kv.	M.	Kv.	M.	Kv.	M.	Kv.	M.	Kv.	M.	Kv.	M.	Kv.
1925-29	0	2	2	13	4	1	9	1	0	0	0	0	0	0	15	17
1930-34	1	1	2	18	7	5	6	0	1	0	0	1	0	0	17	25
1935-39	3	0	3	14	4	3	3	0	2	2	1	0	0	0	16	19
1940-44	0	1	8	22	10	4	1	3	0	0	1	3	0	0	20	33
1945-49	1	0	17	18	7	1	0	2	1	0	2	0	16	7	44	28
1950-54	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	20	18	20	18
1955-59	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	19	19	19	19
1960-64	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10	14	10	14
1965-69	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	24	16	24	16
1970-74	0	1	5	11	3	1	1	1	4	1	2	1	0	0	15	16
1975-79	1	0	2	4	7	0	0	0	3	0	1	1	0	0	14	5
1980-84	0	0	3	7	3	2	0	0	1	2	0	0	0	0	7	11
1985-89	0	0	1	4	3	0	1	0	2	3	0	2	0	1	7	10
1990-91	0	0	1	0	1	0	3	0	1	0	0	1	0	0	6	1
Summa	6	5	44	111	49	17	24	7	15	8	7	9	89	75	234	232

Källa: In- och utflyttningslängder för Ängersjö församling åren 1925-1991 (primärmaterial), ÖLA.

Familjflyttningar till Ängersjö församling

Årtal	HM 0-15	HM 16-25	HM 26-35	HM 36-45	HM 46-65	HM ≥ 66	Osäkra	Summa
1925-1929	0	1	2	0	3	0	18	24
1930-1934	0	2	6	0	1	0	18	27
1935-1939	0	2	4	1	0	0	10	17
1940-1944	0	0	3	3	1	0	13	20
1945-1949	0	2	4	3	0	0	32	41
1950-1954	-	-	-	-	-	-	48	48
1955-1959	-	-	-	-	-	-	33	33
1960-1964	-	-	-	-	-	-	26	26
1965-1969	-	-	-	-	-	-	8	8
1970-1974	0	2	1	1	2	1	8	15
1975-1979	0	1	3	2	2	0	12	20
1980-1984	0	1	0	0	2	0	5	8
1985-1989	0	2	1	0	3	0	10	16
1990-1991	0	0	0	1	0	0	1	2
Summa	0	13	24	11	14	1	242	305

Källa: In- och utflyttningslängder för Ängersjö församling åren 1925-1991 (primärmaterial), ÖLA.

Familjflyttningar från Ängersjö församling

Årtal	HM 0-15	HM 16-25	HM 26-35	HM 36-45	HM 46-65	HM ≥ 66	Osäkra	Summa
1925-1929	0	3	7	4	1	0	34	49
1930-1934	0	2	4	3	3	0	28	40
1935-1939	0	0	9	1	0	0	19	29
1940-1944	0	3	8	5	2	0	31	49
1945-1949	0	6	7	7	3	0	45	68
1950-1954	-	-	-	-	-	-	50	50
1955-1959	-	-	-	-	-	-	37	37
1960-1964	-	-	-	-	-	-	37	37
1965-1969	-	-	-	-	-	-	31	31
1970-1974	0	0	1	0	5	3	16	25
1975-1979	0	1	1	1	1	0	8	12
1980-1984	0	0	2	2	0	0	6	10
1985-1989	0	1	1	1	0	1	8	12
1990-1991	0	0	0	0	0	0	0	0
Summa	0	16	40	24	15	4	350	449

Källa: In- och utflyttningslängder för Ängersjö församling åren 1925-1991 (primärmaterial), ÖLA.

Redovisning av egen bearbetning av jordbruks- räkningarnas primärmaterial åren 1944–1981

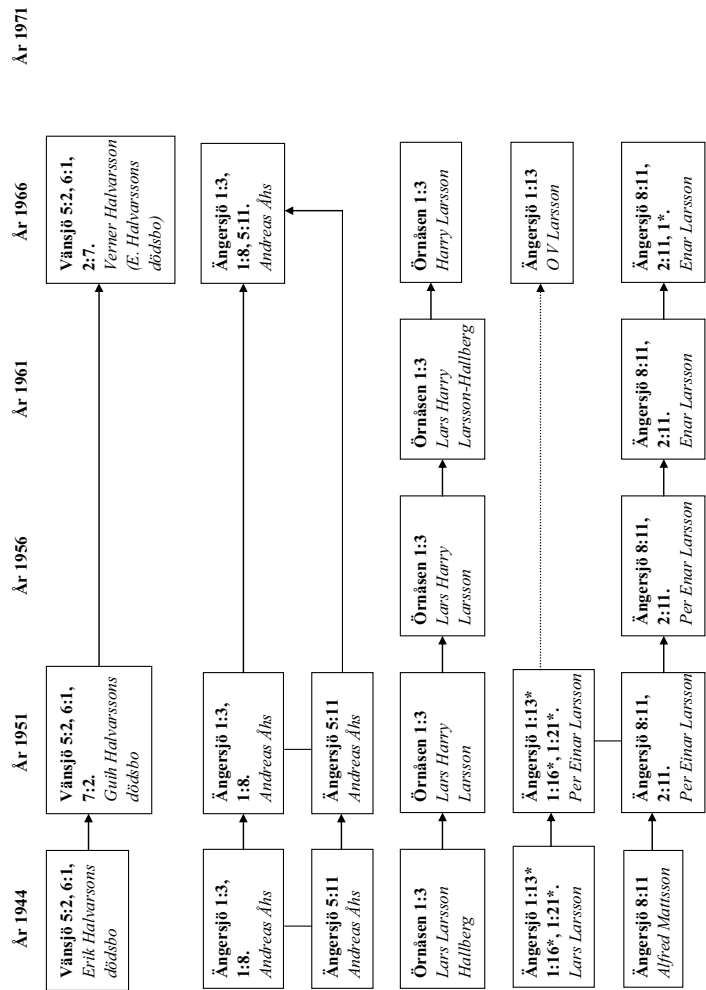
Denna bilaga syftar till att bringa klarhet i den egna bearbetningen av jordbruksräkningarnas primärmaterial åren 1944, 1951, 1956, 1961, 1966, 1971, 1976 och 1981. En egen bearbetning har enbart varit nödvändig för åren 1944, 1951 och 1961, ty under övriga år råder ingen diskrepans mellan den egna bearbetningen och primärmaterialet (se diagram 4.1).

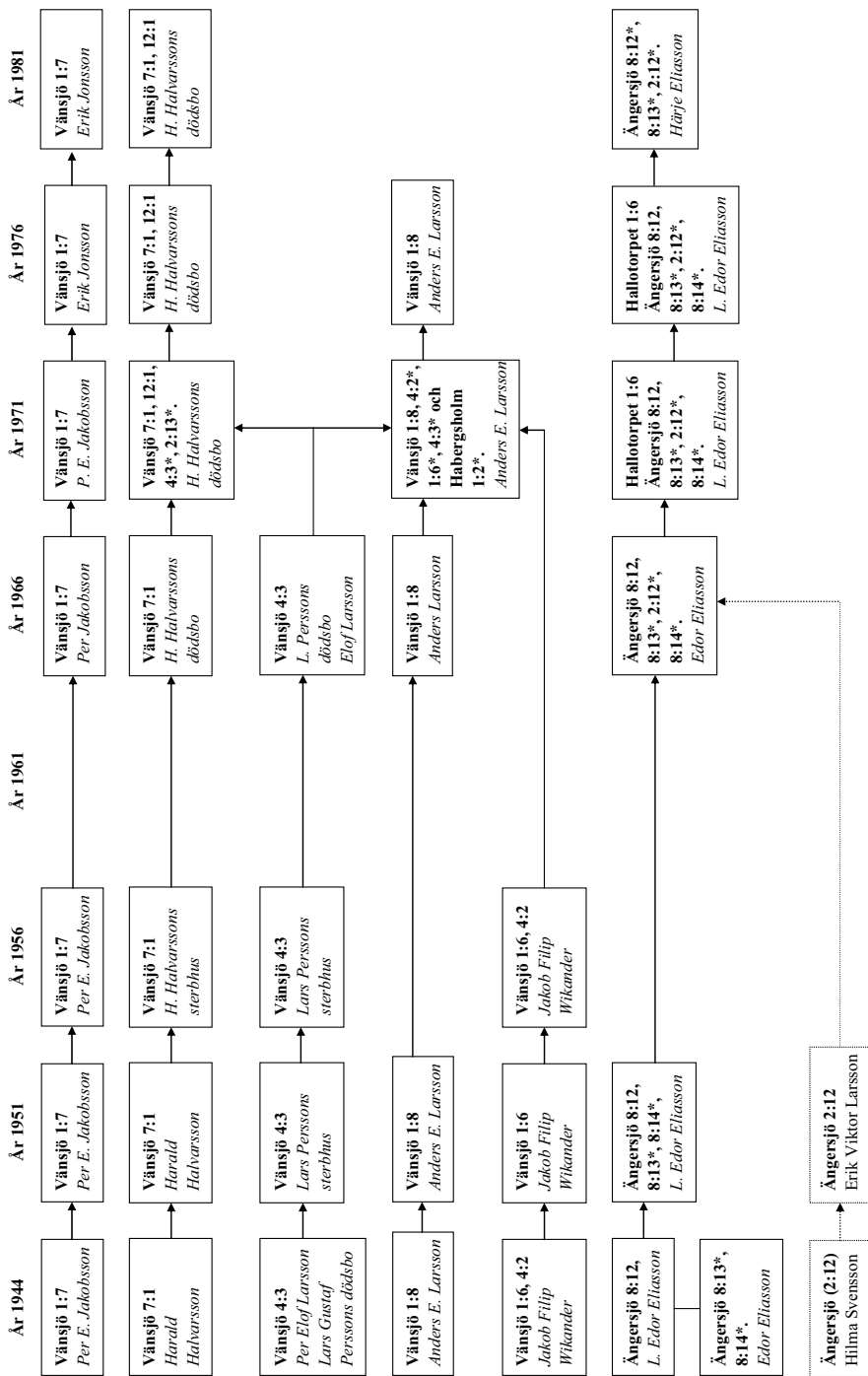
Åren 1944 och 1951 har den egna bearbetningen bestått av att slå ihop de brukningsenheter som redovisas som enskilda enheter, men som brukades av samma brukare. Orsaken till att sammanslagningen har ansetts vara nödvändig är att dessa enheter redovisas som enbart en brukningsenhet, under samma brukare, de följande åren. Genom den egna bearbetningen har det alltså blivit möjligt att jämföra antalet brukningsenheter över tid, vilket har varit ambitionen i kapitlet. Denna typ av justeringar har berört sex enheter år 1944 och sex enheter år 1951.

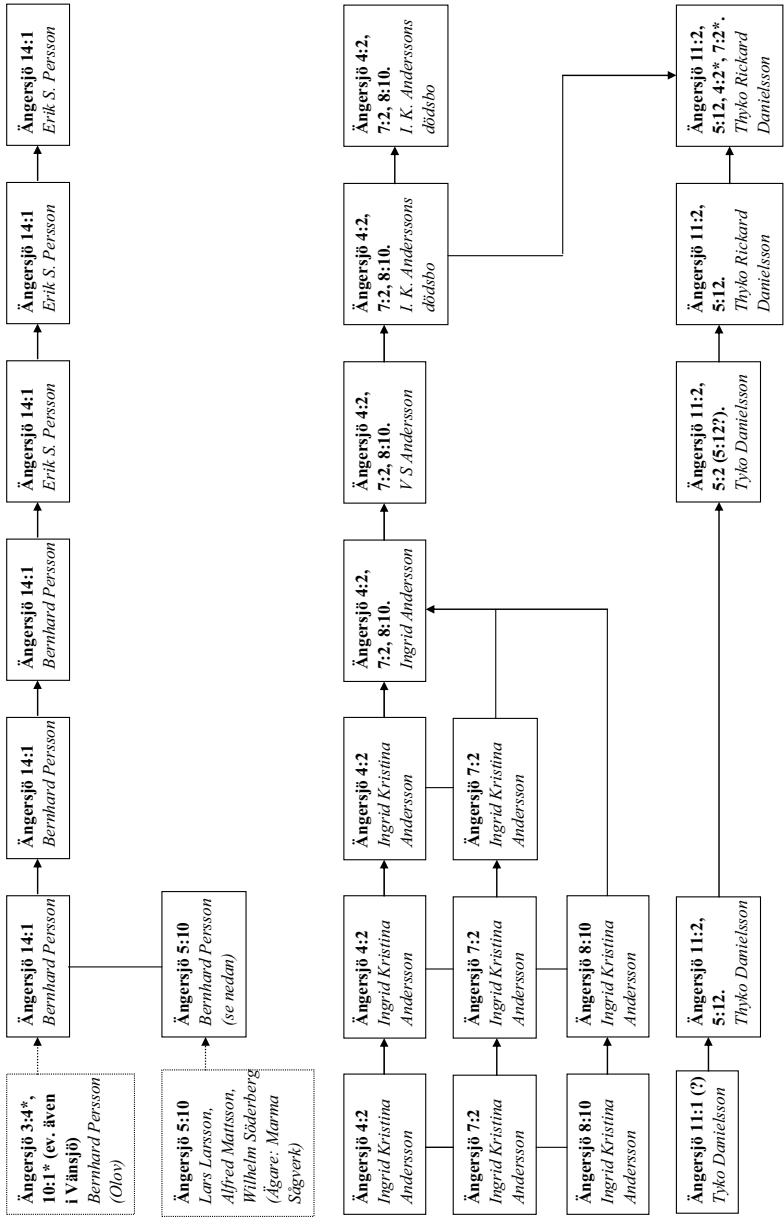
År 1961 har de enheter inkluderats, som enligt en logisk analys av näringsens natur och den kumulativa kunskapen på området borde ha funnits i församlingen, men som av en eller annan anledning inte redovisas i primärmaterialet. Ett exempel är Jordbruk 2 som åren 1956 och 1966 redovisade en åkerareal på 5,11 hektar, men som år 1961 saknas i primärmaterialet (se tabell 4.6). Denna förändring bedöms inte vara sannolik, då jordbruket till sin natur är av långsiktig karaktär. En långvarig produktion krävs alltså för att gjorda investeringar ska löna sig. Kortsiktighet och kraftiga förändringar i produktionen är i forskningslitteraturen okända fenomen inom jordbruket. Muntliga intervjuer och samtal gjorda i Ängersjö församling, den 11–13/3 2002, styrker denna tolkning.

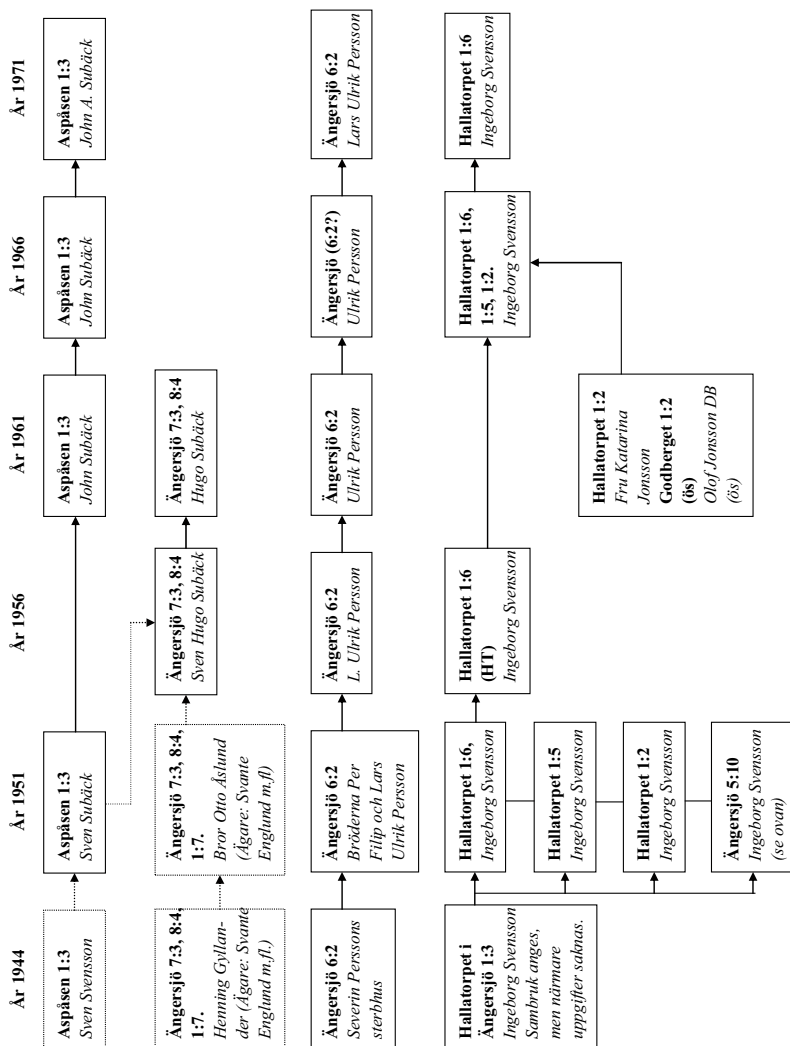
I de fall då de redovisade uppgifterna för det föregående året (1956) skiljer sig från de redovisade uppgifterna för det efterkommande året (1966) har ett aritmetiskt medelvärde räknats fram. I något enskilt fall har samma princip tillämpats även för andra årtal. Denna typ av justeringar har totalt berört fem enheter. Vad gäller skogsbruket har samma princip, som redovisats för år 1961, använts genomgående (se tabell 4.8). Denna metod har inte påverkat bedömningen av enskilda brukares strategier.

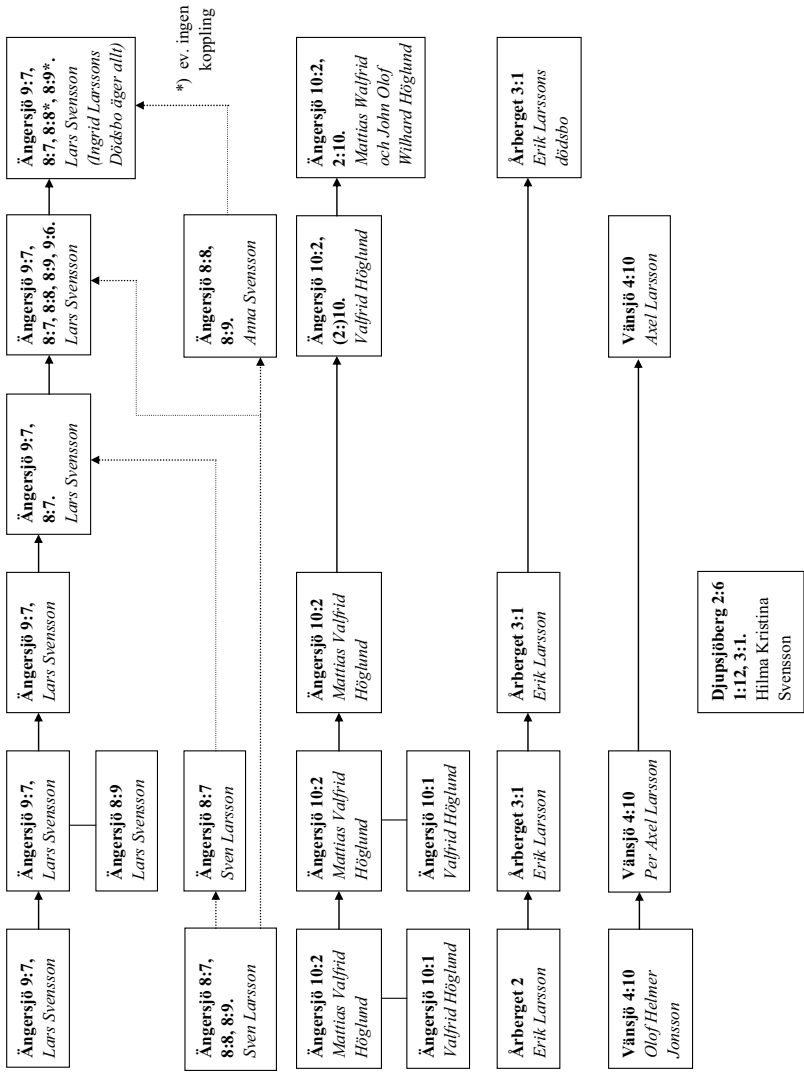
Box-modell över jordbruksföretag i Ängersjö församling åren 1944-1981.

År 1981

År 1976

År 1971

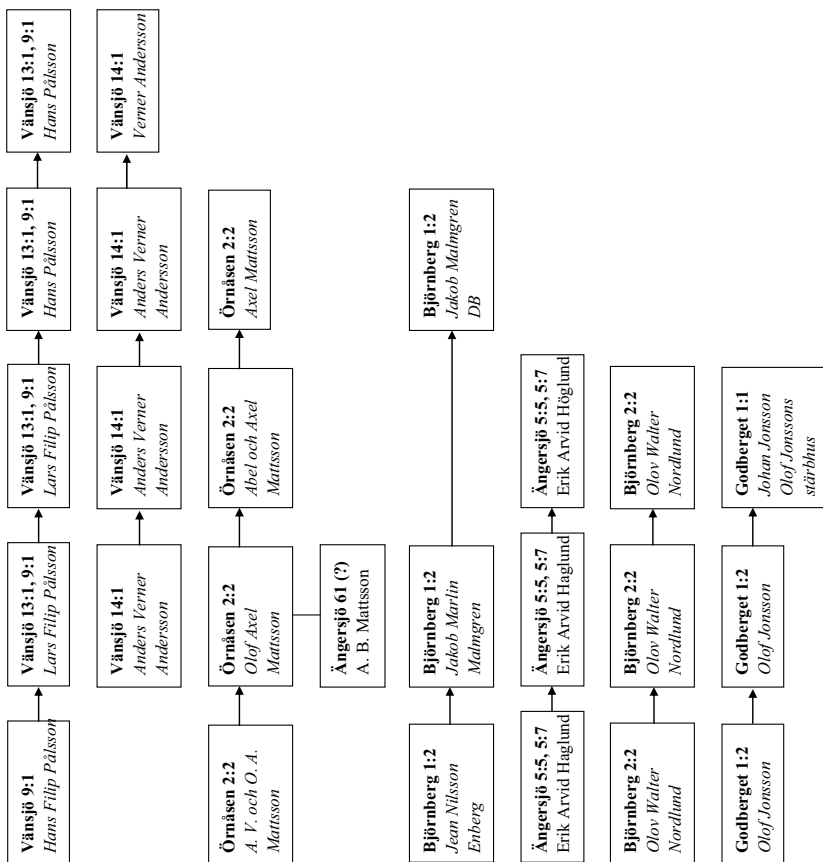
År 1966

År 1961

År 1956

År 1951

År 1944

Att konstruera ett "existensminimum" för perioden 1950–1990

Tanken med att jämföra inkomsterna i Ängersjö församling med ett "existensminimum" – d.v.s. en inkomstnivå utifrån vilken ingen skatteförmåga anses finnas och som därför bör lämnas fri från direkt beskattning – är att man på så vis kan besvara frågan om vad som var en lägsta nivå för överlevnad i församlingen eller med andra ord var en tänkt "pushnivå" (d.v.s. nivån då man tvingas att lämna församlingen för sin överlevnad) fanns. Att hitta dessa typer av uppgifter över hela perioden har dock visat sig vara mycket svårt. Varken Statistiska centralbyrån eller Socialstyrelsen kan tillhandahålla uppgifter rörande den lägsta levnadsnivån i samhället.

Däremot har frågan om "existensminimum" varit föremål för en analys av Daniel Rauhut. Istället för att använda någon form av absolut mått på existensminimum, har Rauhut valt att använda sig av den lägsta socialt accepterade levnadsstandardnivån, vilken varierade över tiden. För perioderna 1950–52 och 1970–72 har den interkommunala ersättningstaxan använts, vilken skapades av kommunerna i Stockholms län redan år 1937 i syftet att "minska de ständiga tvisterna mellan kommunerna angående utbetalad fattigvård till understödstagare som var mantalsskrivna i annan kommun"¹. Siffrorna anger det högsta belopp som en kommun (K1) var tvungen att ersätta en annan kommun (K2) med om en invånare i kommunen K1 fått kontant fattigvård till full försörjning i kommunen K2. Beloppen är nettobelopp, d.v.s. understöd till full försörjning (mat, kläder m.m, exklusive boendekostnader). Användandet av dessa siffror kan motiveras av att de i praktiken, under de angivna tidsperioderna, var normbildande.² I början av 1950-talet förelåg endast små skillnader mellan den interkommunala ersättningstaxan och de utbetalade understöden.³

För perioden 1987–89 har den av Socialstyrelsen uppsatta socialbidragsnormen för ensamstående använts. Denna norm, som också exkluderade boendekostnader, fungerade som ett riktmärke för kommunerna i deras arbete

¹ D. Rauhut (2002), s. 39.

² För en närmare beskrivning av den interkommunala ersättningstaxan, se D. Rauhut (2002), s. 39 ff.

³ K. Lundequist (1976), s. 127.

med att fastställa sina respektive socialbidragsnormer och blev tvingande från år 1997. De flesta kommunerna anpassade emellertid sina socialbidragsnormer successivt efter Socialstyrelsens årliga vägledande socialbidragsnorm, som byggde på Konsumentverkets beräknade hushållsbudgetar.⁴ Under den aktuella perioden utkom de vägledande socialbidragsnormerna i februari varje år – med undantag av år 1989, då inga vägledande socialbidragsnormer har kunnat påträffas. Därför har normen för år 1988 använts som riktmärke för de tre åren.

En intressant iakttagelse är att den vägledande socialbidragsnormen för makar och samboende låg 65 procent högre än för ensamstående.⁵ Även om inga definitiva slutsatser kan dras med hjälp av denna information, ger den trots allt en viss fingervisning om hur mycket billigare Socialstyrelsen ansåg att det blev om man levde tillsammans med någon annan. Ytterligare en intressant iakttagelse är att kommunernas normer kunde variera mellan 24 procent under och 17 procent över Socialstyrelsens norm. Uppenbarligen förelåg skillnader mellan kommunernas och Socialstyrelsens bedömningar av den lägsta socialt accepterade levnadsstandardnivån, trots att bedömningarna var relaterade till storleken på det innevarande årets basbelopp.

Att beräkningsgrunder förändras över tid är inget ovanligt. I detta sammanhang kan det visserligen anses vara problematiskt att föreliggande jämförelse inte utgår från samma kriterier – vad gäller beräkningen av den lägsta socialt accepterade levnadsstandardnivån – för hela undersökningsperioden. Mot en sådan uppfattning bör dock anföras att det är i just detta som själva styrkan ligger. En klar fördel med detta tillvägagångssätt, att använda två olika beräkningsgrunder, är nämligen att de, med gjorda reservationer, fångar in den rådande synen på vad som var en rimlig lägsta levnadsstandardnivå. Denna syn torde i sin tur ha utgjort en central del i den sammanlagda bedömning som ensam- och familjehushållen i Ängersjö församling gjorde när de övervägde om de skulle bo kvar respektive lämna församlingen.

Ett källkritiskt problem är att Rauhuts uppgifter är nettouppgifter, d.v.s. icke skattegrundade. Det innebär att uppgifterna måste räknas om, med ett påslag på 20–30 procent, för att kunna jämföras med inkomsterna i Ängersjö församling.

⁴ D. Rauhut (2002), s. 44 ff.

⁵ Statistiska Meddelanden S 45 SM 8701.

Att konstruera en industriarbetarelön för perioden 1950–1990

Industriarbetarelönen är tänkt att fungera som ett grovt mått på en möjlig lön i städer och tätorter. Att hitta en siffra som kontinuerligt anger exempelvis verkstadsarbetarens medellön har emellertid visat sig vara svårt. Varken SCB eller LO har kunnat bistå med sakuppgifter i ärendet. Därför har egna beräkningar utförts för att på så vis erhålla någorlunda jämförbara uppgifter för perioden som helhet. Sakuppgifter för dessa beräkningar, som enbart har varit nödvändiga för åren 1950–52 och 1970–72, har uteslutande inhämtats från Tommy Isidorssons avhandling från år 2001.⁶ Uppgifterna, som redovisas i tabell 5A, har använts för att räkna om timlönerna till årsinkomster.

För åren 1950–52 används ”löner för arbetare inom industri, transportväsen, allmän tjänst m.m.”, för åren 1970–72 nyttjas ”löner (genomsnittliga timförtjänster) för arbetare inom industrin”, och för åren 1987–89 används årsinkomstuppgifterna ”förvärvsarbetande 16 år och däröver: arbetsinkomst, näringsgren och yrkesställning” för anställda inom verkstadsindustrin.⁷

Tabell 5A: *Normalarbetstid för heltidsarbetande arbetare på LO/SAF-området, angiven i timmar per vecka, samt maximalt antal arbetsveckor per år, åren 1950–1990.*

År	Timmar per arbetsvecka	Arbetsveckor per år
1950	48,0	50,0
1951	48,0	50,0
1952	48,0	49,5
1970	42,5	48,0
1971	41,0	48,0
1972	41,0	48,0
1987	40,0	47,0
1988	40,0	47,0
1989	40,0	47,0

Källa: T. Isidorsson (2001), s. 67, 79, 142 och 165.

⁶ T. Isidorsson (2001), s. 67, 79, 142 och 165.

⁷ Statistisk årsbok för Sverige 1952, s. 216, Statistisk årsbok för Sverige 1953, s. 224, Statistisk årsbok för Sverige 1954, s. 218, Statistisk årsbok för Sverige 1972, s. 251, Statistisk årsbok för Sverige 1973, s. 254, Statistisk årsbok för Sverige 1974, s. 254, Statistisk årsbok 1990, s. 211, Statistisk årsbok 1991, s. 214, samt Statistisk årsbok 1992, s. 202.

Summary

Problem Statement

This doctoral dissertation has illustrated the last phase of one of the largest and most far-reaching changes that mankind has ever experienced: the transition from an agricultural to an industrialised society. During the Swedish post-war period increasing numbers of people moved from the country-side to cities and towns, drawn by well-paying and secure jobs in factories and, later, in the service sector. This process of urbanisation led to the rationalisation and mechanisation of agriculture and the logging industry, which in turn produced further urbanisation. As a result, many smaller farms were discontinued and parts of the country-side became more or less deserted. Schools and stores had to close, and most other services disappeared.

The research task in this dissertation has been to study those people who chose to go against the grain, in the sense of remaining in the parish of Ängersjö in the modern-day municipality of Härjedalen and making a living from the local resources, in a time when the vast majority chose to leave the country-side. The dissertation has analysed the formal economic activities of these individuals in detail, from an economic-history perspective. Informal economic activities – such as picking berries, hunting, fishing, and the exchange of services – have primarily been considered using previous research and individual examples.

More specifically, the research question has been: Using which formal economic means of sustenance could those who remained in Ängersjö parish ensure their survival in the years 1950 to 1990?

Theoretical perspectives

Using an assumption based on David Hume's paradigm of rationality, the answer to the research question has been sought among those internal factors which the population remaining in Ängersjö could influence, such as choice of place of habitation, family size, ownership of property and use of resources. The formal incomes have been considered a consequence of the actors' chosen strategies of sustenance.

The decision to remain in the country-side ultimately depends on the opportunities for making a living. A flexible use of resources, which is related to the place of dwelling of those staying on, has been assumed to be a prerequisite to remain in the type of forest terrain found in Ängersjö. Changes of resources can take place both in own companies and in labour, and the chosen utilisation of resources implies either specialisation or generalisation. The key aspect of a flexible pattern of resource utilisation is that changes between different ways of earning income occur. This dissertation has analysed the change in flexibility over time; the changes linked to the mechanisation of agriculture and forestry; as well as the changes from the 1970s onwards, when the capital intensity and specialisation in these industries increased while the co-operation between them decreased gradually. Within this framework, flexibility in household strategy over time has been analysed on a more comprehensive level in order to map different ways of switching between resources and obtaining incomes from wage labour, real estate and capital.

Four subsidiary studies together point the way

To explain the main research question, four subsidiary studies have been conducted, each in its own chapter and aiming to shed light on the main question from a specific perspective. The four sub-studies have each contributed significantly to the research, implying that the overall investigation could only be completed after all the studies had been carried out.

A number of different types of sources – both quantitative and qualitative – have been used, including income tax registers, data on migration, agricultural statistics, parish registers, interviews, and printed public statistics. The distinction between quantitative and qualitative sources is often vague, but at a more general level, the printed public data has been used primarily to construct a given historical context and to obtain relevant indicators and points of comparison. Primary source materials have been consulted mainly to recreate an image of that reality which has then been analysed.

1. Staying on and migration

The population of Ängersjö parish decreased throughout the entire period of investigation, from 471 inhabitants in 1925 to 120 inhabitants in 1990, but especially in the years 1939–1950 and 1960–74. The first wave of migration cannot be explained by regional labour market conditions, but has been interpreted as a result of the declining labour demand by the local forestry industry, after the major logging activities of the 1920s. The second migration wave, however, coincides with a national and regional development pattern, and has been viewed as a direct consequence of industrialisation and

the related increased demand for labour in urban areas. Until the 1970s, the population in Ängersjö had mainly been influenced by the parish's own immigration and migration. During the 1970s the migration from the municipality of Härjedalen came to a halt, while the Jämtland county and Ängersjö parish showed positive net migration. This inflow mainly consisted of males from Stockholm County. Nevertheless, the population levels in Ängersjö continued decreasing until 1990, due to a shortfall in births and increasing mortality rates. In other words, a majority of families with children had moved out and those remaining had aged.

Using D. S. Thomas' socioeconomic model, this migration can be seen as a measure of how individuals and families have evaluated the different means of sustenance available to them. In the 1925–90 period, the actors' views on their opportunities to make a living in Ängersjö changed. During the first period of migration the alternative to remaining in Ängersjö primarily meant moving to other similar agricultural and/or forestry municipalities, even though a third already then chose to settle in an area offering work in industry or services. The wage labourers working in the forest moved to regions where the demand for lumber-jacks was greater, while those with their own companies stayed put, hoping to be able to continue farming the land. During the second wave of migration from Ängersjö, however, a majority of those leaving considered agricultural and forestry municipalities to be far less attractive from a sustenance point of view. At this point the alternative to Ängersjö was effectively moving to an industrial area. In fact, six out of ten moves were long-distance. The dream of the small-scale combined municipality was gone.

In the early 1950s the population pyramid in Ängersjö resembled Sweden's quite considerably. After this point, the tendencies towards depopulation grew stronger. More men than women remained during the post-war era, due to labour market characteristics. In addition, the population aged, as younger population segments, such as children, youths and adults of productive ages to a large degree chose to leave the parish. By the early 1990s, the population had returned to the levels of the early 1800s, i.e. before the forest became valuable. This time, however, the proportion of older inhabitants was much larger.

2. Staying on and private enterprise

In the areas of investigation, agriculture primarily involved animal husbandry. Farming and cattle-raising had low economic potentials. The active agricultural firms, i.e. those who possessed cattle, were few and small in size. The level of modernisation and mechanisation was low. From the early 1950s to the mid-1960s, roughly 80 percent of small farming companies folded. The companies with fields smaller than 2,01 hectares declined the most. In the same fifteen-year period, active farmers, whose production

largely was focused on animal fodder, saw a decrease in the number of animals from 37 to 16. By the mid-1980s, all farms had been phased out.

Half of the long-term farms were not passed down to the next generation, and the other half ended production before a new generation could take over. Even if most farmers owned relatively few agricultural machines, there were farmers who were willing to invest in the future. Five of twenty-two long-term farmers bought their own tractors and further expanded their available farming machinery. Härje Eliasson was one of those who did invest. Additional growth strategies are, however, difficult to identify, although several of the long-term farmers did harbour ambitions to develop their farming and logging activities in the 1950s and 1960s. Yet investments in the land were not followed by any acquisition of beef cattle.

During the post-war period, the ownership of the forest was concentrated to companies and the state. At most eleven farmers could make a living through full- or part-time work in their own forests, as they owned 100 hectares or more. The largest family-owned forest of the parish amounted to at least 1000 hectares and also contained the greatest number of cattle. In the other households, the forest ownership was a minor part of a broader base of economic activities.

Several different types of strategies were used to manage the ownership of the forest, in the face of decreasing agricultural profitability. Four farmers used “offensive strategies”, by increasing the holdings of forest in a manner significant to the households’ incomes; two farmers employed “defensive strategies”, selling off their forest to be able to remain in the area; and one farmer first used a “defensive strategy” – probably to get through some economic difficulties – and then an “offensive strategy”, as he acquired a forest area of equal size to the one he sold off, over a ten year period. The other twelve long-term farmers had stable forest holdings. Only one long-term farm lacked its own forest resources. The four “offensive” farmers used their resources flexibly, purchasing roughly 100 hectares each. The expansion into forested areas was therefore not only conducted by larger forest companies and the state, but also by certain long-term farmers, who considered the purchase of forest as a way of improving their survival possibilities. Farmers owning at least 100 hectares each had a greater tendency to remain in the area.

The discontinuation of agriculture in Ängersjö emerges in many ways as a dynamic process, which allowed both changes in the use of resources and different alternative ways to make a living. Cattle-raising, with associated farm land, did not provide a sustainable long-term survival strategy in the post-war period, but did generate food products for many households during limited periods. The gradual disappearance of farming began already in the 1940s. Increased demand for labour in the industrial and service sectors, non-existent generational changes and uncertain futures proved decisive for this process. The younger family members, who, for the most part, had al-

ready left the parish, saw alternative ways of making a living as more attractive. Even though decline was the dominant trend, there was some room for manoeuvre at the local level, particularly for individual households, which could use resources flexibly. Whether the actors in question chose to specialise in the management of their own forest property or take advantage of a more diversified income base, they clearly had the ability to adjust to the prevailing external circumstances, such as economic and labour market trends, and exploit existing internal opportunities. The four farmers who acquired roughly an additional 100 hectares each illustrate this, as well as the five farmers who bought tractors and expanded the available farming machinery. The discontinuation of farming was thus a more multi-faceted process than previous research has revealed. Flexible strategies of survival were a pre-requisite to remain in Ängersjö.

At the end of the period, when cattle-raising and farming had been discontinued, the only private economic activities that remained were forest management and various secondary sources of income, including hunting and berry-picking.

3. Staying on and the formal economy

During the post-war era, male wage labour, primarily within forestry, accounted for the greatest part of the remaining households' income. This income could, however, be supplemented by a number of formal secondary revenues, known as combination incomes, and a flexible use of resources. The contributions of women were in this context significant, particularly in the public sector, which is reflected in their larger share of the households' annual incomes.

Between 1950 and 1990 the average household incomes were well below the national average salary for an industrial worker. In the early 1950s barely two out of ten single person or family households had incomes somewhat or significantly above that of the average industrial worker. Twenty years later less than three in ten had incomes somewhat or significantly above the average industrial worker's, and by the late 1980s this proportion remained more or less unchanged. At the same time, six out of ten households of productive age had yearly incomes equivalent to the national average yearly salary of a white-collar worker. The wage growth of those remaining in Ängersjö followed the national wage growth relatively closely, measured according to the average national salary of an industrial worker, for the years 1950–52, 1970–72, and 1987–89, as well as for a white-collar worker 1987–89. For all the years investigated, a small number of households in Ängersjö had lower incomes than the threshold for receiving social welfare payments, i.e. the lowest socially accepted standard of living.

Employment income was the main form of income in Ängersjö and accounted for the largest share of the available means of sustenance. In the

early 1950s, 60 percent of the households received incomes from employment, while 20 percent mainly received incomes from their own agricultural and forestry activities. At that time, income from the households' own farming and forestry activities provided the highest individual revenues. Twenty years later, the latter share had decreased to five percent while the former share had increased to 70 percent. In the early 1970s an increased specialisation in the form of wage labour in the forestry sector can be observed. During the first two periods, 25 percent of the households ensured their livelihood through combination incomes. In the late 1980s this form of income had become more important as it was used by 33 percent of the households and provided the highest individual incomes. The median salary for the combination households was 20 percent higher than that of the more pure wage labour households. Even if the share of employment income had been reduced to 63 percent, wage labour was still a crucial part of the available means of sustenance. Revenue from work in the service sector accounted for at least 80 percent of the incomes for 80 percent of the households. Revenue from the households' own forestry activities still accounted for a low share, four percent. Although it is difficult to draw strong conclusions from small numbers, there is a weak tendency away from specialisation between the second and third period. This result corresponds well with the national trend towards large-scale enterprises and specialisation, turning into a stronger focus on flexibility during the third industrial revolution. A large part of the supplementary revenues can be traced to the renting out of cottages to tourists and incomes from capital.

In addition, there was a number of varying informal economic activities, such as hunting, fishing, berry-picking, taking lumber for domestic purposes, and exchanges of labour between neighbours. Although the informal economy has not been analysed in detail in this dissertation, its size can be cautiously estimated – based on previous research done in similar areas (particularly the household surveys from 1933) – to between 10 and 15 percent of the formal incomes, and, at most, 20 percent, if labour exchanges are included. An infusion of this magnitude to the household incomes was significant and certainly necessary for several households. It also serves to put the role of the formal economy into perspective. Even if informal incomes are brought into the picture, the average salary for an income earner of productive age in Ängersjö was throughout the period roughly 25 percent below the average salary of a Swedish industrial worker.

Among those households that remained in Ängersjö during the whole period of investigation, one group had relatively low yearly incomes while another had relatively high yearly incomes. Some of the households which had relatively strong family ties in the region succeeded in, even from a national perspective, accumulating relatively sizeable material resources, while other households in all likelihood made possible their remaining in Ängersjö

primarily through low housing and living expenses, and secondly by living at a lower material standard.

During the period of study, the income distribution in Ängersjö became relatively more homogenous, which to a large degree can be explained by the uniform design of the local economic activities. The mechanisation and improvements in forestry led to more homogeneous income levels for people of productive age, since those who remained in the region made a living primarily through wage labour in the forestry sector. In other words, the wage distribution became more even. This trend was particularly pronounced from the early 1950s to the early 1970s, with only marginal changes taking place later. These developments did not prevent the absolute income differences from increasing, which was related to a general growth of incomes.

4. Staying on and individual solutions

Evidently there were several different ways to create economic opportunities to remain in Ängersjö during the post-war era. The room for manoeuvre on the local level was apparently small considering the number of people who chose to leave the parish, but this outflow is likely to have increased the room for manoeuvre for the limited number of people who stayed on. The outflow was probably a pre-requisite for the ability to stay behind. Remaining in Ängersjö increasingly became a conscious choice as many moved from the parish in the 1960s. For some, staying on was the natural course of action; these individuals generally had a stable source of income. Others considered leaving, but did not go, because they “married a bread-winner” or could scrape by thanks to various short-term jobs and/or benefited from social welfare payments. A small number, such as the teacher in the village, had access to a secure job and pension through permanent employment in the public sector.

However, deciding to live on in Ängersjö was not just an economic question. It reflected deeply held convictions and family traditions, which emerges through interviews. Some individuals expressed this in terms of wishing to maximise their feelings of freedom. Others emphasised the ability to live close to and take care of relatives. Yet others harboured ambitions of managing family property, in order to attract younger and future generations back to Ängersjö, or at least to provide them with an insurance policy, in the form of forest property.

A flexible use of resources permeated many of the remaining villagers sustenance strategies, albeit to varying degrees. Some chose to specialise in forestry. Others decided to work in a more traditional, multi-faceted fashion. The common denominator for many households was the ability to find new combinations of sources of income. In other words, there was a readiness to deal with both sudden and more gradual changes in the conditions of sur-

vival. Forestry accounted for the greatest share of incomes, but these earnings could be supplemented by various secondary activities, such as berry-picking, hunting and fishing. Other secondary activities were linked to the local villagers' ventures, where "kojbyn" and the emerging research project, to which this dissertation belongs, stand out as two of the more prominent initiatives. The traditional flexibility within the farming-related economic activities was thus gradually transformed to include more modern social phenomena, including various projects within tourism and rural development. This created new social arenas for the more modern and flexible ways of making a living.

Earning a living in the middle of nowhere

A number of conclusions can be drawn from these four subsidiary investigations. Most of the remaining households supported themselves through wage labour in the forestry sector, which essentially was a male preoccupation. Women's contributions to household income grew during the investigated period, but their share never accounted for more than 30 percent of the total annual incomes of the households. At the margin, supplementary incomes, such as the renting of cottages and capital revenues, could add to household revenues, and contributions by women probably played an important part in that context. In addition, informal economic activities, such as berry-picking and the exchange of labour, could expand the means of support by a maximum of 20 percent. In spite of all these efforts, most of the remaining households earned less than an average Swedish industrial worker. The income differences could to some degree be compensated by lower housing and living costs, but many households probably enjoyed a lower material standard of living. Demonstrably, most of the remaining inhabitants of Ängersjö were willing to pay the economic price linked to the "feelings of freedom" or the administration of the ancestral home that many inhabitants spoke of.

Some of the remaining households did not only manage to accumulate resources over time, but also showed entrepreneurial attitudes in their choices that involved switching between resources and thus expanding their economic means of sustenance – something that would prove essential to their ability to remain. Some households, among them Sture Danielsson's, managed and developed existing family properties, while other households, such as Härje and Dagmar Eliasson's, consciously worked to expand their means of sustenance further. The economic possibilities to remain increased during the post-war period, as a large number of inhabitants left the parish.

The years around 1960 became a key turning point for the parish of Ängersjö. Up to this point, Ängersjö had done quite well in comparison to, for example, the county of Jämtland. The tax base was more solid and the

tax burden in principle lower than for the county as a whole. However, during the 1960s, when the large-scale migration from the parish took place, its advantages disappeared, and the situation grew progressively worse.

Within agriculture, changes in the use of resources exclusively involved choosing to end existing cattle-raising with affiliated farm land. The process of phasing out included both offensive and defensive strategies. The offensive strategies focused primarily on investing and reinvesting in farming machinery and on the purchase of forest land, while the defensive strategies were used to create time for other incomes, essentially wage labour.

Larger farms that owned more than 2,00 hectares of land in the early 1950s were more likely than smaller farms to invest and reinvest later in the investigated period. This group of farmers was also more likely to remain. Forestry did not have the same effect in tying inhabitants to Ängersjö as agriculture and cattle-raising, as it was quite possible to own forest in Ängersjö and live somewhere else.

In conclusion, it can be observed that primarily older inhabitants and a relatively large proportion of older singles of working age chose to stay on, while youths and younger inhabitants of working age moved from Ängersjö. Many pensioners chose to remain since they did not benefit from higher incomes by moving (their pension was constant across the country) while it did bring economic, cultural, and social costs. For the older population the national pension system played an important role for their means of sustenance. The pensions provided them with an economic foundation, which made it possible to remain. The fact that pensioners stayed on did create employment opportunities within the public sector, primarily in home caring. To the extent that municipal services could reach the villages, this also made it easier to remain.

A central problem of all micro-studies – including this one – is the difficulty of generalising based on their results. Ängersjö was obviously an area that depended on forestry, and, as such, far from the only one in the inner part of southern Norrland. There are many examples of similar areas with fairly limited ways of making a living, and even more cases of “vulnerable” parishes, in the sense of being sensitive to externally driven changes in relative prices. One way to build on this study and further advance our knowledge of why people chose to remain in the country-side – instead of moving to larger and more developing urban areas – would be to analyse the housing and living costs of the remaining populations in different areas, and compare these, over time, to other variables such as the tax burden and tax base.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet (RA)

Jordbruksräkning år 1944 för Ängersjö församling.

Jordbruksräkning år 1951 för Ängersjö församling.

Jordbruksräkning år 1956 för Ängersjö församling.

Jordbruksräkning år 1961 för Ängersjö församling.

Jordbruksräkning år 1966 för Ängersjö församling, byrån för jordbruksstatistik, sektionen för allmän jordbruksstatistik, arkivkod 1.

Mantalslängder för Ytterhogdals socken i Gävleborgs län, Ängersjö församling, åren 1800, 1810, 1820, 1830, 1840, 1850 och 1860, Länsräkenskaper.

Mantalslängder för Ytterhogdals socken i Jämtlands län, Ängersjö församling, åren 1870, 1880, 1890, 1900, 1910 och 1920, Länsräkenskaper.

Mantalslängder för Ängersjö församling i Jämtlands län åren 1930 och 1940, Länsräkenskaper.

Statistiska centralbyrån (SCB)

Jordbruksräkning år 1971 för Ängersjö församling, ingår i enhet för lantbruksenkäter, registersektionen, arkivkod 7.

Jordbruksräkning år 1976 för Ängersjö församling, ingår i enhet för lantbruksenkäter, registersektionen, arkivkod 7.

Jordbruksräkning år 1981 för Ängersjö församling, ingår i enhet för lantbruksenkäter, registersektionen, arkivkod 7.

Jordbruksräkning år 1986 för Ängersjö församling, ingår i enhet för lantbruksenkäter, registersektionen, arkivkod 7.

Vägverket

Vägverkets avståndstabell *Vägavstånd i Sverige 99*, Interndata reviderad år 2001, Borlänge 1999.

Landsarkivet i Östersund (ÖLA)

Församlingsböcker för Ängersjö församling åren 1925–1991.

Fastighetslängd med fastighetsliggare i Ängersjö församling av Hogdals kommun (Hogdals II:a taxeringsdistrikt) och Jämtlands län för år 1966.
Inflyttningslängder för Ängersjö församling åren 1925–1991.
Utflyttningslängder för Ängersjö församling åren 1925–1991.
Inkomsttaxeringslängder för Ängersjö församling, Inkomstlängd A, Fysiska personer, oskifta dödsbon och familjestiftelser, Längd över taxeringen till statlig inkomstskatt samt kommunal inkomstskatt i Ängersjö kommun och Jämtlands län för åren 1951–1953 och 1956, Häradskrivaren i Jämtlands södra fögderi, vol. FIIIaa:101.
Inkomsttaxeringslängder för Ängersjö församling, Inkomstlängd A, Fysiska personer, oskifta dödsbon och familjestiftelser, Längd över taxeringen till statlig inkomstskatt samt kommunal inkomstskatt m.m. i Hogdals kommun, Ängersjö församling och Jämtlands län för åren 1961 och 1966.
Inkomsttaxeringslängder för Ängersjö församling, Inkomstlängd A, Längd över taxeringen till statlig inkomstskatt och kommunal inkomstskatt m. m., fysiska personer, oskifta dödsbon och familjestiftelser, för åren 1971–1973, 1976 i Hogdals kommun, Ängersjö församling och Jämtlands län, Lokala skattemyndigheten 1967–1973, Jämtlands södra fögderi, vol. CIC:32 och CIC:63.
Inkomsttaxeringslängder för Ängersjö församling, Skattelängd A, Längd över taxering och debitering för taxeringsåret 1981, 1986 och 1988–1990 för fysiska personer, dödsbon och familjestiftelser, Lokala skattemyndigheten i Östersunds fögderi Cif:191, Cif:697 och Cif:756.

Härjedalens kommunarkiv i Sveg (HKA)

Folke Pålssons arkiv, Volym 25: Skogen och skogsavverkningarna. Arbetskraftsrapport åren 1947–1977.

Tryckta källor

Kungl. Kungörelsen den 13 augusti 1965 (nr 496).
Kungl. Maj:ts nådiga förordning angående kyrkoböckers förfarande; given Stockholms slott den 3 december 1915.
Kungl. Maj:ts förordning från den 3 juni 1965 (nr 268).
Lagen om skatteutjämningsbidrag, SFS 1979:362.
Lagen om skatteutjämningsbidrag, SFS 1984:505.
Lagen om skatteutjämningsbidrag, SFS 1988:491.
Sveriges officiella statistik (SOS), Folkmängden och dess förändringar: Folkmängden inom administrativa områden den 31 december 1924–1961, Stockholm.
SOS Folkmängden och dess förändringar: Folkmängd 31 dec. 1950–1975, Stockholm.
SOS Folkmängden och dess förändringar: Folkmängd 31.12.1967–1972, Stockholm.
SOS Folkmängden och dess förändringar: 31 dec. 1973–1990, Stockholm.
SOS Folkräkningen 1930, Stockholm 1931.
SOS Folkräkningen 1940, Stockholm 1941.
SOS Folkräkningen 1945, Stockholm 1946.
SOS Folkräkningen 1950, Stockholm 1951.
SOS Folkräkningen 1960, Stockholm 1961.

SOS Folkräkningen 1965, Stockholm 1966.
SOS Folk- och bostadsräkningen 1970, Stockholm 1971.
SOS Jordbruksräkningen år 1944, Jordbruk med binäringar, Stockholm 1946.
SOS Jordbruksräkningen år 1951, Jordbruk med binäringar, Stockholm 1956.
SOS Jordbruksräkningen år 1956, Jordbruk med binäringar, Stockholm 1958.
SOS Jordbruksräkningen år 1961, Jordbruk med binäringar, Stockholm 1963.
SOS Jordbruksräkningen år 1966, Jordbruk med binäringar, Stockholm 1968.
SOS Lantbruksräkningen 1971, Stockholm 1972.
SOS Lantbruksräkningen 1976, Stockholm 1977.
SOS Lantbruksräkningen 1981, Stockholm 1983.
SOS Löner 1967–1985, Stockholm.
SOS Löner och sysselsättning inom privat sektor 1986–1989, Stockholm.
Statistisk årsbok för Sverige 1952, Stockholm 1952.
Statistisk årsbok för Sverige 1953, Stockholm 1953.
Statistisk årsbok för Sverige 1954, Stockholm 1954.
Statistisk årsbok för Sverige 1972, Stockholm 1972.
Statistisk årsbok för Sverige 1973, Stockholm 1973.
Statistisk årsbok för Sverige 1974, Stockholm 1974.
Statistisk årsbok 1990, Stockholm 1989.
Statistisk årsbok 1991, Stockholm 1990.
Statistisk årsbok 1992, Stockholm 1991.
Sveriges dödbok 1950–1999, CD-skiva utgiven av Sveriges Släktforskarförbund, Stockholm 2000.
Årsbok för Sveriges kommuner för åren 1950–1990.

Muntliga källor

Intervjuer gjorda i Ängersjö församling åren 2002–2005

Intervju nr. 1 med Härje och Dagmar Eliasson, den 11 mars 2002.
Intervju nr. 2 med John André Subeck, den 12 mars 2002.
Intervju nr. 3 med Sture Danielsson, den 12 mars 2002.
Intervju nr. 4 med Bertil Larsson, den 12 mars 2002.
Intervju nr. 5 med Reseda Engquist, den 13 mars 2002.
Intervju nr. 6 med John André Subeck, den 13 mars 2005.
Intervju nr. 7 med Reseda Engquist, den 13–14 mars 2005.
Intervju nr. 8 med Barbro och Bertil Larsson den 14 mars 2005.
Intervju nr. 9 med Nora och Jonas Jonasson den 14 mars 2005.
Anmärkning: Intervju 1–3 och 5 finns publicerade i C. Lagerqvist (2002c).

Övriga intervjuer

Telefonintervju med Margareta Bengtsson, den 9 oktober 2001.
Intervju med Per Ingemar Persson, kyrkoherde i Ytterhogdals, Överhogdals och Ängersjö församlingars pastorat, den 15 oktober 2001.

Övriga källor

Kerstin Pålssons anteckningar

Kvinnorarbete. Uppföljning av Kerstin Pålssons anteckningar om hennes bärplockning (materialet, som innehåller mer detaljerad information, förvaras i kopia hos författaren).

Litteratur

- Amcoff, Jan, *Samtida bosättning på svensk landsbygd*, Geografiska regionstudier nr 41, Uppsala 2000.
- Andersson, Roger, *Den svenska urbaniseringen. Kontextualisering av begrepp och processer*, Uppsala 1987.
- Andersson, Roger, "Varför flyttar man?", i: *Hemort Sverige*, Norrköping 2000.
- Appelqvist, Örjan, *Bruten brygga: Gunnar Myrdal och Sveriges ekonomiska efterkrigspolitik 1943–1947*, Stockholm 2000.
- Aronsson, Mårten, *Bygden där vinden vände. Människor och natur i ett levande odlingslandskap*, Stockholm 1999.
- Bengtsson, Tommy, Påverkar generationsstorleken migrationen? i: *Generations-effekten*, P. Broomé & R. Olsson (red.), Stockholm 1989.
- Bengtsson, Tommy & Ohlsson, Rolf, "Sveriges befolkning myter och verklighet", i: *Äventyret Sverige. En ekonomisk och social historia*, Stockholm 1993.
- Berg, Gösta & Svensson, Sigfrid, *Svensk bondekultur*, Stockholm 1934.
- Bessel, Richard, "Society", i: *Europe 1900–1945. Short Oxford History of Europe*, Julian Jackson (red.), Oxford 2002.
- Björck, Oscar, *Middagsfodring i en ladugård*, målning från år 1890, Nationalmuseum.
- Boquist, Agneta, *Den dolda ekonomin. En etnologisk studie av näringsstrukturen i Bollebygd 1850–1950*, Lund 1978.
- Bourdieu, Pierre (et de Saint Martin Monique), "Le patronat", i: *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. IV, no 20–21, mars–avril 1978.
- Bourdieu, Pierre, *La noblesse d'État. Grandes écoles et esprit de corps*, Paris 1989.
- Broady, Donald, *Sociologi och epistemologi. Om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin*, andra upplagan, Stockholm 1991.
- Brox, Ottar, *Hva skjer i Nord-Norge? Studier i norsk utkantpolitikk*, Oslo 1966.
- Brox, Ottar, *Nord-Norge: Fra allmenning til koloni*, Oslo 1984.
- Brunius Teddy, "Svenska bönder i bild", i: *Bonden i konsten och bondens bildvärld*, Stockholm 1985.
- Bunte, Rune & Gaunitz, Sven & Borgegård, Lars-Erik, *Vindeln. En norrländsk kommuns ekonomiska utveckling 1800–1980. En analys av bondesamhällets ekonomiska utveckling, anpassning och förvandling under 200 år*, Lund 1982.
- Bäcklund, Dan, "Jordbruksomvandlingens andra sida. Norrlands inland under efterkrigstiden", i: *Folk og ressurser i nord. Foredrag fra symposium om midt- og nordskandinavisk kultur ved universitetet i Trondheim*, J. Sandness, A. Kjelland och I. Østerlie (red.), Trondheim 1983.
- Bäcklund, Dan, *I industrisamhällets utkant. Småbrukets omvandling i Lappmarken 1870–1970*, Umeå 1988.
- Carlsson, Sten, *Bonden i svensk historia*, del III, Stockholm 1956.

- Carlsson, Sten, "Chronology and Composition of Swedish Emigration to America", i: *From Sweden to America. A History of the Migration. A Collective Work of the Uppsala Migration Research Project*, Harald Runblom & Hans Norman (red.), Uppsala 1976.
- Dahlgren, Stellan & Florén, Anders, *Fråga det förflutna. En introduktion till den moderna historieforskningen*, Uppsala 1996.
- Danielsson, Jan, *Bondeboken*, Stockholm 1998.
- Donne, John, "Devotions Upon Emergent Occasions. Meditation XVII", i: *The Works of John Donne, volym III*, Henry Alford (red.), London 1839.
- Dovring, Folke, *Land and labour in Europe in the twentieth century. A comparative survey of recent agrarian history*, Haag 1965a.
- Dovring, Folke, "The transformation of European agriculture", i: *The Cambridge Economic History of Europe*, volume VI, H. J. Habakkuk (red.), Cambridge 1965b.
- Ekman, Ann-Kristin, "Om skogen som ram. Om landskapsuppfattningar och plats-tillhörighet", i: *Periferins landskap. Historiska spår och nutida blickfält i svensk glesbygd*, Lund 2002.
- Esaiasson, Peter & Gilljam Mikael & Oscarsson Henrik & Wängnerud Lena, *Metodpraktikan. Konsten att studera samhälle, individ och marknad*, Stockholm 2003.
- Figlio, Karl, "Oral history and the unconscious", i: *History Workshop* 26, Oxford 1988.
- Figlio, Karl, "Oral history, memory and written tradition", i: *Transactions of the Royal Historical Society*, sjätte serien, volym IX, London 1999.
- Flexibilitet som tradition. Näringar och kulturmönster i norrländsk skogsbygd under tusen år*, projektansökan till Riksbankens jubileumsfond (Kulturvetenskapliga donationen) 1997, ref. Dnr 1997-5008:01.
- Flexibilitet som tradition*, kommande slutrapport, i: *Bebyggelsehistorisk Tidskrift*, Stockholm 2009.
- Florén, Anders & Rydén, Göran, *Arbete, hushåll och region. Tankar om industrialiseringsprocesser och den svenska järnhanteringen*, Research report no 29, Uppsala 1992.
- Flygare, Iréne A., "Gård, hushåll och familjejordbruk", i: *Agrarhistoria*, Bengt M. P. Larsson, Mats Morell, Janken Myrdal (red.), Stockholm 1997.
- Flygare, Iréne A. & Isacson, Maths, *Det svenska jordbrukets historia. Jordbruket i välfärdssamhället 1945–2000*, band 5, Uppsala 2003.
- Frängsmyr, Tore, *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år*, Stockholm 2000.
- Garvill, Jörgen & Malmberg, Gunnar & Westin, Kerstin, *Värdet av att flytta och att stanna – om flyttningsbeslut, platsanknytning och livsvärden*, Rapport 2 från regionalpolitiska utredningen (SOU 2000:36), Stockholm 2000.
- Giddens, Anthony, *Sociologi*, Lund 1998.
- Gulbrandsen, Odd, *Strukturömvandlingen i jordbruket*, Stockholm 1957.
- Gunnemark, Kerstin, "Med flyttlass till folkhemmet", i: *Sverige 1900-talet*, Stockholm 2000.
- Götebo Johannesson, Pia, *Mjölk, bär och eterneller. Om genus och tillvarons mångtydighet. Lantbrukarkvinnor i Mark under 1900-talet*, Stockholm 1996.
- Hansen, Kjell, *Utflyttare och kvarstannare. Perspektiv på befolkningsskrisen i Jämtlands län*, Östersund 1987.

- Hansen, Kjell, *Välfärdens motsträviga utkant. Lokal praktik och statlig styrning i efterkrigstidens nordsvenska inland*, Lund 1998.
- Hanssen, Börje, *Familj, hushåll, släkt. En punktundersökning av miljö och gruppaktivitet i en stockholmsk förort 1957 och 1972 enligt hypoteser, som utformats efter kulturhistoriska studier*, Stockholm 1978.
- Hansson, Ingemar, *Sveriges svarta sektor. Beräkning av skatteundandraget i Sverige*, Riksskatteverket, Lund 1984.
- Hansson, Ingemar, "Informell ekonomi och glesbygd i ett samhällsekonomiskt perspektiv", i: *Informell ekonomi i glesbygd*, Hans Wallentin (red.), Stockholm 1985.
- Hedenvind-Eriksson, Gustav, *Silverskogen sydväst om månen*, Skellefteå 1993.
- Hellspong, Mats & Löfgren, Orvar, *Land och stad. Svenska samhällen och livsformer från medeltid till nutid*, Malmö 1994.
- Hjelm, Jonny, *Skogsarbetarna och motorsågen. En studie av arbetsliv och teknisk förändring*, Lund 1991.
- Holm, Erik & Öberg, Sture, "Hushållsförändringar som förklaringar till flyttningar", i: SOU 1984:1, Stockholm 1984.
- Hudson, Pat, *The industrial revolution*, London 1992.
- Hume, David, *Avhandling om den mänskliga naturen. Ett försök att införa den experimentella metoden i studiet av människan. Bok 1: Om förståndet*, Stockholm 2002.
- Hume, David, *Avhandling om den mänskliga naturen. Ett försök att införa den experimentella metoden i studiet av människan. Bok 2: Om passionerna*, Stockholm 2004a.
- Hume, David, *Avhandling om den mänskliga naturen. Ett försök att införa den experimentella metoden i studiet av människan. Bok 3: Om moralen*, Stockholm 2004b.
- Hvarfner, Harald (red.), *Vad sker i glesbygden? En etnologisk studie av näringslivet i Jokkmokk*, Luleå 1968.
- Håkansson, Johan, *Changing population distribution in Sweden. Long term trends and contemporary tendencies*, Gerum Kulturgeografi 2000:1, Umeå 2000.
- Hägerstrand, Torsten, "Migration and area", i: *Migration in Sweden. A Symposium (held in Lund 22nd and 23rd of March, 1954)*, David Hannerberg & Torsten Hägerstrand & B. Odeving (red.), Lund 1957.
- Ingelstam, Lars, "Den formella sektorn och samhällsutvecklingen", i: *Informell ekonomi i glesbygd*, H. Wallentin (red.), Stockholm 1985.
- Isacson, Maths, "Jordbrukets avfolkning under 1900-talet. Ett hushållsperspektiv", i: *Bonden i dikt och verklighet. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 4*, Bo Larsson (red.), Stockholm 1993.
- Isacson, Maths, *Vardagens ekonomi. Arbete och försörjning i en mellansvensk kommun under 1900-talet*, Hedemora 1994.
- Isacson, Maths, "Jordbruksarbete och jordbruksarbetare", i: *Agrarhistoria*, Bengt M. P. Larsson & Mats Morell & Janken Myrdal (red.), Stockholm 1997.
- Isacson, Maths & Persson, Bo, "Skogen och lagen – identitet och kollektivt handlande i skogsbygden 1820–1930", i: *Makt och moral. En vänbok till och med Klas Åmark*, Eva Blomberg & Björn Horgby & Lars Kvarnström (red.), Linköping 1998.
- Isacson, Maths, "Skogsbygdens metamorfos", i: *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, Stockholm 2009.

- Isidorsson, Tommy, *Striden om tiden. Arbetstidens utveckling i Sverige under 100 år i ett internationellt perspektiv*, Göteborg 2001.
- Ivarsson, Tore, *Kommunernas släktträd. Sveriges kommuner 1863–1992*, Stockholm 1992.
- Johansson, Ella, *Skogarnas fria söner. Maskulinitet och modernitet i norrländskt skogsarbete*, Lund 1994.
- Johansson, Ella (red.), "Skogslöpare och vedbodsstökare. Jägare och bönder under industrialismens samhällsomvandling", i: *Skogsliv. Kulturella processer i nordiska skogsbygder*, Ingar Kaldal & Ella Johansson & Bo Fritzboeger & Hanna Snellman (red.), Lund 2000.
- Johansson, Ella (red.), *Periferins landskap. Historiska spår och nutida blickfält i svensk glesbygd*, Lund 2002.
- Johansson, Lars-Olov, *Levebrödet. Den informella ekonomin i 1930-talets Dalarna*, Uppsala 1996.
- Jonsson Kjell, *Ängersjö. En skogsbygd i otakt med tiden*, opublicerad C-uppsats vid Historiska institutionen, Uppsala 1986.
- Järnankar, Frans & Pålsson, Folke & Nilsson, *När skogen fick värde. En dokumentation av skogsbrukets framväxt i Härjedalen*, Svea 1991.
- Kaelble, Hartmut, "Social history", i: *Europe since 1945. Short Oxford History of Europe*, Mary Fulbrook (red.), Oxford 2001.
- Kaldal, Ingar & Johansson, Ella & Fritzboeger, Bo & Snellman, Hanna (red.), *Skogsliv. Kulturella processer i nordiska skogsbygder*, Lund 2000.
- Karlsson, Åsa, "Moderna moror", i: *Svenskt bondeliv*, Anders Salomonsson (red.), Lund 1999.
- Kvarnström, Lars, *Det svenska samhället 1720–2000. Böndernas och arbetarnas tid*, Stockholm 2004.
- Lagerqvist, Christopher, "Why Live 'In the Middle of Nowhere?'" , i: *Stanford Research Communication. I-RITE Statement Archive*, Stanford 2002a.
- Lagerqvist, Christopher, *How to use oral history to correct the written material? A seminar presentation based on my own research in the field of economic and social history*, Oxford 2002b.
- Lagerqvist, Christopher, *Röster från skogsbygden. Fyra intervjuer om efterkrigstidens levnadsvillkor, försörjningsmönster och sociala organisation i Ängersjö församling och det inre av södra Norrland. Ett utbildningspedagogiskt hjälpmedel för B- och C-kurser i Historia och Ekonomisk historia samt inom andra humanistiska och samhällsvetenskapliga ämnen*, Uppsala 2002c.
- Lagerqvist, Christopher, *Vid vägs ände. Strukturrationalisering, migrationsmönster, kvarboende och försörjningsstrategier i Ängersjö församling år 1925–1990*, Uppsala 2003.
- Lagerqvist, Christopher, "– Lär mig tänka på egen hand! Om Oxford-modellen som pedagogisk metod inom historieämnet", i: *Fältanteckningar. Utbildnings- och kultursociologiska texter tillägnade Donald Broadly*, Mikael Börjesson m.fl. (red.), Uppsala 2006.
- Lindberg, Henrik, *Mellan flexibilitet och specialisering. En studie av försörjningsmönstren hos arbetarsmåbrukarna i Ängersjö*, opublicerad D-uppsats vid Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala 1996.
- Lindegren, Jan, "En civil kugge i det militära maskineriet. Kronofogden i Härjedalen och 1718 års anfall på Norge", i: *...vår lott och arvedel! En antologi om Jämtland*, Östersund 1994.

- Lindqvist, Jonny, "Harrsjön. En skogsby och dess beroende av skogsbruket under ett sekel", i: *SCA 50 år. Studier kring ett storföretag och dess föregångare*, Gustav Utterström (red.), Sundsvall 1979.
- Lipton, Michael, "Teorin om den optimerande bonden", i: *Utvecklingsekonomi 1*, M. Lundahl & B. Södersten (red.), Stockholm 1974.
- Lundequist, Karsten, *Socialhjälpstagande. Utveckling och orsaker 1945–1965. Med en intensivundersökning av hjälptagandet i Uppsala*, Uppsala 1976.
- Lundgren, Nils-Gustav, *Skog för export. Skogsarbete, teknik och försörjning i Lule Älvdal 1870–1970*, Umeå 1984.
- Lundgren, Nils-Gustav, "Självhushållning, lönearbete och specialisering i norrländsk skogsbygd 1910–1960. Ett ekonomisk-historiskt perspektiv", i: *Informell ekonomi i glesbygd*, Hans Wallentin (red.), Stockholm 1985.
- Lundmark, Camilla, *Pensionärernas flyttningar över kommungräns i Sverige under perioden 1972–1992*, Umeå 1995.
- Löfgren, Orvar, *Arbetsfördelning och könsroller i bondesamhället – kontinuitet och förändring. Ett diskussionskompendium*, Lund 1977.
- Magnusson, Lars, *Sveriges ekonomiska historia*, Uppsala 1996.
- Magnusson, Lars, *Den tredje industriella revolutionen – och den svenska arbetsmarknaden*, Stockholm 1999.
- Magnusson, Lars, *Håller den svenska modellen? Arbete och välfärd i en globaliserad värld*, Stockholm 2006.
- Melin, Jan & Johansson, Alf W. & Hedenborg, Susanna, *Sveriges historia, koncentrerad uppslagsbok, fakta, årtal, kartor, tabeller*, Stockholm 2003.
- Mogren, Mats, *Ångersjö genom 8000 år. En föränderlig historia*, guidehäfte, Sveg 1998.
- Mokyr, Joel, *The British industrial revolution. An economic perspective*, Oxford 1999.
- Morell, Mats, "Bönderna, marknaden och staten", i: *Äventyret Sverige. En ekonomisk och social historia*, Stockholm 1993.
- Morell, Mats, *Det svenska jordbrukets historia. Jordbruket i industrisamhället 1870–1945*, Stockholm 2001.
- Mouton, M. & Pohlandt-McCormick, H., "Boundary crossings: oral history of Nazi Germany and Apartheid South Africa", i: *History Workshop Journal* 48, Oxford 1999.
- Myrdal, Alva & Myrdal, Gunnar, *Kris i befolkningsfrågan*, Stockholm 1935.
- Norborg, Lars-Arne, *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen. Svensk samhällsutveckling 1809–1992*, Stockholm 1993.
- Norrman, Eric, "Svensk husdjursskötsels historia", i: *Agrarhistoria*, Bengt M. P. Larsson & Mats Morell & Janken Myrdal (red.), Stockholm 1997.
- North, Douglass C., *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge 1990.
- Nyström, Maurits, "Norrlands industrialisering", i: *Industrialismens tid. Ekonomisk-historiska perspektiv på svensk industriell omvandling under 200 år*, Maths Isacson & Mats Morell (red.), Stockholm 2002.
- Odén, Birgitta, "Ekonomiska emigrationsmodeller", i: *Utvandring. Den svenska emigrationen till Amerika i historiskt perspektiv*, Ann-Sofie Källemark (red.), Stockholm 1973.
- Periferins landskap. Historiska spår och nutida blickfält i svensk glesbygd*, Ella Johansson (red.), Lund 2002.

- Perlinge, Anders, *Bondeminnen. Människan och tekniken i jordbruket under 1900-talet*, Stockholm 1995.
- Perspektiv på Härjedalen*, Ulf Sporrang (red.), Sveg 1995.
- Persson, Bo, "Byn och bolaget", i: *Perspektiv på Härjedalen*, Ulf Sporrang (red.), Sveg 1995.
- Persson, Lars Olof & Nyström Astrid, *Glesbygdsforskning. En översikt av forskning och forskningsbehov*, BFR-rapport R70:1983, Stockholm 1983.
- Pålsson, Folke, "Att forska i egen bygd" i: *Perspektiv på Härjedalen*, Sveg 1995.
- Radcliffe, Elizabeth S., *On Hume*, Belmont CA 2000.
- Rauhut, Daniel, *Fattigvård, socialbidrag och synen på fattigdom i Sverige 1918–1997*, Lund 2002.
- Ravenstein, Ernest Georg, "The Laws of Migration", i: *Journal of the Statistical Society*, vol. XLVIII, 1885.
- Ravenstein, Ernest Georg, "The Laws of Migration" (Second Paper), i: *Journal of the Royal Statistical Society*, vol. LII, 1889.
- Rolén, Mats, *Skogsbygd i omvandling. Studier kring befolkningsutveckling, omflyttning och social rörlighet i Revsunds tingslag 1820–1977*, Uppsala 1979.
- Rolén, Mats (& Thomasson L.), *Jämtlands och Härjedalens historia 1880–1980*, del V, Östersund 1990.
- Rutherford, Malcolm, *Institutions in economics. The old and the new institutionalism*, Cambridge 1996.
- Riksdagens utredningstjänst (RUT) PM Dnr 2006:2302.
- Riksskatteverket, meddelande i RSV Du 1988:2 om debitering av bland annat egenavgifter.
- Rydén, Göran, *Hammarlag och hushåll. Om relationen mellan smidesarbetet och smedshushållen vid Tore Petrés brukskomplex 1830–1850*, Uppsala 1990.
- Sandemose, Aksel, *En flyktning krysser sitt spor. Fortelling om en morders barndom*, Oslo 1933.
- Sandemose, Aksel, *Der stod en benk i haven*, Oslo 1937.
- Sandemose, Aksel, *Brudulje*, Oslo 1938.
- Schön Lennart, *En modern svensk ekonomisk historia. Tillväxt och omvandling under två sekel*, Stockholm 2000.
- Sommestad, Lena, *Från mejerska till mejerist. En studie av mejeriyrkets maskuliniseringsprocess*, Uppsala 1992.
- Skogsliv. Kulturella processer i nordiska skogsbygder*, Ingar Kaldal & Ella Johansson & Bo Fritzboøger & Hanna Snellman (red.), Lund 2000.
- SOU 1963:45, *Befolkningsutveckling och näringsliv i Jämtlands län. Grundläggande undersökningar samt förslag till åtgärder*, Betänkande avgivet av Länsutredningen för Jämtlands län, Stockholm 1963.
- Stearns, Peter N., *Den industriella revolutionen i världshistorien*, Malmö 1993.
- Stenbacka, Susanne, *Landsbygdsboende i inflyttarnas perspektiv. Intention och handling i lokalsamhället*, Uppsala 2001.
- Stjernström, Olof, *Flytta nära, långt bort. De sociala nätverkens betydelse för val av bostadsort*, Gerum Kulturgeografi, Umeå 1998.
- Stoklund, Bjarne, "Ecological Succession", i: *Ethnologia Scandinavia*, Lund 1976.
- Strömholm, Stig, *Kring universitetet. Föreläsningar, tal, artiklar och föredrag 1989–1997*, Uppsala 1998.
- Svenska Dagbladet Kultur*, söndagen den 3 mars 2002.
- Svensk Uppslagsbok*, andra omarbetade och utgivna upplagan, Malmö 1955.

- Sveriges nationalatlas. *Jordbruket*, Stockholm 1992.
- Sveriges nationalatlas. *Skogen*, Stockholm 1996.
- Söderberg, Johan & Lundgren, Nils-Gustav, *Ekonomisk och geografisk koncentration 1850–1980*, Lund 1982.
- Tedebrand, Lars-Göran, *Västernorrland och Nordamerika 1875–1913. Utvandring och återinvandring*, Uppsala 1972.
- Tedebrand, Lars-Göran, "Remigration from America to Sweden", i: *From Sweden to America. A History of the Migration. A Collective Work of the Uppsala Migration Research Project*, Harald Runblom & Hans Norman (red.), Uppsala 1976.
- Thomas, Dorothy Swaine, *Social and economic aspects of Swedish population movements 1970–1933*, New York 1941.
- Thompson, Paul, *The voice of the past. Oral history*, tredje upplagan, Oxford 2000.
- Thomson, A., "Unreliable memories? The use and abuse of oral history", i: *Historical controversies and historians*, W. Lamont (red.), London 1998.
- Thurén, Torsten, *Orientering i källkritik. Är det verkligen sant?*, Solna 1996.
- Tids nog... *En undersökning om svenska folkets tidsanvändning 1982 och 1983*, Konsumentverket, Stockholm 1984.
- Tonkin, Elizabeth, *Narrating our pasts. The social construction of oral history*, Cambridge 1995.
- Torstendahl, Rolf, *Introduktion till historieforskningen. Historia som vetenskap*, Uppsala 1971.
- Wallander, Jan, *Flykten från skogsbygden. En undersökning i Klarälvsdalen*, Stockholm 1948.
- Wallentin, Hans (red.), *Informell ekonomi i glesbygd*, Stockholm 1985.
- Weber, Max, *The Protestant ethic and the spirit of capitalism*, London 1930.
- Weber, Max, *Ekonomi och samhälle. Förståendesociologins grunder*, del I, Lund 1983.
- Wennersten, Elisabeth, *Gårdar och folk i skogsbygd. Om jordägandet och dess konsekvenser för människor, landskap och bebyggelse i Ångersjö by, Ytterhogdals socken 1734–1815*, Stockholm 2002.
- Åkerman, Sune, "Intern befolkningsomflyttning och emigration", i: *Emigrationen fra Norden indtil 1. verdenskrig. Rapporter til det Nordiske historikermøde i København 1971, 9–12 augusti*, Köpenhamn 1971.
- Åmark, Klas, *Hundra år av välfärdspolitik. Välfärdsstatens framväxt i Norge och Sverige*, Umeå 2005.
- Öholm, Siewert & Åberg, Lars, *Vi flytt' int'. Rapport från norrländsk ort, maj 1970*, Stockholm 1970.
- Östros, Thomas och Messing, Ulrica, "Universitetet viktig motor för utvecklingen i Örebro län", i: *Nerikes Allehanda* den 31/12 2001.

Acta Universitatis Upsaliensis
UPPSALA STUDIES IN ECONOMIC HISTORY
Editors: Maths Isacson & Lars Magnusson

Volumes 1-9 are part of the series *Ekonomisk-historiska studier*, Scandinavian University Books, which were published in 1965-1973 by Esselte Studium, Stockholm.

Under its new title, the series is included in the publication group *Acta Universitatis Upsaliensis* and is distributed in the same way as the other series of that group.

1. Bo Gustafsson, *Den norrländska sågverksindustrins arbetare 1890-1913. Arbets- och levnadsförhållanden*. 1965. Lic.avhandl.
2. Nils Gruvberger, *Svensk utrikessjöfart 1865-1885. Företagsformer och ägandestruktur*. 1965. Lic.avhandl.
3. Lars Furhoff, *Upplagespiralen*. 1967. Lic.avhandl.
4. Bo Gustafsson, *Marxism och revisionism. Eduard Bernsteins kritik av marxismen och dess idéhistoriska förutsättningar*. 1969.
5. Kersti Sägval-Ullenhag, *AB Åtvidabergs förenade industrier med föregångare*. 1970.
6. Jörgen Ullenhag, *Den solidariska lönepolitiken i Sverige. Debatt och verklighet*. 1971.
7. *Ur ekonomisk-historisk synvinkel. Festskrift tillägnad professor Karl-Gustaf Hildebrand 25.4.1971*.
8. Hans Modig, *Järnvägarnas efterfrågan och den svenska industrin 1860-1914*. 1971.
9. Staffan Sjöberg, *Arbetare vid Surahammars järnverk. Löne- och anställningsförhållanden 1936-1969*. 1973.
10. Ragnhild Lundström, *Alfred Nobel som internationell företagare. Den nobelska sprängämnesindustrin 1864-1886*. 1974.
11. Göran Dyverfeldt, *Norrbottnisk sågverksindustri 1900-1925. AB Ytterstfors-Munksund och dess föregångare*. 1974.
12. Britta Jonell Ericsson, *Skinnare i Malung. Från hemarbete till fabriksindustri*. 1975.
13. Karsten Lundequist, *Socialhjälpstagande - utveckling och orsaker 1945-1965. Med en intensivundersökning av hjälptagandet i Uppsala*. 1976.
14. Eskil Ekstedt, *Utbildningsexpansion. En studie över den högre utbildningens expansion och ekonomins strukturella omvandling i Sverige under efterkrigstiden*. 1976.
15. Bertil Jakobsson, *Företaget, kommunen och individen. En studie i relationerna mellan Söderfors bruk AB och Söderfors kommun och dess invånare 1895-1925*. 1976.
16. Bo Gustafsson (utg.), *Den offentliga sektorns expansion. Teori och metodproblem. Bidrag från ett tvärvetenskapligt symposium i Uppsala 9-12 mars 1976 anordnat med stöd av Statens Råd för Samhällsforskning*. 1977.
17. Alf Johansson, *Den effektiva arbetstiden. Verkstäderna och arbetsintensitetens problem 1900-1920*. 1977.
18. Maths Isacson, *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680-1860. Bondeklassen i By socken, Kopparbergslän*. 1979.
19. Franklin Chinna Swamy Vivekananda, *Unemployment in Karnataka, South India*. 1979.

20. Lars Magnusson, *Ty som ingenting angelägnare är än mina bönders conservation ... – Godsekonomi i östra Mellansverige vid mitten av 1700-talet*. 1980.
21. Howard Simson, *The Social Origins of Afrikaner Fascism and its Apartheid Policy*. 1980.
22. Anders Forsman, *En teori om staten och de offentliga utgifterna*. 1980.
23. Kurt Wickman, *Makro-ekonomisk planering - orsaker och utveckling*. 1980.
24. Jan-Erik Pettersson, *Kristidsekonomi och företagsutveckling. Industrin i Uppsala län 1939-49*. 1980.
25. Lars Magnusson, *Kapitalbildning i Sverige 1750-1860: Godsen*. 1983.
26. Mats Larsson, *Arbete och lön vid Bredsjö bruk. En studie av löneprinciper och lönenivåer för olika yrkeskategorier vid Bredsjö bruk 1828-1905*. 1986.
27. Bob Engelbertsson, *Industriarbete i förindustriell arbetsmiljö. Sala gruva och silververk under 1800-talet*. 1987.
28. Peter Gårestad, *Industrialisering och beskattning i Sverige 1861-1914*. 1987.
29. Mats Morell, *Studier i den svenska livsmedelskonsumtionens historia. Hospitalhjonens livsmedelskonsumtion 1621-1872*. 1989.
30. Mats Essemyr, *Bruksarbetarnas livsmedelskonsumtion. Forsmarks bruk 1730-1880*. 1989.
31. Une Sahlgren, *Från mekanisk verkstad till internationell industrikoncern. AB Scania Vabis 1939-1960*. 1989.
32. Irma Irlinger, *TCO och kvinnorna. Tidsperioden 1944-1974. Studie av TCOs och SIFs arbetsmarknadspolitik och behandling av principen lika lön för lika arbete*. 1990.
33. Kersti Ullenhag (ed.), *"Hundred Flowers Bloom", Essays in Honour of Bo Gustafsson*. 1991.
34. Paulina de los Reyes, *The Rural Poor. Agrarian Changes and Survival Strategies in Chile 1973-1989*. 1992.
35. Inger Jonsson, *Linodlare, väverskor och köpmän. Linne som handelsvara och försörjningsmöjlighet i det tidiga 1800-talets Hälsingland*. 1994.
36. Bo Hännestrand, *Människan, samhälle och ledarhunden. Studier i ledarhundsarbetets historia*. 1995.
37. Torbjörn Lundqvist, *Den stora ölkartellen. Branschorganisering och kartellbildning i bryggeriindustrin 1885-1914*. 1995.
38. Ulf Magnusson, *Från arbetare till arbetarklass. Klassformering och klassrelationer i Fagersta - ett mellansvenskt brukssamhälle ca 1870-1909*. 1996.
39. Lars-Olov Johansson, *Levebrödet. Den informella ekonomin i 1930-talets Dalarna*. 1996.
40. Juan Bergdahl, *Den gemensamma transportpolitiken. Elimineringen av hinder för gränsöverskridande vägtransporter inom den Europeiska Gemenskapen 1958-1992*. 1996.
41. Göran Salmonsson, *Den förståndiga viljan. Svenska Järn- och metallarbetareförbundet 1888-1902*. 1998.
42. Nighisty Ghezae, *Irrigation Water Management. A Performance Study of the Rahad Scheme in Sudan, 1977-1996*. 1998.
43. Annika Åkerblom, *Arbetarskydd för kvinnor. Kvinnlig yrkesinspektion i Sverige 1913-1948*. 1998.
44. Klas Nyberg, *Kommersiell kompetens och industrialisering. Norrköpings ylleindustriella tillväxt på Stockholms bekostnad 1780-1846*. 1999.
45. Richard Ringmar, *Gästriklands bergsmän, Kronan och handelskapitalet. Aktörer och institutionella spelregler i bergsmansbruket, 1650-1870*. 1999.
46. Mikael Lönnborg, *Internationalisering av svenska försäkringsbolag. Drivkraft, organisering och utveckling 1855-1913*. 1999.

47. Fredrik Sandgren, *Åt var och en efter behov? En studie av lanthandeln i Revsundsregionen i östra Jämtland 1870-1890*. 1999.
48. Torbjörn Engdahl, *The Exchange of Cotton. Ugandan Peasants, Colonial Market Regulations and the Organisation of the International Cotton Trade, 1904-1918*. 1999.
49. Mikael Olsson, *Ownership Reform and Corporate Governance. The Slovak Privatisation Process in 1990-1996*. 1999.
50. Pernilla Jonsson, *Marknadens väv. Svenska mekaniserade bomullsväverier i distribution och försäljning 1850-75*. 2000.
51. Alejandro González Arriagada, *Surviving in the City. The Urban Poor of Santiago de Chile 1930-1970*. 2000.
52. Lars Fälting, *Småhusfinansiering. En studie av kommunens, statens och enskilda aktörers riskhantering i Nyköping 1904-1948*. 2001.
53. Magnus Carlsson, *Det regionala särintresset och staten. En studie av beslutsprocesserna kring Mälarbanan och Svealandsgatan 1983-1992*. 2001.
54. Erik Lindberg, *Borgarskap och burskap. Om näringsprivilegier och borgerskapets institutioner i Stockholm 1820-1846*. 2001.
55. Carl Jeding, *Co-ordination, Co-operation, Competition. The Creation of Common Institutions for Telecommunications*. 2001.
56. Tom Petersson, *Framväxten av ett lokalt banksystem. Oppunda sparbank, Södermanlands enskilda bank och stationssamhället Katrineholm 1850-1916*. 2001.
57. Christer Petersson, *Lanthandeln. En studie av den fasta handelns regionala utveckling i Västmanlands län 1864-1890*. 2001.
58. Rikard Skårfors, *Stockholms trafikledsbyggnad. Förändrade förutsättningar för beslut och implementering 1960-1975*. 2001.
59. Kersti Ullenhag, *Delen och helheten. Företags- och industrihistorisk forskning under fyra årtionden*. 2001.
60. Henrik Lindberg, *Att möta krisen. Politikbyte på lokal nivå under industrikrisen i Söderhamn 1975-1985*. 2002.
61. Anna Eriksson-Trenter, *Anspraak och argumentation. En studie av användning och uttolkning av lag vid naturresurskonflikter i nordvästra Hälsingland ca 1830-1879*. 2002.
62. Annette H. K. Son, *Social Policy and Health Insurance in South Korea and Taiwan. A Comparative Historical Approach*. 2002.
63. Anders Sjölander, *Den naturliga ordningen. Makt och intressen i de svenska sparbankerna 1882-1968*. 2003.
64. Peter Hedberg, *Handeln och betalningarna mellan Sverige och Tyskland 1934-1945. Den svensk-tyska clearingepoken ur ett kontraktsekonomiskt perspektiv*. 2003.
65. Ylva Hasselberg och Peter Hedberg (red.), *I samma båt. Uppsatser i finans- och företagshistoria tillägnade Mats Larsson*. 2003.
66. Hilda Hellgren, *Fasta förbindelser. En studie av låntagare hos sparbanken och informella kreditgivare i Sala 1860-1910*. 2003.
67. Jenny Andersson, *Mellan tillväxt och trygghet. Idéer om produktiv socialpolitik i socialdemokratisk socialpolitisk ideologi under efterkrigstiden*. 2003.
68. Sofia Murhem, *Turning to Europe. A New Swedish Industrial Relations Regime in the 1990s*. 2003.
69. Branka Likić Brborić, *Democratic Governance in the Transition from Yugoslav Self-Management to a Market Economy. The Case of the Slovenian Privatization Debates 1990-1992*. 2003.

70. Rebecca Svensson, *När järnarbetare hanterar spaden och målaren knackar makadam. Om arbetslöshetspolitik i en arbetarstyrd kommun, Västerås, under 1920-talets krisår*. 2004.
71. Kristina Lilja, *Marknad och hushåll. Sparande och krediter i Falun 1820–1910 utifrån ett livscykelperspektiv*. 2004.
72. Malin Junestav, *Arbetslinjer i svensk socialpolitisk debatt och lagstiftning 1930-2001*. 2004.
73. Johan Samuelsson, *Kommunen gör historia. Museer, identitet och berättelser i Eskilstuna 1959-2000*. 2005.
74. Berit Bengtsson, *Kampen mot § 23. Facklig makt vid anställning och avsked i Sverige före 1940*. 2006.
75. Tomas Matti, *Professionella patriarker. Svenska storföretagsledares ideal, praktik och professionaliseringsprocess 1910–1945*. 2006.
76. Maria Axelsson, *Ifrågasatta företagare. Konkursförvaltares syn på kvinnor och män som företagsgäldenärer under 1900-talet*. 2006.
77. Malin Jonsson, *Kvinnors arbete och hushållens försörjning. Vävinkomsternas betydelse för hushållsekonomin i Siljansbygden 1938-1955*. 2006.
78. Julia Peralta Prieto, *Den sjuka arbetslösheten – svensk arbetsmarknadspolitik och dess praxis 1978-2004*. 2006.
79. Sara Flygare, *The Cooperative Challenge. Farmer Cooperation and the Politics of Agricultural Modernisation in 21st century Uganda*. 2006.
80. Pernilla Jonsson, Silke Neunsinger and Joan Sangster (eds.), *Crossing Boundaries: Women's Organizing in Europe and the Americas, 1880s–1940s*. 2007.
81. Magnus Eklund, *Adoption of the Innovation System Concept in Sweden*. 2007.
82. Karin Ågren, *Köpmannen i Stockholm. Grosshandlares ekonomiska och sociala strategier under 1700-talet*. 2007.
83. Anna Brismark, *Mellan producent och konsument. Köpmän, kommissionärer och krediter i det tidiga 1800-talets Hälsingland*. 2008.
84. Christopher Lagerqvist, *Kvarboende vid vägs ände. Människors försörjning i det inre av södra Norrland under svensk efterkrigstid*. 2008.